వేమూరీ దుర్గానాగేశ్వర రావుగారు స్మృతి గ్రన్థావలీ

వేమూరీ దుర్గానాగేశ్వర రావుగారు స్మృతి గ్రన్థావలీ
శాస్త్ర శృఙ్ఖలా

# కాఠకోపనిషత్ సటీకాద్వయశాంకరభాష్యోపేతా

---

ఓం తత్సద్బ్రహ్మణే నమః।

కాఠకోపనిషత్।

ఆనన్దగిరిగోపాలయతీన్ద్రవిరచితటీకాద్వయసంవలితేన
శ్రీమచ్ఛాంకరభాష్యేణ సమేతా।

---

ఓం సహ నావితి శాన్తిః।

ఓం నమో భగవతే వైవస్వతాయ మృత్యవే బ్రహ్మవిద్యాచార్యాయ నచికేతసే చ।

---

ఆం టీం—

ధర్మాధర్మాద్యసంస్పృష్టం కార్యకారణవర్జితమ్॥
కాలాదిభిరవిచ్ఛిన్నం బ్రహ్మ యత్తన్నమామ్యహమ్॥౧॥

యః సాక్షాత్కృతపరమానన్దో యావదధికారం యామ్యే పదే వర్తమానోఽకర్తృబ్రహ్మాత్మతానుభవబలతో భూతయాతనానిమిత్తదోషైరలిప్తస్వభావ ఆచార్యో వరప్రదానేన పరబ్రహ్మాత్మైక్యవిద్యాముపదిదేశ యస్మై చోపదిదేశ తాభ్యాం నమస్కుర్వన్నాచార్యభక్తేర్విద్యాప్రాప్త్యఙ్గత్వం దర్శయతి—ఓం నమో భగవతే వైవస్వతాయేతి।

---

గోం టీం—

బ్రహ్మాద్వయం పరానన్దం ధర్మాదీనామగోచరమ్॥
కార్యకారణనిర్ముక్తం శివం పరముపాస్మహే॥౧॥

నత్వా దేవముమాజానిం స్మృత్వా గురుపదామ్బుజమ్॥
ధ్యాత్వా గౌరీమహం కుర్వే కఠభాష్యవివేచనమ్॥౨॥

క్వ భాష్యమతిగమ్భీరం క్వ చాహం మన్దబుద్ధిగః॥
తథాఽపి గురువర్యాణాం పాదసంస్మృతితో యతే॥3॥

భగవాన్భాష్యకారో యమనచికేతఃసంవాదరూపేణ ప్రవృత్తాః కఠవల్లీర్వ్యాచిఖ్యాసుశ్చికీర్షితస్య భాష్యస్య నిర్విఘ్నప్రచయగమనాదిప్రయోజనాయ బ్రహ్మవిద్యాచార్యనతిలక్షణం మఙ్గలమాచరన్నాదౌ యమం నమస్కరోతి—నమ ఇతి। మృత్యవే నమ ఇత్యన్వయః। నను న యమో నమస్కార్యో మారయతీతి మృత్యురితి వ్యుత్పత్త్యా భూతయాతనాదికర్తృత్వేన దోషవత్త్వాన్నిర్దుష్టో హ్యాచార్యో నామ భవతీత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—భగవత ఇతి। ఉత్పత్తిం చ వినాశం చ భూతానామాగతిం గతిమ్। వేత్తి విద్యామవిద్యాం చ స వాచ్యో భగవాని[తీ]తిస్మృతేర్యమః కరతలీకృతబ్రహ్మతత్త్వోఽపి యావదధికారం యామ్యే పదే వర్తమానః ప్రారబ్ధమతివాహయన్నకర్తృబ్రహ్మాత్మతానుభవబలతో భూతయాతనాదిదోషైరలిప్తస్వభావ ఇతి యుక్తం తస్య నమస్కార్యత్వమితి భావః। తస్య హిరణ్యగర్భాత్మకసూర్యప్రభవత్వేన మహత్త్వం దర్శయతి—వైవస్వతాయేతి। వివస్వతోఽపత్యం పుమాన్వైవస్వతస్తస్మై వైవస్వతాయ భగవతే బ్రహ్మవిద్యాచార్యాయ మృత్యవే నమ ఇత్యన్వయః। ఏవం యమనతిం కృత్వా వరప్రదానేన యస్మై యమో నచికేతసే బ్రహ్మవిద్యాం ప్రాహ యస్మాచ్చ బ్రహ్మవిద్యా లోకే వృద్ధిం గతా తం నమస్కరోతి—నచికేతస ఇతి। నమ ఇతి సంబన్ధః। చకారో మఙ్గలద్వయసముచ్చయద్వారా భక్తేర్విద్యాప్రాప్త్యఙ్గత్వసూచకః।

అథ కాఠకోపనిషద్వల్లీనాం సుఖార్థప్రబోధనార్థమల్పగ్రన్థా వృత్తిరారభ్యతే। సదేర్ధాతోర్విశరణగత్యవసాదనార్థస్యోపనిపూర్వస్య క్విప్ప్రత్యయాన్తస్య రూపముపనిషదితి। ఉపనిషచ్ఛబ్దేన చ వ్యాచిఖ్యాసితగ్రన్థప్రతిపాద్యవేద్యవస్తువిషయా విద్యోచ్యతే। కేన పునరర్థయోగేనోపనిషచ్ఛబ్దేన విద్యోచ్యత ఇత్యుచ్యతే। యే ముముక్షవో దృష్టానుశ్రవికవిషయవితృష్ణాః సన్త ఉపనిషచ్ఛబ్దవాచ్యాం వక్ష్యమాణలక్షణాం విద్యాముపసద్యోపగమ్య తన్నిష్ఠతయా నిశ్చయేన శీలయన్తి తేషామవిద్యాదేః సంసారబీజస్య విశరణాద్ధింసనాద్వినాశనాదిత్యనేనార్థయోగేన విద్యోపనిషదిత్యుచ్యతే। తథా చ వక్ష్యతి— "నిచాయ్య తం మృత్యుముఖాత్ప్రముచ్యతే" ఇతి।

---

ఆంటీం—అథశబ్దో మఙ్గలార్థః। చికీర్షితం ప్రతిజానీతే—కాఠకేతి। ననూపనిషదో వృత్తిర్నాఽఽరబ్ధవ్యా ప్రాణినాం కామకలుషితచేతసాముపనిషచ్ఛ్రవణాత్పరాఙ్ముఖత్వాద్విశిష్టస్యాధికారిణో దుర్నిరూపత్వాద్బన్ధస్య చ సత్యస్య కర్మభ్య ఏవ నివృత్తేరుపనిషజ్జన్యవిద్యాయా నిష్ప్రయోజనత్వాజ్జీవస్య చాసంసారిబ్రహ్మాత్మతాయాః ప్రతిపాదయితుమశక్యత్వేన

నిర్విషయత్వాచ్చేత్యాశఙ్క్యోపనిషచ్ఛబ్దనిర్వచనేన విద్యాయా విశిష్టాధికార్యాదిమత్త్వప్రదర్శనేన తజ్జనకస్య గ్రన్థస్యాపి విశిష్టాధికార్యాదిమత్త్వేన వ్యాఖ్యేయత్వం దర్శయితుం ప్రథమముపనిషచ్ఛబ్దస్వరూపసిద్ధిం తావదాహ—ఉపనిపూర్వస్యేతి। బ్రహ్మవిద్యాయాముపనిషచ్ఛబ్దస్యోపనిషదం భో బ్రూహీత్యాదిప్రయోగదర్శనాద్ధాత్వర్థమాహ—ఉపనిషచ్ఛబ్దేనేతి। క్విబన్తావయవశక్త్యైవ ప్రయోగసంభవే సముదాయశక్తిరుపనిషచ్ఛబ్దస్య న కల్పనీయేత్యాహ—కేన పునరితి। షద్ఌ విశరణగత్యవసాదనేష్వితి ధాతోర్విశరణమర్థమాదాయ యోగవృత్తిమాహ—ఉచ్యత ఇతి। విషయేషు క్షయిష్ణుస్వాదిదోషదర్శనాద్విరక్తాః కేచన ముముక్షవః ప్రసిద్ధా న సర్వే భవాదృశాః కాముకా ఏవేతి యచ్ఛబ్దేన ప్రసిద్ధావద్యోతకేన కథయతి। ఆనుశ్రవికాః శబ్దప్రతిపన్నాః స్వర్గభోగాదయః। ఉపసద్యేతి। ఆచార్యోపదేశాల్లబ్ధ్వా యావత్సాక్షాత్కారం శీలయన్తి సంసార్యసంసార్యైక్యాసంభావనాది నిరస్యన్తీత్యర్థః।

---

గోంటీం—యదర్థం మఙ్గలాచరణం కృతం తత్ప్రతిజానీతే—అథేత్యాదినా। అథశబ్దో మఙ్గలార్థః। కాఠకోపనిషద్వల్లీనాం మృత్యునచికేతఃసంవాదపరిసమాప్తిపర్యన్తా కాఠకోపనిషత్। తదేకదేశా వల్ల్యో లతాః కల్పలతావదభీష్టఫలదాః। తాసాం వృత్తిర్భాష్యం తల్లక్షణసత్త్వాదారభ్యతే ప్రక్రమ్యత ఇత్యర్థః। నను భర్తృప్రపఞ్చాదిభిరేవ వ్యాఖ్యాతత్వాన్నాఽఽరమ్భణీయా వృత్తిరిత్యత ఆహ—అల్పగ్రన్థేతి। అన్యేషాం శబ్దతో బహుత్వాదర్థతశ్చ న్యూనత్వాత్తైరగతార్థం భాష్యమ్। అల్పా గ్రన్థాః శబ్దా యస్యాః సా తథోక్తా। నను 'అత్తా చరాచరగ్రహణాత్' ఇత్యాదిభిరధికరణైరేవ నిర్ణీతార్థత్వాదుపనిషన్న వ్యాఖ్యేయేత్యత ఆహ—సుఖార్థేతి। సుఖేనానాయాసేనార్థస్య వాక్యార్థస్య ప్రబోధనార్థం సమ్యగ్జ్ఞానాయ పదార్థజ్ఞానపూర్వకవాక్యార్థజ్ఞానాయేతి యావత్। ననూపనిషదో వృత్తిర్నాఽఽరబ్ధవ్యాఽధికారిప్రయోజనవిషయసంబన్ధానామభావాత్। తథా హి ప్రాణినాం కామకలుషితచేతసాముపనిషచ్ఛ్రవణాత్పరాఙ్ముఖత్వేన వివేకాదిమతోఽధికారిణో దుర్లభత్వాదుపనిషద్భిః కర్తృత్వాదివిశిష్టజీవస్యాసంసారిబ్రహ్మాత్మతాయాః ప్రతిపాదయితుమశక్యత్వేన బ్రహ్మాత్మైక్యవిషయాభావాదేవ ప్రయోజనమపి న లభ్యతే బన్ధస్య సత్యత్వేన విద్యాయాస్తన్నివర్తకత్వాయోగాత్కర్మభిరేవ తన్నివృత్తేః సంభవాచ్చాత ఏవ సంబన్ధో నేత్యాశఙ్క్యోపనిషచ్ఛబ్దనిర్వచనేన విద్యాయా విశిష్టాధికార్యాదిమత్త్వప్రదర్శనేన తజ్జనకగ్రన్థస్యాపి విషయాదిమత్త్వం దర్శయితుమాదావుపనిషచ్ఛబ్దస్వరూపనిష్పత్తిప్రకారం తావదాహ—ఉపనిపూర్వస్యేతి। శిథిలీకరణప్రాప్తినాశార్థకస్య క్విబితి ప్రత్యయోఽన్తే యస్య స తథా। తస్య సదేర్ధాతోరుపపూర్వస్య నిపూర్వస్య రూపం నిష్పన్నశబ్దస్వరూపముపనిషదిత్యర్థః। ఏవముపనిషచ్ఛదస్వరూపం నిరుచ్యోపనిషదం భో

బ్రూహీత్యాదౌ బ్రహ్మవిద్యాయాముపనిషచ్ఛబ్దప్రయోగదర్శనాదుపనిషచ్ఛబ్దేన బ్రహ్మవిద్యోచ్యత ఇత్యాహ—ఉపనిషచ్ఛబ్దేనేతి। ఉక్తశ్రుతిప్రసిద్ధిద్యోతకశ్చశబ్దః। వ్యాఖ్యాతుమిష్టో గ్రన్థ ఉపనిషద్రూపస్తస్య ప్రతిపాద్యమధికారిణశ్చ వేద్యం యద్వస్తు బ్రహ్మాత్మైక్యం తద్విషయో యస్యాః సా తథా। ననూపనిషచ్ఛబ్దేన విద్యా కిం సముదాయశక్త్యాఽభిధీయత ఉతావయవశక్త్యా। నాఽఽద్యః। లోకే విద్యాయాముపనిషచ్ఛబ్దస్య ప్రయోగాభావేన సముదాయశక్తేరక్లృప్తత్వాత్కల్ప్యాయాశ్చ క్లృప్తావయవశక్త్యా బాధ్యత్వాత్। న ద్వితీయః। యోగవృత్తేరన్యత్రాపి సంభవాదితి శఙ్కతే—కేనేతి। అర్థయోగోఽర్థసంబన్ధస్తేన। కమర్థసంబన్ధమాదాయోపనిషచ్ఛబ్దేన విద్యోచ్యత ఇత్యర్థః। ఉక్తరీత్యా న సముదాయార్థో నాప్యవయవార్థ ఇతి భావః। షద్ఌ విశరణగత్యవసాదనేష్వితి స్మృతేరుపనిషచ్ఛబ్దస్యావయవవృత్తిం విద్యాయాం దర్శయిష్యామీత్యాహ—ఉచ్యత ఇతి। ప్రథమముపశబ్దలక్ష్యార్థమాహ—య ఇతి। దృష్టాః ప్రత్యక్షేణ స్రక్చన్దనవనితాదయః శబ్దశ్రవణమనుగమ్యా ఆనుశ్రవికాః। తే చ తే విషయాశ్చ తేభ్యః క్షయిష్ణుత్వసాతిశయత్వాదిభిర్హేతుభిర్విగతా తృష్ణాఽఽశా 'యేషాం తే తథారూపాః సన్తః। ఇదముపలక్షణం శమాదేః। ముముక్షవో మోక్షేచ్ఛవః ప్రసిద్ధాః। శాన్తో దాన్త ఇత్యాదౌ వక్ష్యమాణలక్షణం స్వరూపం యస్యాః సా తాం విద్యాముపసద్యోపగమ్య ప్రాప్యేత్యర్థః। నిశబ్దార్థమాహ—తన్నిష్ఠతయేతి। తస్యాం నిష్ఠాఽనన్యవ్యాపారతా యేషాం తే తన్నిష్ఠాస్తేషాం భావస్తన్నిష్ఠతా తయా నిశ్చయేన ఫలావశ్యకత్వబుద్ధ్యా శీలయన్త్యసంసార్యైక్యాసంభావనాం నిరస్యన్తి సాక్షాత్కారపర్యన్తమిత్యర్థః। ధాత్వర్థద్వయం సంగృహ్యాఽఽహ—తేషామితి। సంసారబీజస్య కర్తృత్వాదికారణస్యావిద్యాదేరాదిపదేన కామకర్మాదిపరిగ్రహః। విశరణాదిత్యస్య వ్యాఖ్యానం విశసనాదితి। శిథిలీకరణాదిత్యర్థః। అవసాదనార్థమాహ—వినాశనాదితి। ఉక్తార్థముపసంహరతి—ఇత్యనేనేతి। ఉక్తేఽర్థే శ్రుతిం ప్రమాణయతి—తథా చేతి।

పూర్వోక్తవిశేషణాన్ముముక్షూన్వా పరం బ్రహ్మ గమయతీతి బ్రహ్మగమయితృత్వేన యోగాద్బ్రహ్మవిద్యోపనిషత్। తథా చ వక్ష్యతి—“బ్రహ్మ ప్రాప్తో విరజోఽభూద్విమృత్యుః" ఇతి। లోకాదిర్బ్రహ్మజజ్ఞో యోఽగ్నిస్తద్విషయాయా విద్యాయా ద్వితీయేన వరేణ ప్రార్థ్యమానాయాః స్వర్గలోకఫలప్రాప్తిహేతుత్వేన గర్భవాసజన్మజరాద్యుపద్రవవృన్దస్య లోకాన్తరే పౌనఃపున్యేన ప్రవృత్తస్యావసాదయితృత్వేన శైథిల్యాపాదనేన ధాత్వర్థయోగాదగ్నివిద్యాఽప్యుపనిషదిత్యుచ్యతే। తథా చ వక్ష్యతి—“స్వర్గలోకా అమృతత్వం భజన్తే" ఇత్యాది। నను చోపనిషచ్ఛబ్దేనాధ్యేతారో గ్రన్థమప్యభిలపన్తి। ఉపనిషదమధీమహేఽధ్యాపయామ ఇతి చ। ఏవం నైష దోషోఽవిద్యాదిసంసారహేతువిశరణాదేః సదిధాత్వర్థస్య గ్రన్థమాత్రేఽసంభవాద్విద్యాయాం చ సంభవాత్। గ్రన్థస్యాపి తాదర్థ్యేన తచ్ఛబ్దత్వోపపత్తేః। ఆయుర్వై ఘృతమిత్యాదివత్।

తస్మాద్విద్యాయాం ముఖ్యయా వృత్త్యోపనిషచ్ఛబ్దో వర్తతే గ్రన్థే తు భక్త్యేతి। ఏవముపనిషన్నిర్వచనేనైవ విశిష్టోఽధికారీ విద్యాయాముక్తః। విషయశ్చ విశిష్ట ఉక్తో విద్యాయాః పరం బ్రహ్మ ప్రత్యగాత్మభూతమ్। ప్రయోజనం చాస్యా ఉపనిషద ఆత్యన్తికీ సంసారనివృత్తిర్బ్రహ్మప్రాప్తిలక్షణా। సంబన్ధశ్చైవంభూతప్రయోజనేనోక్తః। అతో యథోక్తాధికారివిషయప్రయోజనసంబన్ధాయా విద్యాయాః కరతలన్యస్తామలకవత్ప్రకాశకత్వేన విశిష్టాధికారివిషయప్రయోజనసంబన్ధా ఏతా వల్ల్యో భవన్తీతి।

---

ఆంటీం—గత్యర్థమాదాయాఽఽహ-పూర్వోక్తేతి। అగ్నివిద్యాయామప్యవసాదనమాదాయోపనిషచ్ఛబ్దస్య వృత్తిమాహ—లోకాదిరితి। భూరాదిలోకానామాదిః ప్రథమజో బ్రహ్మణో జాతో బ్రహ్మజః స ఏవ జానాతీతిజ్ఞః। గ్రన్థే తు భక్త్యేత్యుపచారేణోపనిషచ్ఛబ్దప్రయోగ ఇత్యర్థః।

ఉపనిషచ్ఛబ్దనిర్వచనేన సిద్ధమర్థమాహ—ఏవమిత్యాదినా। ఆత్యన్తికీ నిదాననివృత్త్యా నివృత్తిర్వివక్షితా। నిదానం చాన్వయవ్యతిరేకశాస్త్రన్యాయేభ్యః సంసారస్యాఽఽత్మైకత్వావిద్యా। సా చ న కర్మణా వినివర్తతేఽతో విద్యాయాః ప్రయోజనేన సాధ్యసాధనలక్షణః సంబన్ధ ఇత్యర్థః।

---

గోంటీం—సదేర్గత్యర్థమాదాయాఽఽహ—పూర్వోక్తేతి। కర్తృత్వాద్యనర్థమూలావిద్యాం నిహత్య పూర్వోక్తవిశేషణాన్సాధనచతుష్టయసంపన్నాన్సాదయతి పరబ్రహ్మ గమయతీతి వ్యుత్పత్త్యా బ్రహ్మగమయితృత్వయోగేన యోగాత్సంబన్ధాద్బ్రహ్మవిద్యోపనిషచ్ఛబ్దేనోచ్యత ఇత్యర్థః। ఉక్తేఽర్థే వ్యాఖ్యేయశ్రుతివాక్యం ప్రమాణయతి—తథా చేతి। విద్యయా బ్రహ్మ ప్రాప్తో విగతం రజో యస్మాత్స విరజోఽజ్ఞానశూన్యోఽభూత్। అత ఏవ కార్యనివృత్తిరిత్యాహ—విమృత్యురితి। మృత్యోర్మరణోపలక్షితసంసారాద్విగత ఇత్యర్థః। నను వ్యాచిఖ్యాసితగ్రన్థప్రతిపాద్యవిద్యోపనిషచ్ఛబ్దేనోచ్యత ఇత్యయుక్తమ్। తథాత్వేఽగ్నివిద్యాప్రకాశనాపత్తేరిత్యాశఙ్క్య సదేరగ్నివిద్యాయామవసాదనవిశరణార్థీవాదాయోపనిషచ్ఛబ్దస్య వృత్తిమాహ—లోకాదిరితి।

లోకానామాదిః ప్రథమజో బ్రహ్మణో జాతో బ్రహ్మజః స ఏవ జానాతీతి జ్ఞస్తద్విషయాయా అగ్నివిషయాయాః। జరాదీత్యాదిపదేన మరణాదిసంగ్రహః। వృన్దస్య సమూహస్యావసాదయితృత్వేన ధాత్వర్థయోగాదగ్నివిద్యాఽప్యుపనిషచ్ఛబ్దేనోచ్యత ఇత్యన్వయః। ఇతరక్రియాతో వైషమ్యమాహ—లోకాన్తర ఇతి। ఉక్తేఽర్థే వాక్యశేషం ప్రమాణయతి—తథా చేతి। స్వర్గలోకా యజమానా అమృతత్వం దేవత్వం భజన్తే ప్రాప్నువన్తీత్యర్థః। ఉపనిషచ్ఛబ్దస్య గ్రన్థేఽధ్యాపకాధ్యేతృప్రసిద్ధివిరోధం శఙ్కతే—నన్వితి। ప్రథమచకార ఏవకారార్థః క్రియాన్వయీ। ద్వితీయః ప్రయోగద్వయసముచ్చయార్థః। ఉపపాదితయోగార్థస్య విద్యాయామేవ సంభవాత్తైవ తచ్ఛబ్దేనోచ్యత ఇతి పరిహరతి—నైష దోష ఇతి। ప్రతిజ్ఞాయాం హేతుమాహ—అవిద్యేతి। అవిద్యాకామకర్మేత్యేవమాదిర్యః సంసారస్తస్య కర్తృత్వాదేర్హేతుస్తస్య విశరణాదేరాదిపదేన గత్యవసాదయోర్గ్రహణం భవతి। నను గ్రన్థే ప్రయోగః కథమిత్యత ఆహ—గ్రన్థస్యాపీతి। తాదర్థ్యేనేతి సోఽర్థః ప్రయోజనం యస్య స తదర్థస్తస్య భావస్తాదర్థ్యం తజ్జనకత్వేనేతి యావత్। స శబ్ద ఉపనిషదితి యస్య స తచ్ఛబ్దస్తస్య భావస్తచ్ఛబ్దత్వం తస్యోపపత్తేః సంభవాదిత్యర్థః। తజ్జనకే తచ్ఛబ్దప్రయోగే దృష్టాన్తమాహ—ఆయురితి। ఆయుర్ప్రదే ఘృత ఆయుర్ప్రదవదిత్యర్థః। ఉపసంహరతి—తస్మాదితి। గ్రన్థే తు భక్త్యేతి లక్షణయోపనిషచ్ఛబ్దప్రయోగ ఇత్యర్థః। ఉపనిషచ్ఛబ్దేన సిద్ధమర్థమాహ—ఏవమిత్యాదినా। ఉపనిషన్నిర్వచనముపనిషచ్ఛబ్దస్య యోగార్థకథనం తేన విశరణావసాదనార్థానుగమేన విద్యాయా వివేకాదివిశేషణవిశిష్టోఽధికార్యుక్తో గత్యర్థానుగమేన ముముక్షుశబ్దితత్వంపదలక్ష్యప్రత్యగాత్మభూతం పరం బ్రహ్మ విద్యాయా విశిష్టోఽసాధారణో విషయ ఉక్తోఽస్యా విద్యాయాః ప్రయోజనం చావిద్యానివృత్తిద్వారా సంసారనివృత్తిరాత్యన్తిక్యారోపితాభావస్యాధిష్ఠానాత్మకత్వేన బ్రహ్మప్రాప్తిలక్షణా నివృత్తిః। అథవా బ్రహ్మప్రాప్తేస్తద్రూపనిరతిశయానన్దప్రాప్తేర్లక్షణా జ్ఞాపికేత్యర్థః। సంబన్ధమాహ—సంబన్ధశ్చేతి।

ఏవంభూతప్రయోజనేన సంసారనివృత్త్యాదిప్రయోజనేన। సంబన్ధ ఉక్తో జ్ఞానాదీనామితి శేషః। అయం భావో న హి సర్వో లోకః కామాదిపరతన్త్రస్తద్వదనేకజన్మార్జితసుకృతపరిపాకాచ్ఛుద్ధసత్త్వస్యాధికారిణః కస్యచిత్సంభవాద్బన్ధస్య చ మిథ్యాత్వేనావిద్యాకల్పితత్వాత్కర్మభిర్నివృత్త్యయోగాదన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం శుక్తితత్త్వజ్ఞానేనేవ రజతభ్రాన్తేర్న్యాయేన శాస్త్రేణ చ జ్ఞానేనైవ బన్ధనివృత్తేరత ఏవాకర్తృబ్రహ్మాత్మైక్యవిషయస్యాపి సంభవః। ఏవం జ్ఞానేనావిద్యానివృత్తేర్జన్యజనకభావః సంబన్ధ ఇత్యాద్యూహనీయమిత్యధికారివిషయప్రయోజనసంబన్ధత్వేన విద్యాయాస్తజ్జనకవల్లీనామపి తైః సంబన్ధాదధికార్యాదిమత్త్వమిత్యభిప్రేత్యాఽఽహ—అత

ఇతి। ప్రకాశకత్వేన జనకత్వేన। విశిష్టేతి। విశిష్టాన్యధికారివిషయప్రయోజనాని తైః సంబద్ధా ఏతా వ్యాఖ్యేయత్వేన బుద్ధిస్థాః। తాసాం వ్యాఖ్యేయత్వముపసంహరతి—ఇత్యత ఇతి।

అతస్తా యథాప్రతిభానం వ్యాచక్ష్మహే—

ఓం ఉశన్హ వై వాజశ్రవసః సర్వవేదసం దదౌ।

తస్య హ నచికేతా నామ పుత్ర ఆస॥౧॥

తత్రాఽఽఖ్యాయికా విద్యాస్తుత్యర్థా। ఉశన్కామయమానో హ వా ఇతి వృత్తార్థస్మరణార్థౌ నిపాతౌ వాజమన్నం తద్దానాదినిమిత్తం శ్రవో యశో యస్య స వాజశ్రవా రూఢితో వా తస్యాపత్యం వాజశ్రవసః కిల విశ్వజితా సర్వమేధేనేజే తత్ఫలం కామయమానః। స తస్మిన్క్రతౌ సర్వవేదసం సర్వస్వం ధనం దదౌ దత్తవాన్। తస్య యజమానస్య హ నచికేతా నామ పుత్రః కిలాఽఽస బభూవ॥౧॥

---

ఆంటీం—వశ కాన్తావిత్యస్య శత్రన్తం రూపముశన్నితి। శ్రవః కీర్తిః। సర్వమేధేన సర్వస్వదక్షిణేనేజే యజనం కృతవానిత్యర్థః। సదసి యజ్ఞసభాయాం యేఽన్యే మిలితా బ్రాహ్మణాస్తేభ్యశ్చ॥౧॥

---

గోంటీం—ఔద్ధత్యం పరిహరతి—యథేతి। యథాప్రతిభానం యథాజ్ఞానం వ్యాచక్ష్మహే వ్యాఖ్యానం కుర్మహే। నన్వన్యత్రేచ్ఛేయ ఇత్యారభ్యైవోపనిషద్వ్యాఖ్యానార్థా విద్యాజనకత్వాత్ప్రథమాయాశ్చాఽఽఖ్యాయికారూపత్వేన విద్యానఙ్గత్వాదిత్యత ఆహ— ఆఖ్యాయికేతి। విద్యాయాం ప్రవృత్తిహేతుస్తుత్యుపయోగిత్వేన తదధికారహేత్వగ్నివిద్యాప్రతిపాదకత్వేనావ్యాఖ్యాయా అపి వ్యాఖ్యేయత్వమితి భావః। వశ కాన్తౌ కాన్తిరిచ్ఛా। వశధాతోః శతృప్రత్యయ ఉశన్నితి రూపం, వృత్తార్థో భూతార్థః। యశః కీర్తిః।

రూఢితో వా వాజశ్రవా ఇత్యనువర్తతే సర్వమేధేన సర్వస్వదక్షిణాకేనేజే యజనం కృతవానిత్యర్థః। తత్ఫలం విశ్వజితః ఫలమ్। అర్థాన్తరప్రసిద్ధ్యవద్యోతీ ద్వితీయో నిపాతః॥౧॥

తꣳ హ కుమారꣳ సన్తం దక్షిణాసు నీయమానాసు

శ్రద్ధాఽఽవివేశ సోఽమన్యత॥౨॥

తం హ నచికేతసం కుమారం ప్రథమవయసం సన్తమప్రాప్తప్రజననశక్తిం బాలమేవ శ్రద్ధాఽఽస్తిక్యబుద్ధిః పితుర్హితకామప్రయుక్తాఽఽవివేశ ప్రవిష్టవతీ। కస్మిన్కాల ఇత్యాహ—ఋత్విగ్భ్యః సదస్యేభ్యశ్చ దక్షిణాసు నీయమానాసు విభాగేనోపనీయమానాసు దక్షిణార్థాసు గోషు స ఆవిష్టశ్రద్ధో నచికేతా అమన్యత॥౨॥

---

ఆం టీం—॥౨॥

---

గోంటీం—అప్రాప్తప్రజననశక్తిమప్రాప్తా ప్రజననే ప్రజోత్పాదనే శక్తిర్యేన స తం శ్రద్ధాఽఽవిశేవేత్యన్వయః। నను గుర్వధీనః స్వార్థం న వ్యాపారయేదితి న్యాయాత్కథం స్వేష్టానుకూలా శ్రద్ధేత్యత ఆహ—పితురితి। కామ్యత ఇతి కామో హితశ్చాసౌ కామశ్చ హితకామః స్వర్గాదిరితి యావత్। తేన ప్రయుక్తా జనితా జనకోద్దేశజ్ఞానాధీనేత్యర్థః। ప్రవిష్టవతీతి। స శ్రద్ధావాఞ్జాత ఇతి భావః। దక్షిణాస్విత్యాదివాక్యమాకాఙ్క్షాపూర్వకమపేక్షితం పూరయన్వ్యాకరోతి—కస్మిన్నితి। సదస్యేభ్యశ్చేతి। ఋత్విగ్భ్యోఽన్యే సదసి యజ్ఞసభాయాం యే మిలితాస్తేభ్యశ్చ విభాగేనేత్యేతస్యైతావదిత్యుపనీయమానాసు దీయమానాసు దక్షిణాస్వితి వ్యాచష్టే—దక్షిణార్థాస్వితి। విశేష్యం పూరయతి—గోష్వితి। ఋత్విగాదిభ్యో గోషు దీయమానాసు తూం శ్రద్ధాఽఽవివేశేత్యన్వయః॥౨॥

పీతోదకా జగ్ధతృణా దుగ్ధదోహా నిరిన్ద్రియాః। అనన్దా

నామ తే లోకాస్తాన్స గచ్ఛతి తా దదత్॥3॥

కథమిత్యుచ్యతే—పీతోదకా ఇత్యాదినా। దక్షిణార్థా గావో విశేష్యన్తే। పీతముదకం యాభిస్తాః పీతోదకాః। జగ్ధం భక్షితం తృణం యాభిస్తా జగ్ధతృణాః। దుగ్ధో దోహః క్షీరాఖ్యో యాసాం తా దుగ్ధదోహాః। నిరిన్ద్రియా అప్రజననసమర్థా జీర్ణా నిష్ఫలా గావ ఇత్యర్థః। యాస్తా ఏవంభూతా గా ఋత్విగ్భ్యో దక్షిణాబుద్ధ్యా దదత్ప్రయచ్ఛన్ననన్దా అనానన్దా అసుఖా నామేత్యేతద్యే తే లోకాస్తాన్స యజమానో గచ్ఛతి॥3॥

---

ఆం టీం—పీతముదకం ప్రాగేవ నోత్తరకాలం పానశక్తిరప్యస్తీత్యర్థః। యథావసర గురోరిష్టం జ్ఞాత్వా శుశ్రూషణే ప్రవృత్తిర్ముఖ్యా। ఆజ్ఞావశేన మధ్యమా। తదపరిపాలనేనాధమా। మయా దత్తేన యత్కర్తవ్యమద్య యమస్య కరిష్యతి తత్కిం కర్తవ్యమాసీన్నాఽఽసీదేవ విధానాభావాత్। కథం తర్హ్యుక్తవానిత్యత ఆహ—నూనమితి॥3॥

---

గోం టీం—మననప్రకారం ప్రశ్నపూర్వకమవతారయతి—కథమిత్యాదినా। విశేష్యన్తే పీతోదకత్వాదివిశేషేణ సంయుజ్యన్తే। పీతముదకం ప్రాగేవ నోత్తరకాలం పానశక్తిరప్యస్తీత్యర్థః। ఏవం దానోత్తరకాలే తృణభక్షణే దోహనే చ న శక్తిరిత్యర్థో ద్రష్టవ్యః। అప్రజననసమర్థాః ప్రజననే వత్సప్రసవే సామర్థ్యశూన్యాః। నిష్ఫలా ఇతి। శకృదపి ద్రవీభూతేతి నిష్ఫలా ఇత్యుచ్యన్తే। యః ప్రయచ్ఛన్స గచ్ఛతీత్యన్వయః। కానిత్యపేక్షాయామాహ—త ఇతి। తచ్ఛబ్దః ప్రసిద్ధార్థక ఇత్యాహ—య ఇతి। ప్రసిద్ధా లోకా ఇత్యర్థః। కీదృగ్విధా ఇత్యపేక్షాయామాహ—అనన్దా ఇతి। న నన్దా ఆనన్దయన్తీతి నన్దాః సుఖజనకాస్తే న భవన్తీత్యనన్దాస్తదాహ। అనానన్దా అసుఖనామాన ఇత్యేతదితి॥3॥

స హోవాచ పితరం తత కస్మై మాం దాస్యసీతి। ద్వితీయం

తృతీయం తꣳ తః హోవాచ మృత్యవే త్వా దదామీతి॥౪॥

తదేవం క్రత్వసంపత్తినిమిత్తం పితురనిష్టం ఫలం మయా పుత్రేణ సతా నివారణీయమాత్మప్రదానేనాపి క్రతుసంపత్తిం కృత్వేత్యేవం మత్వా పితరముపగమ్య స హోవాచ పితరం హే తత తాత కస్మై, ఋత్విగ్విశేషాయ దక్షిణార్థం మాం దాస్యసి ప్రయచ్ఛసీత్యేతత్। ఏవముక్తేన పిత్రోపేక్ష్యమాణోఽపి ద్వితీయం తృతీయమప్యువాచ కస్మై మాం దాస్యసి కస్మై మాం దాస్యసీతి। నాయం కుమారస్వభావ ఇతి క్రుద్ధః సన్పితా తం హ పుత్రం కిలోవాచ మృత్యవే వైస్వతాయత్వా త్వాం దదామీతి॥౪॥

---

ఆం టీం—॥౪॥

---

గోం టీం—మననప్రకారముపసంహరన్నుత్తరవాక్యముపసంహరతి—తదేవమిత్యాదినా। ఏవం పూర్వోక్తగోదక్షిణయా క్రతోరసంపత్తిరసాఙ్గతా నిమిత్తం యస్య ఫలస్య తథా। పుత్రేణ సతా పుంనామ్నో నరకాత్త్రాయత ఇతి వ్యుత్పత్తేః సత్పుత్రేణేతి యావత్। అపిశబ్దో ద్రవ్యాన్తరస్వాతన్త్ర్యాభావయోః సూచకః। ఆత్మప్రదానేనాపి క్రతుసంపత్తిం కృత్వా పుత్రేణ సతా మయా పితురనిష్టం ఫలం నివారణీయమిత్యన్వయః। దీర్ఘాభావశ్ఛాన్దస ఇత్యాహ—తాతేతి। దాస్యసీతి స నచికేతాః పితరమువాచేత్యన్వయః। ఏవం పూర్వోక్తవచసోక్తేన ప్రేరితేన ద్వితీయం ద్వితీయవారం తృతీయం తృతీయవారం పునఃపునరప్యువాచేత్యర్థః। కిమిత్యత ఆహ—కస్మా ఇతి। అపేక్షితం పూరయన్నుత్తరమవతారయతి—నాయమితి॥ ౪॥

బహూనామేమి ప్రథమో బహూనామేమి మధ్యమః। కిఀస్వి-

ద్యమస్య కర్తవ్యం యన్మయాఽద్య కరిష్యతి॥౫॥

స ఏవముక్తః పుత్ర ఏకాన్తే పరిదేవయాంచకార। కథమిత్యుచ్యతే। బహూనాం శిష్యాణాం పుత్రాణాం వైమి గచ్ఛామి ప్రథమః సన్ముఖ్యయా శిష్యాదివృత్త్యేత్యర్థః। మధ్యమానాం చ బహూనాం మధ్యమో మధ్యమయైవ వృత్త్యైమి। నాధమయా కదాచిదపి। తమేవం విశిష్టగుణమపి పుత్రం మాం మృత్యవే త్వా దదామీత్యుక్తవాన్పితా। స కింస్విద్యమస్య కర్తవ్యం

ప్రయోజనం మయా ప్రత్తేన కరిష్యతి యత్కర్తవ్యమద్య। నూనం ప్రయోజనమనపేక్ష్యైవ క్రోధవశాదుక్తవాన్పితా। తథాఽపి తత్పితుర్వచో మృషా మా భూదిత్యేవం మత్వా పరిదేవనాపూర్వకమాహ పితరం శోకావిష్టం కిం మయోక్తమితి ॥౫॥

---

ఆం టీం—॥౫॥

---

గోం టీం—ఏవముక్త ఇతి। పిత్రేతి శేషః। పరిదేవయాంచకార దీర్ఘచిన్తాం కృతవానిత్యర్థః। చిన్తాప్రకారం ప్రశ్నపూర్వకమవతారయతి—కథమిత్యాదినా। బహూనాం ముఖ్యవృత్తిమతామితి శేషః। ముఖ్యయా యథావసరం జ్ఞాత్వా శుశ్రూషణే ప్రవృత్తిరూపయేత్యర్థః। శిష్యాదీత్యాదిపదేన  పుత్రభార్యాదయో గృహ్యన్తే। మధ్యమవృత్తిభాజాం శిష్యాదీనాం మధ్యమానామ్। చకారో వృత్తిద్వయం కాలభేదేన నచికేతసి విద్యత ఇతిద్యోతనార్థః। మధ్యమయైవేతి। ఆజ్ఞాదివశేన శుశ్రూషణే ప్రవృత్తిరూపయేత్యర్థః। నాధమయా పిత్రాదినా కోపితః సఞ్శుశ్రూషణేఽప్రవృత్తిరూపయా। పిత్రాదినా కోపితః కదాచిదప్యధమయా నైమీతి సంబన్ధః। ఏవం విశిష్టగుణం హీనవృత్తిరహితమ్। ముఖ్యమధ్యమవృత్తిభాజో గుణవతః పుత్రస్య మృత్యవే దానమనుచితమిత్యాహ—అపి పుత్రమితి। మయా ప్రత్తేన దత్తేన ద్వారా యత్కర్తవ్యమద్య యమస్య కరిష్యతి తత్ప్రయోజనం కిం కర్తవ్యమాసీన్నాఽఽసీదేవ విధానాభావాత్। కథం తద్యుక్తవానత ఆహ—నూనమితి। నూనం నిశ్చయః। అపేక్షితం పూరయన్నుత్తరమవతారయతి—తథాఽపీతి। తద్వచః పితుర్మృషా మా భూదిత్యేవం పరిదేవనాపూర్వకం కిం మయోక్తమితిశోకావిష్టం పితరమాహేత్యన్వయః॥౯॥

అనుపశ్య యథా పూర్వే ప్రతిపశ్య తథాఽపరే। సస్య-

మివ మర్త్యః పచ్యతే సస్యమివాఽఽజాయతే పునః॥౬॥

అనుపశ్యాऽऽలోచయ నిభాలయానుక్రమేణ యథా యేన ప్రకారేణ వృత్తాః పూర్వేऽతిక్రాన్తాః పితృపితామహాదయస్తవ। తాన్దృష్ట్వా చ తేషాం వృత్తమాస్థాతుమర్హసి వర్తమానాశ్చాపరే సాధవో యథా వర్తన్తే తాంశ్చ ప్రతిపశ్యాऽऽలోచయ తథా। న చ తేషు మృషా కరణం వృత్తం వర్తమానం వాऽస్తి। తద్విపరీతమసతాం చ వృత్తం మృషా కరణమ్। న చ మృషా కృత్వా కశ్చిదజరామరో భవతి। యతః సస్యమివ మర్త్యో మనుష్యః పచ్యతే జీర్ణో మ్రియతే। మృత్వా చ సస్యమివాऽऽజాయత ఆవిర్భవతి పునరేవమనిత్యే జీవలోకే కిం మృషాకరణేన। పాలయాऽऽత్మనః సత్యమ్। ప్రేషయ మాం యమాయేత్యభిప్రాయః॥౬॥

---

ఆం టీం—॥౬॥

---

గో టీం—నిభాలయేతి। దీర్ఘాలోచనం కుర్విత్యర్థః। ఉపసర్గం వ్యాచష్టే—అన్వితి। క్రమేణ। పితృపితామహాః క్రమేణ వృత్తాః స్వధర్మే సత్యవచనాదౌ స్థితాః। తవ పితృపితామహాదయో యేన ప్రకారేణ వృత్తాస్తం ప్రకారమాలోచయేత్యన్వయః। తద్వృత్తాలోచనేన మమ కిం స్యాదిత్యత ఆహ—తానితి। వృత్తం సత్యవచనాద్యాస్థాతుం ప్రాప్తుమర్హసి యోగ్యో భవసీత్యర్థః। ఆలోచయేత్యనన్తరం తాంశ్చ దృష్ట్వా తేషామపి వృత్తం ప్రాప్తుమఈసీత్యనుషఙ్గః। న చ తద్వృత్తమసత్యవచనాదిసహితమిత్యాహ—న చేతి। వృత్తం భూతమ్। నను భూతాభావేऽపి వర్తమానం భావి వా స్యాదిత్యత ఆహ—వర్తమానమితి। వాశబ్దోऽనుక్తభవిష్యదుపసంగ్రహార్థః। ప్రత్యక్షాదిప్రమాణవిరోధాత్తేష్వసద్వృత్తం నేతి భావః। నను మృషాకరణం చేద్దేవత్వాదిప్రాప్తిహేతుస్తదా తత్త్యాగోऽనుచిత ఇత్యాశఙ్క్య తదేవ నేత్యాహ—న చేతి। తత్ర హేతుత్వేన వాక్యమవతారయతి—యత ఇతి। సస్యమివేతి। యథా సస్యం ఫలితం రసవియుక్తం నశ్యత్యేవం మనుష్యోऽపి జీర్ణో వృద్ధావస్థాం ప్రాప్య మ్రియతే దేహం త్యజతీత్యర్థః। న కేవలం జరామరణవానేవ కింతు జనిమానపీత్యాహ—మృత్వా చేతి। అవస్థాద్వయసముచ్చయార్థశ్చకారః। సస్యమివేతి। ప్రావృట్కాలే వర్షధారాసిక్తం సస్యం యథా ప్రాదుర్భవతి తథా సంచితకర్మోద్భవే మనుష్యోऽపి దేహాన్తరం ప్రాప్నోతీత్యర్థః। పునరావిర్భవతి మ్రియతే చ యతోऽతో న కశ్చిన్మృషా కృత్వాऽజరోऽమరో భవతీత్యన్వయః। ప్రతిపదం వ్యాఖ్యాయ తాత్పర్యార్థమాహ—ఏవమితి। కిం ప్రయోజనం న కిమపీత్యర్థః। యమాయ ప్రేషయ తదన్వాత్మనః సత్యం పాలయేత్యన్వయః॥౬॥

వైశ్వానరః ప్రవిశత్యతిథిర్బ్రాహ్మణో గృహాన్।

తస్యైతాం శాన్తిం కుర్వన్తి హర వైవస్వతోదకమ్॥౭॥

స ఏవముక్తః పితాఽఽత్మనః సత్యతాయై ప్రేషయామాస। స చ యమభవనం గత్వా తిస్రో రాత్రీరువాస యమే ప్రోషితే। ప్రోష్యాఽఽగతం యమమమాత్యా భార్యా వా ఊచుర్బోధయన్తో వైశ్వానరోఽగ్నిరేవ సాక్షాత్ప్రవిశ్యత్యతిథిః సన్బ్రాహ్మణో గృహాన్దహన్నివ తస్య దాహం శమయన్త ఇవాగ్నేరేతాం పాద్యాసనాదిదానలక్షణాం శాన్తిం కుర్వన్తి సన్తోఽతిథేర్యతోఽతో హరాఽఽహర హే వైవస్వతోదకం నచికేతసే పాద్యార్థమ్। యతశ్చాకరణే ప్రత్యవాయః శ్రూయతే॥౭॥

---

ఆం టీం—శ్రుత్యనుక్తపూర్వభాషణాదికమపి కథాయామపేక్షితం పూరయతి—స ఏవముక్తః పితేతి॥౭॥

---

గో టీం—శ్రుత్యనుక్తపూర్వభాషణాదికం కథాయామపేక్షితమితి పూరయతి—స ఏవముక్త ఇతి। సత్యతాయై వచఃసత్యత్వాయ। ప్రోషితే బ్రహ్మభవనం గతే। స నచికేతా యమభవనం గత్వా తిస్రో రాత్రీరువాసేత్యన్వయః। ప్రోష్య బ్రహ్మభవనం గత్వా తస్మాదాగతం యమం బోధయన్త ఊచురిత్యన్వయః। అతిథిః సన్బ్రాహ్మణః సాక్షాదగ్నిరివ దహన్నివ గృహాన్ప్రవిశతి। తస్యాగ్నేర్దాహం శమయన్త ఇవ సన్తోఽతిథేః శాన్తిం కుర్వన్తి యత ఇత్యన్వయః। కిమర్థమిత్యపేక్షాయామాహ—నచికేతస ఇతి। నన్వతిథేః పూజా కిమిష్టప్రాప్తయేఽథానిష్టనివృత్తయే। నోభయం మానాభావాదిత్యాశఙ్క్య యస్యాగ్నిహోత్రమిత్యాదిశ్రుతేరకరణే ప్రత్యవాయాన్నిత్యకర్మవత్కరణేఽభ్యుదయ ఇతి మత్వాఽఽహ—యత ఇతి। చకారః శిష్టాచారావగతాభ్యుదయహేతుత్వే సముచ్చయార్థః॥౭॥

ఆశాప్రతీక్షే సంగతం సూనృతాం చేష్టాపూర్తే పుత్రప-

శూꣳశ్చ సర్వాన్। ఏతద్వృఙ్క్తే పురుషస్యాల్పమేధసో

యస్యానశ్నన్వసతి బ్రాహ్మణో గృహే॥౮॥

ఆశాప్రతీక్షే అనిర్జ్ఞాతప్రాప్యేష్టార్థప్రార్థనాఽఽశా నిర్జ్ఞాతప్రాప్యార్థప్రతీక్షణం ప్రతీక్షా తే ఆశాప్రతీక్షే। సంగతం తత్సంయోగజం ఫలం సూనృతాం చ సూనృతా హి ప్రియా వాక్తన్నిమిత్తం చ। ఇష్టాపూర్తే ఇష్టం యాగజం పూర్తమారామాదిక్రియాజం ఫలమ్। పుత్రపశూశ్చ పుత్రాంశ్చ పశూంశ్చ సర్వానేతత్సర్వం యథోక్తం వృఙ్క్తే ఆవర్జయతి వినాశయతీత్యేతత్। పురుషస్యాల్పమేధసోఽల్పప్రజ్ఞస్య। యస్యానశ్నన్నభుఞ్జానో బ్రాహ్మణో గృహే వసతి। తస్మాదనుపేక్షణీయః సర్వావస్థాస్వప్యతిథిరిత్యర్థః॥౮॥

---

ఆం టీం—॥౮॥

---

గోం టీం—శ్రవణమేవ వ్యాకరోతి—ఆశేత్యాదినా। అనిర్జ్ఞాతోఽత్యన్తమజ్ఞాతః ప్రాప్యః ప్రాప్తుం యోగ్యః కనకాచలాదిస్తస్య ప్రార్థనా మమ భూయాదితీచ్ఛా। నితరాం ప్రత్యక్షాదినా జ్ఞాతః ప్రాప్యోఽర్థో రాజ్యాదిర్యస్యాః సా ప్రతీక్షేత్యర్థః। యోగో దేవతాధ్యానం తజ్జం సంగతమిత్యర్థః। తన్నిమిత్తమితి। సా ప్రియవాఙ్నిమిత్తం యస్య తత్తన్నిమిత్తం ఫలమిత్యనువర్తతే। యాగజం స్వర్గాద్యారామాదిక్రియాజం పితృలోకాది। కీదృగ్విధస్యేత్యల్పమేధస ఇతి। కో నాశయతీత్యపేక్షాయామాహ—యస్యేత్యాదినా। యస్య గృహేఽభుఞ్జానో బ్రాహ్మణో వసతీత్యన్వయః। తాత్పర్యార్థమాహ—తస్మాదితి। యస్మాదనశ్నన్నతిథిః సర్వం నాశయతీతి ప్రత్యవాయః శ్రూయతే యస్మాచ్చ వృద్ధాః పాద్యాదిభిరతిథిం పూజయన్తి తస్మాదిత్యర్థః। సర్వావస్థాస్వితి। కష్టాయామప్యాపదీత్యర్థః। అపిశబ్దాత్స్వస్థావస్థాయాం కిము వక్తవ్యమితి భావః॥౮॥

తిస్రో రాత్రీర్యదవాత్సీర్గృహే మేఽనశ్నన్బ్రహ్మన్నతి-

థిర్నమస్యః। నమస్తేఽస్తు బ్రహ్మన్స్వస్తి మేఽస్తు

తస్మాత్ప్రతి త్రీన్వరాన్వృణీష్వ ॥౯॥

ఏవముక్తో మృత్యురువాచ మచికేతసముపగమ్య పూజాపురఃసరమ్। తిస్రో రాత్రీర్యద్యస్మాదవాత్సీరుషితవానసి గృహే మే మమానశ్నన్హే బ్రహ్మన్నతిథిః సన్నమస్యో నమస్కారార్హశ్చ తస్మాన్నమస్తే తుభ్యమస్తు భవతు। హే బ్రహ్మన్స్వస్తి భద్రం మేఽస్తు తస్మాద్భవతోఽనశనేన మద్గృహవాసనిమిత్తాద్దోషాత్తత్ప్రాప్త్యుపశమేన। యద్యపి భవదనుగ్రహేణ సర్వే మమ స్వస్తి స్యాత్తథాఽపి త్వదధికసంప్రసాదనార్థమనశనేనోపోషితామేకైకాం రాత్రిం ప్రతి త్రీన్వరాన్వృణీష్వాభిప్రేతార్థవిశేషాన్ప్రార్థయస్వ మత్తః॥౯॥

---

ఆం టీం— ॥౯॥

---

గోం టీం—ఏవముక్తో భార్యాభిరమాత్యైశ్చేతి శేషః। పూజాపురఃసరం నచికేతసముపసంగమ్య సమీపం గత్వా మృత్యురువాచేత్యన్వయః। వచనప్రకారమేవ ప్రతీకమాదాయ వ్యాచష్టే—తిస్ర ఇతి।యస్మాద్గృహేఽనశనపూర్వకముషితవాన్నమస్కారయోగ్యశ్చ తస్మాదిత్యర్థః। తస్మాదిత్యుత్తరవాక్యాదిపదోక్తాద్దోషాదుపశమనం ప్రార్థ్యతే—స్వస్తీతి। అనశనేనానశనపూర్వకమ్। తత్ప్రాప్త్యుపశమేన దోషప్రాప్తేరుపశమో నిరాసస్తేన ద్వా(తద్వా)రా। నన్వతిథ్యనుగ్రహేణైవ సర్వం సంపత్స్యతే కిం వరదానేనేత్యాశఙ్క్య పరిహరతి—యద్యపీత్యాదినా। ప్రసాదనం ప్రార్థనమ్। ఉషితాం స్థితామ్। అభిప్రేతా ఇచ్ఛావిషయాస్తాన్॥౯॥

శాన్తసంకల్పః సుమనా యథా స్యాద్వీతమన్యుర్గౌతమో

మాఽభి మృత్యో। త్వత్ప్రసృష్టం మాఽభివదేత్ప్రతీత

ఏతత్త్రయాణాం ప్రథమం వరం వృణే॥౧౦॥

నచికేతాస్త్వాహ—యది దిత్సుర్వరాఞ్శాన్తసంకల్ప ఉపశాన్తః సంకల్పో యస్య మాం ప్రతి యమం ప్రాప్య కింను కరిష్యతి మమ పుత్ర ఇతి స శాన్తసంకల్పః సుమనాః ప్రసన్నమనాశ్చ యథా స్యాద్వీతమన్యుర్విగతరోషశ్చ గౌతమో మమ పితా మాఽభి మాం ప్రతి హే మృత్యో కించ త్వత్ప్రసృష్టం త్వయా వినిర్ముక్తం ప్రేషితం గృహం ప్రతి మామభివదేత్మతీతో లబ్ధస్మృతిః స ఏవాయం పుత్రో మమాఽఽగత ఇత్యేవం ప్రత్యభిజానన్నిత్యర్థః। ఏతత్ప్రయోజనం త్రయాణాం వరాణాం ప్రథమమాద్యం వరం వృణే ప్రార్థయేయం యత్పితుః పరితోషణమ్॥౧౦॥

---

ఆం టీం—ప్రేతోభూతోఽయమాగతో నావలోకనీయ ఇతి మత్వోపేక్షాం యథా న కరోతి తథా ప్రసాదం కుర్విత్యాహ—కించ త్వత్ప్రసృష్టమితి॥౧౦॥

---

గోం టీం—దిత్సుర్దాతుమిచ్ఛుః। యమం ప్రాప్య కింను కరిష్యతి మత్పుత్ర ఇతి సంకల్పః శాన్తో మాం ప్రతి యస్య స శాన్తసంకల్ప ఇత్యన్వయః। మృత్యో మాం ప్రతి శాన్తసంకల్పః సుమనా వీతమన్యుశ్చ యథా స్యాన్మత్పితా గౌతమ ఏతత్ప్రయోజనమిత్యన్వయః। ప్రేతీభూతో యమాదాగతోఽనవలోకనీయ ఇతి మత్వోపేక్షాం యథా న కరోతి తథా ప్రసాదం కుర్విత్యాహ—కించ త్వత్ప్రసృష్టమితి। మాఽభి మాం ప్రతి లబ్ధస్మృతిరిత్యేతద్వ్యాచష్టే—స ఏవేతి। యత్పితుః పరితోషణమేతత్త్వద్దత్తానాం వరాణామాద్యం వరం వృణ ఇత్యన్వయః॥౧౦॥

యథా పురస్తాద్భవితా ప్రతీత ఔద్దాలకిరారుణి-

ర్మత్ప్రసృష్టః। సుఖꣳ రాత్రీః శయితా వీతమన్యు-

స్త్వాం దదృశివాన్మృత్యుముఖాత్ప్రముక్తమ్॥౧౧॥

మృత్యురువాచ—యథా బుద్ధిస్త్వయి పురస్తాత్పూర్వమాసీత్స్నేహసమన్వితా పితుస్తవ భవితా ప్రీతిసమన్వితస్తవ పితా తథైవ ప్రతీతః ప్రతీతవాన్సన్నౌద్ధాలకిః। ఉద్ధాలక ఏవౌద్ధాలకిః। అరుణస్యాపత్యమారుణిర్ద్వ్యాముష్యాయణో వా మత్ప్రసృష్టో మయాఽనుజ్ఞాతః సన్నితరా అపి రాత్రీః సుఖం ప్రసన్నమనాః శయితా స్వప్తా వీతమన్యుర్విగతమన్యుశ్చ భవితా స్యాత్త్వాం పుత్రం దదృశివాన్దృష్టవాన్స మృత్యుముఖాన్మృత్యుగోచరాత్ప్రముక్తం సన్తమ్॥౧౧॥

---

ఆం టీం—ఔద్ధాలకిరితి తద్ధితః స్వార్థే వ్యాఖ్యాతోఽపత్యార్థే వ్యాఖ్యేయ ఇత్యాహ—ద్వ్యాముష్యాయణో వేతి। అముష్య ప్రఖ్యాతస్యాపత్యమాముష్యాయణః। ద్వయోః పిత్రోః పూర్వభాషాదినా సంబన్ధీ చాసావాముష్యాయణశ్చ। న జారజ ఇత్యర్థః॥౧౧॥

---

గోం టీం—ప్రథమేన వరేణ పితుః సౌమనస్యం వృణ్వతే నచికేతసే వరప్రదానపరత్వేనోత్తరమవతారయతి—మృత్యురితి। పూర్వం వైవస్వతగమనాత్త్వత్పితా యథా స్నేహసమన్విత ఆసీత్తథైవ ప్రీతిమాన్ప్రతీతవాన్ప్రత్యభిజానన్భవితేత్యన్వయః। యథా బుద్ధిస్త్వయి పురస్తాత్పూర్వమాసీత్స్నేహసమన్వితా భవితా ప్రీతిసమన్వితస్త్వత్పితా తథైవ ప్రతతిః। ప్రతీతవాన్సన్నితి పాఠే యథా పూర్వ స్నేహసమన్వితా బుద్ధిస్త్వయ్యాసీత్తథైవ బుద్ధిః పితుర్భవితేత్యేకోఽన్వయః। ద్వితీయస్తు యథా పూర్వం ప్రీతిసమన్వితస్త్వత్పితా తథైవ ప్రతీతవాన్సన్స ఏవాయం పుత్ర ఇతిప్రత్యభిజ్ఞావాన్సంస్త్వత్పితా ప్రీతిసమన్వితో భవితేతి। ప్రతీత ఇత్యస్య ప్రతీతిమానితి క్వచిత్పాఠః। ఔద్ధాలకిరితి। తద్ధితం స్వార్థే వ్యాఖ్యాయాపత్యార్థే వ్యాచష్టే—ద్వ్యాముష్యాయణ ఇతి। అముష్య ప్రఖ్యాతస్యాపత్యమాముష్యాయణః। ఉత్పన్నః పుత్రోఽస్యాముభయోరితి భాషాదినా ద్వయోః సంబన్ధీ ద్వ్యాముష్యాయణో న జారన ఇత్యర్థః। అనుజ్ఞాతోఽనుగ్రహసంపన్నః। సుఖమనాయాసం స్వప్తా స్వాపకర్తా స్యాత్ప్రముక్తం సన్తం త్వాం దృష్టవాన్వీతమన్యుః స్యాన్మయా యమాయ ప్రేరితో మద్వచనముల్లఙ్ఘ్య సమాగత ఇతి బుద్ధిరహితః స్యాదిత్యర్థః॥౧౧॥

స్వర్గే లోకే న భయం కించనాస్తి న తత్ర త్వం న

జరయా బిభేతి। ఉభే తీర్త్వాఽశనాయాపిపాసే

శోకాతిగో మోదతే స్వర్గలోకే॥౧౨॥

నచికేతా ఉవాచ—స్వర్గే లోకే రోగాదినిమిత్తం భయం కించన కించిదపి నాస్తి। న చ తత్ర త్వం మృత్యో సహసా ప్రభవస్యతో జరయా యుక్త ఇహ లోకవస్త్వతో న బిభేతి కుతశ్చిత్తత్ర। కించోభే అశనాయాపిపాసే తీర్త్వాఽతిక్రమ్య శోకమతీత్య గచ్ఛతీతి శోకాతిగః సన్మానసేన దుఃఖేన వర్జితో మోదతే హృష్యతి స్వర్గలోకే దివ్యే॥౧౨॥

---

ఆం టీం—స్వర్గసాధనమగ్నిజ్ఞానం ప్రష్టుం స్వర్గస్వరూపం తావదాహ—స్వర్గే లోక ఇతి॥౧౨॥

---

గోం టీం—పితుః సౌమనస్యే దత్తే స్వర్గసాధనమగ్నిజ్ఞానం ప్రష్టుం స్వర్గరూపం తావదాహ—స్వర్గే లోక ఇతి। ఆదిపదాదాధిభౌతికాధిదైవికచౌరాదిసంగ్రహః। నను రోగాదినిమిత్తభయాభావేఽపి మన్నిమిత్తం స్యాదిత్యత ఆహ—న చేతి। సహసా ప్రభవసి ఝటితి ప్రభవసీత్యర్థః। యత ఏవమతో జరాదియుక్తః సన్నిహ లోక ఇవ తత్ర కశ్చిదపి త్వత్తో న బిభేతీత్యన్వయః। ఉభే తీర్త్వేతి వాక్యమన్వయముఖేన వ్యాచష్టే—కించేత్యాదినా। అతిక్రమ్యాప్రాప్యేత్యర్థః। శోకాతిగః సఞ్ఛోకమతిక్రాన్తః సన్। శోకశబ్దార్థమాహ—మానసేనేతి। చకారాద్బాహ్యనిమిత్తదుఃఖరాహిత్యముచ్యతే। దుఃఖాభావే సుఖస్య సంభావితత్వాదాహ—మోదత ఇతి॥౧౨॥

స త్వమగ్నిꣳ స్వర్గ్యమధ్యేషి మృత్యో ప్రబ్రూహి త్వꣳ

శ్రద్దధానాయ మహ్యమ్। స్వర్గలోకా అమృతత్వం

భజన్త ఏతద్ద్వితీయేన వృణే వరేణ॥౧౩॥

ఏవంగుణవిశిష్టస్య స్వర్గలోకస్య ప్రాప్తిసాధనభూతమగ్నిం స త్వం మృత్యురధ్యేషి స్మరసి జానాసీత్యర్థః। హే మృత్యో యతస్త్వం ప్రబ్రూహి కథయ శ్రద్దధానాయ శ్రద్ధావతే మహ్యం స్వర్గార్థినే। యేనాగ్నినా చితేన స్వర్గలోకాః స్వర్గో లోకో యేషాం తే స్వర్గలోకా యజమానా అమృతస్వమమరణతాం దేవత్వం భజన్తే ప్రాప్నువన్తి తదేతదగ్నివిజ్ఞానం ద్వితీయేన వరేణ వృణే॥౧౩॥

---

ఆం టీం—ఇయం చ వక్ష్యమాణా మృత్యోః ప్రతిజ్ఞాఽవగన్తవ్యా। "స త్రేధాఽఽత్మానం వ్యకురుత" ఇతి శ్రుతేరగ్నివాయ్వాదిత్యరూపేణ సమష్టిరూపో విరాడేవ వ్యవస్థిత ఇతి తేన విరాడరూపేణాగ్నిర్జగతః ప్రతిష్ఠేత్యుచ్యతే॥౧౩॥

---

గోం టీం—ఏవంగుణవిశిష్టస్యేతి। భయమరణాశనాయాపిపాసాశోకరహితత్వగుణేన విశిష్టస్యేత్యర్థః। అవబోధహేతుమాహ—హే మృత్యో ఇతి। దేవతాత్వాజ్జ్ఞానమస్తీతిభావః। జ్ఞానఫలం కిమిత్యపేక్షాయమాహ—యత ఇతి। అత ఇత్యధ్యాహారః। అగ్నిజ్ఞానం శ్రద్ధారహితాయ తత్ఫలేచ్ఛావిరహిణే చ న వాచ్యమిత్యత ఆహ—శ్రద్దధానాయేతి। శ్రద్ధయా స్వర్గార్థిత్వముపలక్ష్యత ఇత్యాహ—స్వర్గార్థిన ఇతి। దేవత్వప్రాప్తౌ హేతుమాహ—యేనేతి। చితేనోపాసితేనేత్యర్థః। యస్మాదమృతత్వసాధనమగ్నిస్తస్మాదేతస్యాగ్నేర్విజ్ఞానం వృణే ప్రార్థయే॥౧౩॥

ప్ర తే బ్రవీమి తదు మే నిబోధ స్వర్గ్యమగ్నిం నచి-

కేతః ప్రజానన్। అనన్తలోకాప్తిమథో ప్రతిష్ఠాం

విద్ధి త్వమేతం నిహితం గుహాయామ్॥౧౪॥

మృత్యోః ప్రతిజ్ఞేయమ్। ప్ర తే తుభ్యం ప్రబ్రవీమి। యత్త్వయా ప్రార్థితం తదు మే మమ వచసో నిబోధ బుధ్యస్వైకాగ్రమనాః సన్స్వర్గ్యం స్వర్గాయ హితం స్వర్గసాధనమాగ్నిం హే నచికేతః ప్రజానన్విజ్ఞాతవానహం సన్నిత్యర్థః। ప్రబ్రవీమి తన్నిబోధేతి చ శిష్యబుద్ధిసమాధానార్థం వచనమ్। అధునాఽగ్నిం స్తౌతి। అనన్తలోకాప్తిం స్వర్గలోకఫలప్రాప్తిసాధనమిత్యేతత్। అథో అపి ప్రతిష్ఠామాశ్రయం జగతో విరాడ్రూపేణ తమేతమగ్నిం మయోచ్యమానం విద్ధి జానీహి త్వం నిహితం స్థితం గుహాయాం విదుషాం బుద్ధౌ నివిష్టమిత్యర్థః॥౧౪॥

---

ఆం టీం—॥౧౪॥

---

గోం టీం—ప్రబ్రవీమీత్యన్వయః। ఉ యదిత్యర్థే । యత్త్వయా ప్రార్థితం తత్ప్రబ్రవీమి మే వచసో నిబోధేత్యన్వయః। అస్మచ్ఛబ్దస్య వచనే లక్షణేత్యాహ—వచస ఇతి। వాక్యాదేకాగ్రమనాః సావధానచిత్తః సన్। హితార్థే యత్ప్రత్యయ ఇత్యాహ—స్వర్గాయేతి। ప్రతిజ్ఞాయాః సంబోధనస్య చ కిం ప్రయోజనమిత్యపేక్షాయామాహ—ప్ర త ఇతి। సమాధానం విషయాన్తరవ్యావృత్తిపూర్వకం చిత్తస్యైకవిషయత్వాపాదనం తదర్థమిత్యర్థః। ప్రరోచనాయాః ప్రవృత్తిహేతుత్వమిత్యభిప్రేత్యాఽఽహ—అధునేతి। స త్రేధాఽఽత్మానం వ్యకురుతేతి శ్రుతేరగ్నివాయ్వాదిత్యరూపేణ సమష్టిరూపో విరాడేవ వ్యవస్థిత ఇతి తేన విరాడ్రూపేణాగ్నిర్జగతః ప్రతిష్ఠేత్యుచ్యతే॥౧౪॥

లోకాదిమగ్నిం తమువాచ తస్మై యా ఇష్టకా యావ-

తీర్వా యథా వా। స చాపి తత్ప్రత్యవదద్యథోక్త-

మథాస్య మృత్యుః పునరేవాఽఽహ తుష్టః॥౧౫॥

ఇదం శ్రుతేర్వచనమ్। లోకాదిం లోకానామాదిం ప్రథమశరీరిత్వాదగ్నిం తం ప్రకృతం నచికేతసా ప్రార్థితమువాచోక్తవాన్మృత్యుస్తస్మై నచికేతసే। కించ యా ఇష్టకాశ్చేతవ్యాః

స్వరూపేణ। యావతీర్వా సంఖ్యయా। యథా వా చీయతేఽగ్నిర్యేన ప్రకారేణ సర్వమేతదుక్తవానిత్యర్థః। స చాపి నచికేతాస్తన్మృత్యునోక్తం యథావత్ప్రత్యయేనావదత్ప్రత్యుచ్చారితవాన్। అథ తస్య ప్రత్యుచ్చారణేన తుష్టః సన్మృత్యుః పునరేవాఽఽహ వరత్రయవ్యతిరేకేణాన్యం వరం దిత్సుః॥౧౫॥

---

ఆం టీం—సప్రపఞ్చమగ్నిజ్ఞానం చయనప్రకరణాద్ద్రష్టవ్యమితి శ్రుతిరస్మాన్బోధయతీత్యాహ—ఇదం శ్రుతేర్వచనమితి॥౧౧॥

---

గోం టీం—సప్రపఞ్చమగ్నిజ్ఞానం చ యేన ప్రకారేణ ద్రష్టవ్యమితి శ్రుతిరస్మాన్బోధయతీత్యాహ—ఇదం శ్రుతేర్వచనమితి।

“స వై శరీరీ ప్రథమః స వై పురుష ఉచ్యతే।

ఆదికర్తా స భూతానాం బ్రహ్మాఽగ్రే సమవర్తత"

ఇతి స్మృతేర్విరాజోఽగ్నేరాదిత్వం ప్రకృతత్వం వ్యాచష్టే—నచికేత సేతి। వక్ష్యమాణమపి శ్రుతేర్వచనమిత్యాహ—కించేతి। చేతవ్యా ఉపధాతవ్యాః స్వరూపేణేతి పూర్వేణాన్వితమ్। యథాశబ్దార్థమాహ—యేనేతి। తత్తదిష్టకాప్రకాశకతత్తన్మన్త్రోచ్చారణేనేత్యర్థః। తదగ్నిజ్ఞానం యమోక్తావధారణసామర్థ్యం నచికేతస ఆహ—యథావదితి। యథోక్తమగ్నిం యమం ప్రతి ప్రత్యుచ్చారితవాన్ప్రతిపాదితవానిత్యర్థః। అథ నచికేతసః ప్రత్యుక్త్యనన్తరమస్య నచికేతసః ప్రత్యుచ్చారణేన తుష్టో మృత్యుర్వరత్రయవ్యతిరేకేణాన్యం వరం దిత్సుర్దాతుమిచ్ఛుః పునరేవాఽఽహోక్తవానితి యోజనా॥౧౫॥

తమబ్రవీత్ప్రీయమాణో మహాత్మా వరం తవేహాద్య

దదామి భూయః। తవైవ నామ్నా భవితాఽయమగ్నిః

సృఙ్కాం చేమామనేకరూపాం గృహాణ ॥౧౬॥

కథం తం నచికేతసమబ్రవీత్ప్రీయమాణః శిష్యయోగ్యతాం పశ్యన్ప్రీయమాణః ప్రీతిమనుభవన్మహాత్మాఽక్షుద్రబుద్ధిర్వరం తవ చతుర్థమిహ ప్రీతినిమిత్తమద్యేదానీం దదామి భూయః పునః ప్రయచ్ఛామి। తవైవ నచికేతసో నామ్నాఽభిధానేన ప్రసిద్ధో భవితా మయోచ్యమానోఽయమగ్నిః। కించ సృఙ్కాం శబ్దవతీం రత్నమయీం మాలామిమామనేకరూపాం విచిత్రాం గృహాణ స్వీకురు। యద్వా సృఙ్కామకుత్సితాం గతిం కర్మమయీం గృహాణ। అన్యదపి కర్మవిజ్ఞానమనేకఫలహేతుత్వాత్స్వీకుర్విత్యర్థః॥౧౬॥

---

ఆం టీం—॥౧౬॥

---

గోం టీం—వదనమేవ ప్రశ్నపూర్వకమాహ—కథమిత్యాదినా। శిష్యయోగ్యతాం యథోక్తార్థగ్రహణపూర్వకధారణాఖ్యామ్। మదుక్తం గ్రహీష్యతీత్యతిలోభబుద్ధిః క్షుద్రబుద్ధిః సా న విద్యతే యస్య సోఽక్షుద్రబుద్ధిః। చతుర్థమితి। పితుః సౌమనస్యాగ్నివిద్యాత్మవిద్యాపేక్షయా చతుర్థమిత్యర్థః। ఇహేతి వ్యాచష్టే—ప్రీతినిమిత్తమితి। ప్రీతిర్నిమిత్తం ప్రయోజకం యస్య తత్। కిం తత్ప్రయోజకమిత్యపేక్షాయామాహ—తవైవేతి। ప్రసిద్ధ ఇతి। నాచికేత ఇతి త్వన్నామ్నా ప్రసిద్ధిం గమిష్యతీత్యర్థః। నైతావన్మాత్రం వరమన్యదపీతి నచికేతసం ప్రలోభయన్నాహ—కించేతి। శబ్దవత్త్వే హేతుమాహ—రత్నవతీమితి। రత్నమయీమితి పాఠాన్తరమ్। యోగ్యతయేదంశబ్దస్య సంనిహితమాలార్థకత్వమిత్యాహ—మాలామితి। అనేకరూపామనేకాని రూపాణి నీలాదీని యస్యాం సా తామత ఏవ విచిత్రామిత్యర్థః। సృజిధాతోర్గత్యర్థమాదాయాఽఽహ—యద్వేతి। అకుత్సితాం గతిమితి। అకుత్సితా గతిర్ధూమాదినాఽర్చిరాదినా చ ప్రాప్యం ఫలం తామిత్యర్థః। నన్వకృతే కర్మణి లాభాభావాత్కథం వరప్రదానేన కర్మఫలప్రాప్తిరిత్యాశఙ్క్య తాత్పర్యార్థమాహ— అన్యదపీత్యాదినా। కర్మవిజ్ఞానం సృఙ్కాశబ్దలక్ష్యం ఫలతోఽనేకరూపం శాస్త్రసిద్ధం స్వీకుర్విత్యర్థః॥౧౬॥

పునరపి కర్మస్తుతిమేవాऽऽహ—

త్రిణాచికేతస్త్రిభిరేత్య సంధిం త్రికర్మకృత్తరతి
జన్మమృత్యూ। బ్రహ్మజజ్ఞం దేవమీడ్యం విదిత్వా
నిచాయ్యేమాఀ శాన్తిమత్యన్తమేతి॥౧౭॥

త్రిణాచికేతస్త్రిఃకృత్వో నాచికేతోऽగ్నిశ్చితో యేన స త్రిణాచికేతస్తద్విజ్ఞానస్తదధ్యయనస్తదనుష్ఠానవాన్వా। త్రిభిర్మాతృపిత్రాచార్యైరేత్య ప్రాప్య సంధి సంఘానం సంబన్ధం మాత్రాద్యనుశాసనం యథావత్ప్రాప్యేత్యేతత్। తద్ధి ప్రామాణ్యకారణం శ్రుత్యన్తరాదవగమ్యతే। యథా మాతృమాన్పితృమానిత్యాదేః। వేదస్మృతిశిష్టైర్వా ప్రత్యక్షానుమానాగమైర్వా। తేభ్యో హి విశుద్ధిః ప్రత్యక్షా। త్రికర్మకృదిజ్యాధ్యయనదానానాం కర్తా తరత్యతిక్రామతి జన్మమృత్యూ। కించ బ్రహ్మజజ్ఞం బ్రహ్మణో హిరణ్యగర్భాజ్జాతో బ్రహ్మజః। బ్రహ్మజశ్చాసౌ జ్ఞశ్చేతి బ్రహ్మజజ్ఞః సర్వజ్ఞో హ్యసౌ। తం దేవం ద్యోతనాజ్జ్ఞానాదిగుణవన్తమీడ్యం స్తుత్యం విదిత్వా శాస్త్రతో నిచాయ్య దృష్ట్వా చాऽऽత్మభావనేమాం స్వబుద్ధిప్రత్యక్షాం శాన్తిముపరతిమత్యన్తమేత్యతిశయేనైతి। వైరాజం పదం జ్ఞానకర్మసముచ్చయానుష్ఠానేన ప్రాప్నోతీత్యర్థః॥౧౭॥

---

ఆం టీం—విశుద్ధిరితి ధర్మాద్యవగతిః। దృష్ట్వా చాऽऽత్మభావేనేతి। అయమర్థః। వింశత్యధికాని సప్తశతానీష్టకానాం సంఖ్యా సంవత్సరస్యాహోరాత్రాణి చ తావత్సంఖ్యకాన్యేవ సంఖ్యాసామాన్యాత్తైరిష్టకాస్థానీయైశ్చితోऽగ్నిరహమిత్యాత్మభావేన ధ్యాత్వేతి॥౧౭॥

---

గోం టీం—ప్రీతినిమిత్తాధికవరదానానన్తరమవశిష్టమగ్నిజ్ఞానస్య ఫలం వదిష్యన్పునరపి తత్స్తుతిమాహ—పునరపీతి। త్రిఃకృత్వస్త్రివారం నాచికేతోऽగ్నిశ్చితో యేన తద్విజ్ఞానవతా స త్రిణాచికేత ఇతి। అర్థాన్తరమభిప్రేత్యాऽऽహ—తద్విజ్ఞానవాన్వేతి।

యథావద్యథాకాలముపనయనపర్యన్తం మాతృతో వేదాధ్యయనపర్యన్తం పితృత ఆచార్యతః శిక్షాం ప్రాప్యేత్యర్థః। తదనుశాసనమనపేక్ష్య కర్మవిజ్ఞానమాత్రాత్త్రికర్మకృత్త్వాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—తద్ధీతి। తదనుశాసనమ్। హిశబ్దః స్మార్తప్రసిద్ధిద్యోతకః। ప్రామాణ్యకారణం ధర్మజ్ఞానస్యేతి శేషః। యథా మాతృమాన్పితృమానాచార్యవాన్బ్రూయాత్తథా తచ్ఛైలినోఽబ్రవీదితిశ్రుత్యన్తరాన్మాత్రాద్యనుశాసనం ప్రామాణ్యకారణమవగమ్యత ఇతి యోజనా। వేదాశ్చ స్మృతయశ్చ శిష్టాశ్చ త్రైః ప్రత్యక్షం చానుమానం చాఽఽగమశ్చ త్రైః సంధిమేత్యేత్యర్థః। విశుద్ధిర్ధర్మాద్యవగతిః। ఇజ్యా జ్యోతిష్టోమాదియాగోఽధ్యయనం వేదస్వ దానం బహిర్వేది దీయమానమ్। యథా త్రికర్మకృత్తరతి తథా త్రిణాచికేత ఇతి స్తుతిద్వారా ఫలం ప్రదర్శ్య ఫలాన్తరమపి సవిజ్ఞానమాహ—కించేతి। హి యస్మాద్ధిరణ్యగర్భాశస్తస్మాదసౌ సర్వజ్ఞ ఇత్యర్థః। ద్యోతనాదిగుణవన్తమాదిత్యాదిరూపత్వాదితి శేషః। ఈడ్యం ప్రతిమాసమృషిభిర్దేవగన్ధర్వైశ్చ స్తూయత ఇతి పురాణే ప్రసిద్ధమ్। దృష్ట్వా చాఽఽత్మభావేనేతి। అయమర్థః। వింశత్యధికాని సప్తశతానీష్టకానాం సంఖ్యా సంవత్సరస్య చ ప్రాతఃసాయంకాలయోరనుష్ఠీయమానాన్యగ్నిహోత్రాణి తావత్సంఖ్యాకాన్యేవ త్రైరిష్టకాస్థానీయాశ్చితోఽగ్నిరహమిత్యాత్మభావేన ధ్యాత్వేతి స్వబుద్ధిః స్వేన కర్తవ్యా। బుద్ధిరుపాసనా తయా సాక్షాత్కృతాం శాన్తి విరాజం ఫలమ్। తాత్పర్యర్థిమాహ—వైరాజమితి। జ్ఞానముపాసనం చయనం కర్మ॥౧౭॥

ఇదానీమగ్నివిజ్ఞానచయనఫలముపసంహరతి ప్రకరణం చ—

త్రిణాచికేతస్త్రయమేతద్విదిత్వా య ఏవం విద్వాꣳశ్చి-

నుతే నాచికేతమ్। స మృత్యుపాశాన్పురతః ప్రణోద్య

శోకాతిగో మోదతే స్వర్గలోకే॥౧౮॥

త్రిణాచికేతస్త్రయం యథోక్తం యా ఇష్టకా యావతీర్వా యథా వేత్యేతద్విదిత్వాఽవగమ్య యశ్చైవమాత్మరూపేణాగ్నిం విద్వాంశ్చినుతే నిర్వర్తయతి నాచికేతగ్నిం క్రతుం స మృత్యుపాశానధర్మాజ్ఞానరాగద్వేషాదిలక్షణాన్పురతోఽగ్రతః పూర్వమేవ శరీరపాతాదిత్యర్థః। ప్రణోద్యాపహాయ శోకాతిగో మానసైర్దుఃఖైర్వజిత ఇత్యేతత్। మోదతే స్వర్గలోకే వైరాజే విరాడాత్మస్వరూపప్రతిపత్త్యా॥౧౮॥

---

ఆం టీం—॥౧౮॥

---

గోం టీం—చశబ్ద ఉపసంహరతీతిక్రియానుకర్షణార్థః। త్రయం కిమిత్యతో వ్యాచష్టే—యథోక్తమితి। ఇష్టకానాం స్వరూపం సంరూపాప్రకారశ్చైతతత్పూర్వోక్తమ్। చశబ్దః కర్మసముచ్చయార్థః। ఏవంశబ్దార్థమాహ—ఆత్మరూపేణేతి। అగ్నిశబ్దేన తద్విషయకధ్యానముచ్యత ఇత్యాహ—క్రతుమితి। సంకల్పం ధ్యానమితి యావత్। యో ధ్యానం నిర్వర్తయతి యత్నేన కరోతి స ఇత్యన్వయః। పాశశబ్దో బన్ధకత్వగుణయోగాదధర్మాదీనభిధత్త ఇత్యాహ—అధర్మేత్యాదినా। కస్మాదిత్యపేక్షాయామాహ—శరీరేతి। రాగాదిరహితో భూత్వాఽపహాయ వైరాజే పద ఇతి శేషః। కింభూయేత్యపేక్షాయామపేక్షితం పూరయతి—విరాడితి॥౧౮॥

ఏష తేఽగ్నిర్నచికేతః స్వర్గ్యో యమవృణీథా ద్వితీ-

యేన వరేణ। ఏతమగ్నిం తవైవ ప్రవక్ష్యన్తి జనా-

సస్తృతీయం వరం నచికేతో వృణీష్వ॥౧౯॥

ఏష తే తుభ్యమగ్నిర్వరో హే నచికేతః స్వర్గ్యః స్వర్గసాధనో యమాగ్నిం వరమతృణీథాః ప్రార్థితవానసి ద్వితీయేన వరేణ సోఽగ్నిర్వరో దత్త ఇత్యుక్తోపసంహారః। కించైతమగ్నిం తవైవ నామ్నా ప్రవక్ష్యన్తి జనాసో జనా ఇత్యేతదేష వరో దత్తో మయా చతుర్థస్తుష్టేన। తృతీయం వరం నచికేతో తృణీష్వ। తస్మిన్హ్యదత్త ఋణవానహమిత్యభిప్రాయః॥౧౯॥

---

ఆం టీం—॥౧౯॥

---

గోం టీం—ఉక్తముపసంహరతి—ఏష ఇతి। స్వర్గ్యః స్వర్గసాధనమిత్యర్థః। ద్వితీయేన వరేణ యమాగ్ని వృతవానస్యేష తేఽగ్నిర్వరోఽగ్నిరుక్త ఇత్యన్వయః। పౌనరుక్త్యం పరిహరతి—ఉక్త ఇతి। ఇదమప్యుక్తోపసంహార ఇత్యాహ—కించేతి। నను ప్రార్థనామన్తరేణ స్వయమేవ ప్రేరణమనుచితమిత్యత ఆహ—అదత్త ఇతి। తృతీయే వర ఇతి శేషః॥౧౯॥

ఏతావద్ధ్యతిక్రాన్తేన విధిప్రతిషేధార్థేన మన్త్రబ్రాహ్మణేనావగన్తవ్యం యద్వరద్వయసూచితం వస్తు నాఽఽత్మతత్త్వవిషయయాథాత్మ్యవిజ్ఞానమ్। అతో విధిప్రతిషేధార్థవిషయస్యాఽఽత్మని క్రియాకారకఫలాధ్యారోపణలక్షణస్య స్వాభావికస్యాజ్ఞానస్య సంసారబీజస్య నివృత్త్యర్థం తద్విపరీతబ్రహ్మాత్మైకత్వవిజ్ఞానం క్రియాకారకఫలాధ్యారోపణలక్షణశూన్యమాత్యన్తికనిఃశ్రేయసప్రయోజనం వక్తవ్యమిత్యుత్తరో గ్రన్థ ఆరభ్యతే। తమేతమర్థం ద్వితీయవరప్రాప్త్యాఽప్యకృతార్థత్వం తృతీయవరగోచరమాత్మజ్ఞానమన్తరేణేత్యాఖ్యాయికయా ప్రపఞ్చయతి—

యేయం ప్రేతే విచికిత్సా మనుష్యేఽస్తీత్యేకే నాయ-

మస్తీతి చైకే। ఏతద్విద్యామనుశిష్టస్త్వయాఽహం

వరాణామేష వరస్తృతీయః॥౨౦॥

యతః పూర్వస్మాత్కర్మగోచరాత్సాధ్యసాధనలక్షణాదనిత్యాద్విరక్తస్యాఽఽత్మజ్ఞానేఽధికార ఇతి తన్నిన్దార్థం పుత్రాద్యుపన్యాసేన ప్రలోభనం క్రియతే। నచికేతా ఉవాచ తృతీయం వరం మచికతో వృణీష్వేత్యుక్తః సన్। యేయం విచికిత్సా సంశయః ప్రేతే మృతే మనుష్యేఽస్తీత్యేకేఽస్తి శరీరేన్ద్రియమనోబుద్ధివ్యతిరిక్తో దేహాన్తరసంబన్ధ్యాత్మేత్యేకే నాయమస్తీతి చైకే నాయమేవంవిధోఽస్తీతి చైకేఽతశ్చాస్మాకం న ప్రత్యక్షేణ నాపి వాఽనుమానేన నిర్ణయవిజ్ఞానమేతద్విజ్ఞానాధీనో హి పరః పురుషార్థ ఇత్యత ఏతద్విద్యాం విజానీయామహమనుశిష్టో జ్ఞాపితస్త్వయా। వరాణామేష వరస్తృతీయోఽవశిష్టః॥౨౦॥

---

ఆంటీం—పితాపుత్రస్నేహాదిస్వర్గలోకావసానం యద్వరద్వయసూచితం సంసారరూపం తదేవ కర్మకాణ్డప్రతిపాద్యమాత్మన్యారోపితం తన్నివర్తకం చాఽఽత్మజ్ఞానమిత్యధ్యారోపాపవాదభావేన పూర్వోత్తరగ్రన్థయోః సంబన్ధమాహ—ఏతావద్ధీతి। ప్రథమవల్లీసమాప్తిపర్యన్తాఖ్యాయికాయా అవాన్తరసంబన్ధమాహ—తమతమర్థమితి। దేహవ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వే వాదివిప్రతిపత్తేః సంశయశ్చేత్తార్హి ప్రత్యక్షాదినా స్వస్యైవ నిర్ణయజ్ఞానసంభవాత్తన్నిర్ణయస్య నిష్ప్రయోజనత్వాచ్చ న తదర్థః ప్రశ్నః కర్తవ్య ఇత్యాశఙ్కయాఽఽహ—అతశ్చాస్మాకమితి। ప్రత్యక్షేణ స్థాణౌ నిర్ణీతే పురుషో న వేతి సందేహాదర్శనాద్వ్యతిరిక్తాత్మాస్తిస్త్వే చ సందేహదర్శనాన్న ప్రత్యక్షేణ నిర్ణయః పరలోకసంబన్ధ్యాత్మనా చ కస్యచిల్లిఙ్గస్యావినాభావాదర్శనాన్నానుమానేనాపి నిర్ణయ ఇత్యర్థః॥౨౦॥

---

గోం టీం—పితుః సౌమనస్యమారభ్య స్వర్గలోకపర్యన్తం యద్వరద్వయసూచితం సంసారరూపమేవ కర్మకాణ్డప్రతిపాద్యమాత్మన్యారోపితం తన్నివర్తకం చాఽఽత్మజ్ఞానమిత్యధ్యారోపాపవాదత్వేన పూర్వోత్తరగ్రన్థయోః సంబన్ధమాహ—ఏతావద్ధీతి। పస్మాద్వరద్వయసూచితం పితృపుత్రస్నేహాది యద్వస్త్వే— తావదేవావగన్తవ్యమిత్యన్వయః। హిశబ్ద ఏవకారార్థః। విధిప్రతిషేధార్థేన ప్రవృత్తినివృత్త్యర్థకేన మన్త్రబ్రాహ్మణేనోపనిషద్వ్యతిరిక్తేనావగన్తవ్యమ్। ఏవకారవ్యావర్త్యమాహ—నాఽఽస్మేతి। ఆత్మతత్త్వవిషయం యద్యాథాత్మ్యవిషయం విజ్ఞానమ్। ఏవమారోపం ప్రదర్శ్య తస్య స్వరూపహేతుఫలైరనువాదపూర్వకమపవాదమాహ—అత ఇతి। యతో నివృత్త్యవిషయత్వం కర్మకాణ్డస్యాత ఇత్యర్థః। విధ్యర్థః ప్రవృత్తిర్నిషేధార్థో నివృత్తిస్తద్విషయస్యేత్యనేన ప్రమాణోపన్యాసః। స్వరూపమాహ— ఆత్మని క్రియేతి। ఆదిశబ్దేన ప్రమాతృప్రమేయాదిసంగ్రహః। హేతుమాహ—స్వాభావికస్యేతి। అస్య వ్యాఖ్యాఽజ్ఞానస్యేతి। తస్యానర్థహేతుత్వం స్ఫుటపతి—సంసారబీజస్యేతి। తస్మాద్విపరీతం సంసారభిన్నం బ్రహ్మాత్మైకత్వమేవ వృత్త్యారూఢం విజ్ఞానమ్। తద్విపరీతం స్ఫుటయతి—క్రియేతి। ఆత్యన్తికనిఃశ్రేయసం సవాసనావిద్యానివృత్తిరానన్దావాప్తిశ్చ తదేవ ప్రయోజనం యస్య తత్తథా। ప్రథమవల్లీసమాప్తిపర్యన్తాఖ్యాయికాయా అవాన్తరతాత్పర్యమాహ—తమేతమితి। తం శ్రుత్యాదిప్రసిద్ధమేతం విద్వదనుభవప్రసిద్ధమ్। ఆత్మజ్ఞానమన్తరేణ ద్వితీయవరం

ప్రాప్యాప్యకృతార్థత్వమిత్యాఖ్యాయికయా ప్రపఞ్చయతీత్యన్వయః। కామాదిప్రలోభనాఖ్యాయికాయా విశేషమాహ—యత ఇతి। పూర్వస్మాత్పూర్వకాణ్డోదితాత్కర్మగోచరః కర్మసాధ్యః। తస్మాదత ఏవానిత్యత్వసాతిశయత్వదోషేణ దుష్టత్వాత్తస్మాద్విరక్తస్య। ఇతి తస్మాదిత్యర్థే। తన్నిన్దార్థం కర్మనిన్దార్థం నిన్దా చ నివృత్తావుపయుజ్యతే। ఆదిశబ్దః పౌత్రాదిపరిగ్రహార్థః। ప్రలోభనం రాగానుకూలో వ్యాపారః। అపేక్షితం సమర్పయన్నుత్తరమవతారయతి—నచికేతా ఇతి। ఉక్తః సన్నువాచేత్యన్వయః। యా సర్వసాధారణా। ఇయం ప్రత్యక్షసిద్ధా। మనుష్యగ్రహణం ప్రాణిమాత్రోపలక్షణార్యమ్। శరీరే పతిత ఆత్మాఽస్తి వా న వేతి సంశయో యః ప్రసిద్ధస్తద్విషయాత్మాస్తిత్వం విద్యామిత్యన్వయః। సంశయస్య వాదివిప్రతిపత్తిహేతుత్వాత్తామాహ—అస్తీతి। శరీరవ్యతిరేకో నేత్యేకా విప్రతిపత్తిః। ఇన్ద్రియవ్యతిరిక్తో నేత్యపరా। మనోవ్యతిరిక్తో నేత్యన్యా। బుద్ధివ్యతిరిక్తో నేత్యధికా। కర్తా భోక్తా వా న వేతివిప్రతిపత్తిమూలకోఽశనాయాద్యతీతబ్రహ్మాభేదవిషయః సంశయోఽన్యత్ర ధర్మాదిత్యత్ర ద్రష్టవ్యః। వాదివిప్రతిపత్తిమూలకః సంశయశ్చేత్తర్హి ప్రత్యక్షాదినా స్వస్యైవ నిర్ణయసంభవాత్తన్నిర్ణయార్థం ప్రశ్నోఽనర్థక ఇత్యత ఆహ—అతశ్చేతి। స్థాణౌ నిర్ణీతే పురుషో న వేతిసందేహాదర్శనాద్దేహాదివ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వే చ సంశయదర్శనాన్న ప్రత్యక్షేణ తన్నిర్ణయః। పరలోకసంబన్ధ్యాత్మవ్యాప్యలిఙ్గాభావాన్నానుమానేన నిశ్చయ ఇత్యర్థః। నను తద్విజ్ఞానం నిష్ఫలమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—ఏతద్విజ్ఞానేతి। యస్మాత్తదధీనపరమపురుషార్థోఽత ఇత్యర్థః। ఏతదాత్మాస్తిత్వమ్। నను పితుః సౌమనస్యమప్యగ్న్యాత్మవిద్యాపేక్షయా తృతీయం తత్కథమేష వరస్తృతీయ ఇత్యాశఙ్క్య పాఠక్రమాపేక్షయాఽవశిష్టార్థకస్తృతీయశబ్ద ఇత్యాహ అవశిష్ట ఇతి ॥౨౦॥

కిమయమేకాన్తతో నిఃశ్రేయససాధనాత్మజ్ఞానార్హో న వేత్యేతత్పరీక్షణార్థమాహ—

దేవైరత్రాపి విచికిత్సితం పురా న హి సుజ్ఞేయమ-

ణురేష ధర్మః। అన్యం వరం నచికేతో వృణీష్వ మా

మోపరోత్సీరతి మా సృజైనమ్ ॥౨౧॥

దేవైరప్యత్రైతస్మిన్వస్తుని విచికిత్సితం సంశయితం పురా పూర్వం న హి ముజ్ఞేయం సుష్ఠు జ్ఞేయం శ్రుతమపి ప్రాకృతైర్జనైర్యతోఽణుః సూక్ష్మ ఏష ఆత్మాఖ్యో

ధర్మోఽతోఽన్యమసందిగ్ధఫలం వరం నచికేతో వృణీష్వం మా మాం మోపరోత్సీ5రుపరోధం మా కార్షీరధమర్ణమివోత్తమర్ణః। అతిసృజ విముఞ్చైనం వరం మా మాం ప్రతి॥౨౧॥

---

ఆం టీం—॥౨౧॥

---

గోం టీం—నన్వాత్మాస్తిత్వే పృష్టే తద్వక్తవ్యం తత్కథమన్యదుచ్యత ఇత్యాశఙ్క్యాఽఽశయమాహ—కిమయమితి। ఏకాన్తతో నియమేనార్థిత్వేన వి షేకాదికం సంగృహీతమ్। వివేకాదిశాలిన ఏవ జ్ఞానయోగ్యతేతి పరీక్షణార్థముత్తరో గ్రన్థ ఇత్యర్థః। అపిశబ్దం భిన్నక్రమేణ యోజయతి—దేవైరపీతి। దేవా అప్యేతద్విషయకసంశయవన్త ఇత్యర్థః। నన్వప్రతిహతజ్ఞానా దేవా ఇతి ప్రసిద్ధేః కథం సంశయస్తత్రాఽఽహ—పురేతి। సృష్టికాలే। అపిశబ్దాదన్యేషాం సంశయః సుప్రసిద్ధ ఇతి గమ్యతే। తైః శ్రుతమపి దుర్జ్ఞేయమిత్యాహ—నహీతి। తత్ర హేతుమాహ—యత ఇతి। నను నాణుపరిమాణస్తత్కథమణురాత్మాఽత ఆహ—సూక్ష్మ ఇతి। దుర్విజ్ఞేయ ఇత్యర్థః। పూర్వం సువిజ్ఞేయమితి వస్తుశబ్దేన నిర్దేశ ఇహాఽఽత్మశబ్దేనేతి పుంలిఙ్గనిర్దేశః। అత ఇతి। ఆత్మజ్ఞానాదిత్యర్థః। అసందిగ్ధఫలం పశుపుత్రాది। ఉపరోధం నిర్బన్ధమ్। తత్ర దృష్టాన్తమాహ—అధమర్ణమివేతి। ఉత్తమర్ణో ధనదాతా। అధమర్ణః ప్రతిగ్రహీతా॥౨౧॥

ఏవముక్తో నచికేతా ఆహ—

దేవైరత్రాపి విచికిత్సితం కిల త్వం చ మృత్యో

యన్న సుజ్ఞేయమాత్థ। వక్తా చాస్య త్వాదృగన్యో న

లభ్యో నాన్యో వరస్తుల్య ఏతస్య కశ్చిత్॥౨౨॥

దేవైరత్రాప్యేతస్మిన్వస్తుని విచికిత్సితం కిలేతి భవత ఏవ నః శ్రుతమ్ । త్వం చ మృత్యో యద్యస్మాన్న సుజ్ఞేయమాత్మతత్త్వమాత్థ కథయస్యతః పణ్డితైరప్యవేదనీయత్వాద్వక్తా చాస్య ధర్మస్య త్వాదృక్త్వత్తుల్యోఽన్యః పణ్డితశ్చ న లభ్యోఽన్విష్యమాణోఽపి । అయం తు వరో నిఃశ్రేయసప్రాప్తిహేతురతో నాన్యో వరస్తుల్యః సదృశోఽస్త్యేతస్య కశ్చిదప్యనిత్యఫలత్వాదన్యస్య సర్వస్యైవేత్యభిప్రాయః ॥౨౨॥

---

ఆం టీం—॥౨౨॥

---

గోం టీం—ఉపదేశనీయత్వాదిత్యనన్తరం త్వముపదిశేతి శేషో ద్రష్టవ్యః । నను పణ్డితైరుపదేశనీయత్వేఽన్యే పణ్డితాః సన్తి తత్ర యాహీత్యత ఆహ—వక్తేతి । ధర్మస్యాఽఽత్మాఖ్యస్య । న లభ్య ఇతి కథమన్విష్యతాం తత్రాఽఽహ—అన్విష్యమాణోఽపీతి । యద్యపి లోకే యమాదన్యే బ్రహ్మవిదః సన్తి తథాఽపి యమస్య సంనిహితత్వాదన్యత్ర గమనమాశఙ్క్యైవముక్తమ్ । ఏతస్య కశ్చిదపి తుల్యో వరో నేత్యన్వయః । తాత్పర్యార్థమాహ—అనిత్యేతి ॥౨౨॥

ఏవముక్తోఽపి పునః ప్రలోభయన్నువాచ మృత్యుః—

శతాయుషః పుత్రపౌత్రాన్వృణీష్వ బహూన్పశూన్హస్తిహి-

రణ్యమశ్వాన్ । భూమేర్మహదాయతనం వృణీష్వ స్వయం

చ జీవ శరదో యావదిచ్ఛసి ॥౨౩॥

శతాయుషః శతం వర్షాణ్యాయూంషి యేషాం తాఞ్శతాయుషః పుత్రపౌత్రవృణీష్వ । కించ గవాదిలక్షణాన్బహూన్పశూన్ । హస్తిహిరణ్యం హస్తీ చ హిరణ్యం చ హస్తిహిరణ్యమ్ । అశ్వాంశ్చ । కించ భూమేః పృథివ్యా మహద్విస్తీర్ణమాయతనమాశ్రయం మణ్డలం రాజ్యం

వృణీష్వ। కించ సర్వమప్యేతదనర్థకం స్వయం చేదల్పాయురిత్యత ఆహ। స్వయం చ జీవ త్వం జీవ ధారయ శరీరం సమగ్రేన్ద్రియకలాపం శరదో వర్షాణి యావదిచ్ఛాసే జీవితుమ్॥౨౩॥

---

ఆం టీం—॥౨౩॥

---

గో౦ టీం—శిష్యాయ సమ్యక్శోధితాయ విద్యా దేయేత్యభిప్రాయేణ యమస్య పునరుక్తిరిస్పాహ—ఏవమిత్యాదినా। బహూనితి హస్త్యాదిష్వప్యన్వేతి। హస్తీ చేతి జాత్యేకవచనం హిరణ్యమిత్యపి। ఆయతనశబ్దో జనపదరక్షణే లక్షణయా వర్తత ఇత్యాహ—మణ్డలేతి। చత్వారింశద్యోజనమితే దేశే సమ్రాజః కర్మ సామ్రాజ్యం జనపదరక్షణమిత్యర్థః। ధారణకర్మ దర్శయతి—శరీరమితి। ఇన్ద్రియపాటవాదిశూన్యజీవనస్యాప్రయోజనత్వాదాహ—సమగ్రేతి। సమగ్రాః సంపూర్ణా అవికలా ఇతి యావత్। జీవితుం యావదిచ్ఛసి తావద్ధారయేత్యన్వయః॥౨౩॥

ఏతత్తుల్యం యది మన్యసే వరం వృణీష్వ విత్తం చిర-

జీవికాం చ। మహాభూమౌ నచికేతస్త్వమేధి

కామానాం త్వా కామభాజం కరోమి॥౨౪॥

ఏతత్తుల్యమేతేన యథోపదిష్టేన సదృశమన్యమపి యది మన్యసే వరం తమపి వృణీష్వ। కించ విత్తం ప్రభూతం హిరణ్యరత్నాది చిరజీవికాం చ సహ విత్తేన వృణీష్వేత్యేతత్। కిం బహునా మహత్యాం భూమౌ రాజా నచికేతస్త్వమేధి భవ। కించాన్యత్కామానాం దివ్యానాం మానుషాణాం చ త్వా త్వాం కామభాజం కామభాగినం కామార్హం కరోమి సత్యసంకల్పో హ్యహం దేవః॥౨౪॥

---

ఆం టీం—ఏకైకం పుత్రధనాదీనాం వరత్వేనోపన్యస్య సముచ్చితమిదానీముపన్యస్యతి—కించ విత్తం ప్రభూతమితి। అస్ భువీతి ధాతోర్లోణ్మధ్యమపురుషైకవచనాన్తస్య నిపాత ఏధీతి తతో భవేతి వ్యాఖ్యాతమ్॥౨౪॥

---

గోంటీం—సదృశమిత్యధికోపలక్షణార్థమ్। ప్రథమోఽపిశబ్దః పుత్రాదిసముచ్చయార్థో ద్వితీయో వరసముచ్చయార్థః। అథ పుత్రధనాదీనామేకైకపరత్వేనోపన్యస్య సముచ్చితమిదానీముపన్యస్యతి—కించ విత్తం ప్రభూతమితి। ప్రభూతమధికమ్। హిరణ్యం రత్నమాదిర్యస్య తత్తథా। చశబ్దార్థమాహ—సహేతి। క్రియాపదానుషఙ్గమాహ—వృణీష్వేతి। భవనక్రియాయాః కర్తారమధ్యాహరతి—రాజేతి। అస్ భువీతిధాతోర్లోణ్మధ్యమైకవచనాన్తస్యైధీతి। దివ్యానాం దివి భవా దివ్యా రమ్భోర్వశీకల్పవృక్షకామధేన్వాదయస్తేషాం మానుషాణాం మనుష్యసంబన్ధినో మానుషాః స్రక్చన్దనవనితాదయస్తేషాం చ। కామార్హం కామయోగ్యమిత్యర్థః। నన్వకృతకర్మణః పుంస ఇష్టప్రదానే తవ సామర్థ్యం కుత ఇత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—సత్యసంకల్ప ఇతి। హి యస్మాదహం దేవోఽప్రతిహతజ్ఞానైశ్వర్యతేజోబలవాంస్తస్మాత్సత్యసంకల్పః। తస్మాత్సామర్థ్యం యమస్యేత్యర్థః॥౨౪॥

యే యే కామా దుర్లభా మర్త్యలోకే సర్వాన్కామాꣳ-

శ్ఛన్దతః ప్రార్థయస్వ। ఇమా రామాః సరథాః సతూర్యా

న హీదృశా లమ్భనీయా మనుష్యైః। ఆభిర్మ-

త్ప్రత్తాభిః పరిచారయస్వ నచికేతో మరణం

మాఽనుప్రాక్షీః॥౨౫॥

యే యే కామాః ప్రార్థనీయా దుర్లభాశ్చ మర్త్యలోకే సర్వాంస్తాన్కామాంఛన్ద ఇచ్ఛాతః ప్రార్థయస్వ। కించేమా దివ్యా అప్సరసో రమయన్తి పురుషానితి రామాః సహ రథైర్వర్తన్త ఇతి సరథాః। సతూర్యాః సవాదిత్రాస్తాశ్చ న హి లమ్భనీయాః ప్రాపణీయా ఈదృశా ఏవంవిధా

మనుష్యైర్మర్త్యైరస్మదాదిప్రసాదమన్తరేణ। ఆభిర్మత్ప్రత్తాభిర్మయా దత్తాభిః పరిచారిణీభిః పరిచారయస్వాఽఽత్మానం పాదప్రక్షాలనాదిశుశ్రూషాం కారయాఽఽత్మన ఇత్యర్థః। నచికేతో మరణం మరణసంబద్ధం ప్రశ్నం ప్రేతేఽస్తి నాస్తీతి కాకదన్తపరీక్షారూపం మాఽనుప్రాక్షీర్నైవం ప్రష్టుమర్హసి॥౨౫॥

---

ఆం టీం—॥౨౫॥

---

గోం టీం—కామా ఇత్యస్య వ్యాఖ్యా ప్రార్థనీయా ఇతి। దివి భవాః పురుషా అననుకూలా న భోగ్యా ఇత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—రమయన్తీతి। నను పురుషరమయితృత్వం భూలోకస్థానామపీత్యాశఙ్క్య భౌమస్త్రీవైలక్షణ్యమాహ—సహేత్యాదినా। తూర్యం వాద్యవిశేషో వాదిత్రం హస్తవాద్యమ్। నను దేవప్రసాదాదీదృశా అపి ప్రాపణీయా ఇత్యాహ—అస్మదాదీతి। ఆభిః పూర్వోక్తాభిరాత్మానం పరిచారయస్వేత్యన్వయః। తాత్పర్యార్థమాహ—పాదేతి। మరణశబ్దస్య తత్సంబన్ధిని ప్రశ్నే లక్షణామభిప్రేత్యాఽఽహ—మరణసంబద్ధమితి। కాకదన్తపరీక్షారూపం ప్రశ్నం మాఽనుప్రాక్షీర్మా కార్షీరిత్యర్థః। మాఽనుప్రయోగస్యార్థమాహ—మైవమితి॥౨౫॥

ఏవం ప్రలోభ్యమానోఽపి నచికేతా మహాహ్రదవదక్షోభ్య ఆహ—

శ్వోభావా మర్త్యస్య యదన్తకైతత్సర్వేన్ద్రియాణాం జర-

యన్తి తేజః। అపి సర్వం జీవితమల్పమేవ తవైవ

వాహాస్తవ నృత్యగీతే॥౨౬॥

శ్వో భవిష్యన్తి న భవిష్యన్తి వేతి సందిహ్యమాన ఏవ యేషాం భావో భవనం త్వయోపన్యస్తానాం భోగానాం తే శ్వోభావాః। కించ మర్త్యస్య మనుష్యస్యాన్తక హే మృత్యో యదేతత్సర్వేన్ద్రియాణాం తేజస్తజ్జరయన్త్యపక్షయన్త్యప్సరఃప్రభృతయో

భోగా అనర్థాయైవైతే। ధర్మవీర్యప్రజ్ఞాతేజోయశఃప్రభృతీనాం క్షపయితృత్వాత్। యాం చాపి దీర్ఘజీవికాం త్వం దిత్ససి తత్రాపి శృణుం। సర్వం యద్బ్రహ్మణోఽపి జీవితమాయురల్పమేవ కిముతాస్మదాదిదీర్ఘజీవికా। అతస్తవైవ తిష్ఠన్తు వాహా రథాదయస్తథా నృత్యగీతే చ॥౨౬॥

---

ఆం టీం—॥౨౬॥

---

గోం టీం—సర్వతో విరక్తస్య శమాదిమతో జ్ఞానాధికార ఇత్యాఖ్యాయికయా సూచయన్నుత్తరమవతారయతి— మృత్యునేతి। ఏవం పుత్రాదినా ప్రకారేణ త్వయా యమేనోపన్యస్తానాముదాహృతానాం యేషాం భవనం సందిహ్యమానమేవ త ఇత్యన్వయః। అపి చ న తే పురుషోపకారిణ ఇతి నిర్ధాయామతిశయమాహ—కించేత్యాదినా। అపక్షయం నాశం కుర్వన్తి। క ఇత్యపేక్షాయామాహ—అప్సరః ప్రభృతయ ఇతి। హిశబ్దేన ప్రత్యక్షానుమానాభ్యాం విషయాణాం తేజఃక్షపయితృత్వం ప్రసిద్ధమేవ ద్యోత్యతే। అథవా హి యస్మాదప్సరఃప్రభృతయః క్షపయన్తి తస్మాదేతేఽనర్థయైవేత్యుత్తరేణాన్వయః। తత్ర పూర్వోక్తం తేజఃక్షపయితృత్వముపలక్షణీకృత్య హేతుమాహ—ధర్మేతి। ధర్మ ఇష్టాపూర్తాదిర్వీర్యం సామర్థ్య ప్రజ్ఞా శాస్త్రార్థావగాహనశక్తిస్తేజః ప్రాగల్భ్యం త్వగ్గతా వా దీప్తిర్యశః కీర్తిః। నను త్వయోక్తం సత్యం తథాఽపి చిరజీవనే విషయోపభోగః పురుషార్థం ఇత్యాశఙ్క్య తత్రాపి దోషం శృణ్విత్యాహ—యాం చాపీతి। చకారాపికారౌ విషయదోషసముచ్చయార్థౌ। దిత్ససి దాతుమిచ్ఛసి। శ్రుతిస్థాపిశబ్దాపేక్షితం పూరయిత్వా క్రియాపదమధ్యాహరతి— శృణ్వితి। సర్వశబ్దప్రయోగాద్ధిరణ్యగర్భాయుర్గృహ్యతే। సర్వాయుషాం తత్రాన్తర్భావాత్।

ఏవకారద్యోతితకైముతికన్యాయమాహ—కిముతేతి। జీవికా యత ఏవం జాతాఽతస్తదధీనవిషయభోగస్తుచ్ఛ ఇత్యాహ—అత ఇతి॥౨౬॥

న విత్తేన తర్పణీయో మనుష్యో లప్స్యామహే విత్త-

మద్రాక్ష్మ చేత్త్వా। జీవిష్యామో యావదీశి-

ష్యసి త్వం వరస్తు మే వరణీయః స ఏవ॥౨౭॥

కించ న ప్రభూతేన విత్తేన తర్పణీయో మనుష్యః। న హి లోకే విత్తలాభః కస్యచిత్తృప్తికరో దృష్టః। యది నామాస్మాకం విత్తతృష్ణా స్యాల్లప్స్యామహే ప్రాప్స్యామహ ఇత్యేతద్విత్తమద్రాక్ష్మ దృష్టవన్తో వయం చేత్త్వా త్వామ్। జీవితమపి తథైవ జీవిష్యామో యావద్యామ్యే పదే త్వమీశిష్యసీశిష్య సే ప్రభుః స్యాః।

కథం హి మర్త్యస్త్వయా సమేత్యాల్పధనాయుర్భవేత్। వరస్తు మే వరణీయః స ఏవ యదాత్మవిజ్ఞానమ్॥౨౭॥

---

ఆం టీం—॥౨౭॥

---

గోం టీం—దృఢవైరాగ్యార్థం పూర్వోక్తం సర్వం నిన్దనీయమిత్యాహ—కించేతి। ప్రభూతేనాధికేన తర్పణీయః ప్రీణనీయః। నను విత్తం చేత్ప్రీతికరం భవత్యేవేతి చేన్నేత్యాహ—న హీతి। హిశబ్దేన తృప్తికరత్వాభావో లోకే ప్రసిద్ధ ఇతి ద్యోత్యతేఽర్థానామర్జనే దుఃఖమితి న్యాయాత్। కించాతృప్తికరే విత్తే తృష్ణైవ నాస్తి। అథాపి నామాస్తు తథాఽపి వరం వినైవ లప్స్యామహ ఇత్యాహ—యది నామేతి। త్వాం వయం దృష్టవన్తశ్చేద్విత్తం లప్స్యామహే ప్రాప్స్యామహ ఇత్యన్వయః। విత్తన్యాయమన్యత్రాప్యతిదిశతి—జీవితేఽపీతి। యామ్యే యమస్య స్థానం యామ్యం తస్మిన్స్థిత్వేతి శేషః। ఈశిష్యసీతి పరస్మైపదం

ఛాన్దసమిత్యాహ—ఈశిష్యస ఇతి। ప్రభురితి। పుణ్యపాపవతాం నియామకః స్యాః। యావత్కాలం ప్రభుః స్యాస్తావత్కాలం త్వద్దర్శనేన జీవిష్యామ ఇత్యన్వయః। త్వద్దర్శనేనైవ సర్వం లప్స్యామహే కిముత త్వయా సమేత్య త్వత్సమీపం ప్రాప్య సంభాషణాదికం కృత్వేతి కైముతికన్యాయం మనసి నిధాయాఽఽహ—కథం హీతి। హిశబ్దేన దేవతాసమాగమాదినాఽభీప్సితప్రాప్తిః శ్రుతిస్మృతిలోకసిద్ధేత్యుచ్యతే। అల్పేతి అనాయుషోర్విశేషణమ్। కిం తవేప్సితం తదాహ—వర ఇతి। కిం తదాహ—యదితి॥౨౭॥

అజీర్యతామమృతానాముపేత్య జీర్యన్మర్త్యః క్వధఃస్థః

ప్రజానన్। అభిధ్యాయన్వర్ణరతిప్రమోదానతిదీర్ఘే

జీవితే కో రమేత॥౨౮॥

యసశ్చాజీర్యతాం వయోహానిమప్రాప్నువతామమృతానాం సకాశముపేత్యోపగమ్యాఽఽత్మన ఉత్కృష్టం ప్రయోజనాన్తరం ప్రాప్తవ్యం తేభ్యః ప్రజానన్నుపలభమానః స్వయం తు జీర్యన్మర్త్యో జరామరణవాన్క్వధఃస్థః కుః పృథివ్యధశ్చాన్తరిక్షాదిలోకాపేక్షయా తస్యాం తిష్ఠతీతి క్వధఃస్థః సన్కథమేవమవివేకిభిః ప్రార్థనీయం పుత్రవితహిరణ్యాద్యస్థిరం వృణీతే। క తదాస్థ ఇతి వా పాఠాన్తరమ్। అస్మిన్పక్షే చాక్షరయోజనా తేషు పుత్రాదిష్వాస్థాఽఽస్థితిస్తాత్పర్యేణ వర్తనం యస్య స తదాస్థస్తతోఽధికతరం పురుషార్థం దుష్ప్రాపమపి ప్రాపిపయిషుః క్వ తదాస్థో భవేన్న కశ్చిత్తదసారజ్ఞస్తదర్థీ స్యాదిత్యర్థః। సర్వో హ్యుపర్యుపర్యేవ బుభూషతి లోకస్తస్మాన్న పుత్రవిత్తాదిలోభైః ప్రలోభ్యోఽహమ్। కించాప్సరఃప్రముఖాన్వర్ణరతిప్రమోదాననవస్థితరూపతయాఽభిధ్యాయన్నిరూపయన్యథావ దతిదీర్ఘే జీవితే కో వివేకీ రమేత॥౨౮॥

---

ఆం టీం—కించోత్కృష్టపురుషార్థలాభే సంభవత్యధమం కామయమానో మూర్ఖ ఏవాహం స్యాం తతోఽపి మమ స ఏవ వర ఇత్యాహ—యతశ్చాజీర్యతామిత్యాదినా॥౨౮॥

---

గోం టీం—కించోత్కృష్టపురుషార్థలాభే సంభవత్యధమం కామయమానో మూర్ఖ ఏవ స్యాత్తతో మమ స ఏవ వర ఇత్యాహ—యతశ్చాజీర్యతామిత్యాదినా। సకాశం నికటం తేభ్యో విత్తాదిభ్యో దేవేభ్యో వా ప్రయోజనాన్తరం ప్రాప్తవ్యమిత్యన్వయః। నను సర్వే కిమితి ప్రార్థయన్తే విత్తాదిదోషం పశ్యన్త ఇత్యాశఙ్క్యావివేకిత్వాత్తేషాం వివేకినో మమ న ప్రార్థనేత్యాహ—ప్రజానన్నితి। తేభ్యః ప్రాప్తవ్యం ప్రయోజనం ప్రజానన్నిత్యన్వయః। ఏవమవివేకివద్వృణీత ఇత్యన్వయః। ప్రజానన్ప్రయోజనముపలభమానః క్వ తదాస్య ఇత్యన్వయం మనసి నిధాయ పాఠాన్తరం వ్యాచష్టే— అస్మిన్పక్ష ఇతి। నన్వధికతరపురుషార్థానవగమే తేషు పుత్రాదిష్వాస్థా స్యాదిత్యాశఙ్క్యాపేక్షితం పూరయతి—తత ఇతి। దుష్ప్రాపమపీతరజనైరితి శేషః। దుష్ప్రాపమప్యధికతరం పురుషార్థం ప్రాపిపయిషుః క్వ తదాస్థో భవేదిత్యన్వయః। తాత్పర్యార్థమాహ—న కశ్చిదితి। తత్ర హేతుమాహ—సర్వ ఇతి। బుభూషతి భవితుమిచ్ఛతి। ఇయతా ప్రబన్ధేనోక్తస్య ప్రయోజనమాహ—తస్మాదితి। యస్మాదహం వివేకాదిమాంస్తస్మాదిత్యర్థః। వర్ణో గోతిః క్రీడా రతిః ప్రమోదస్తజ్జం సుఖం నిరూపయన్యథావదుత్పత్తిస్థితినాశైర్విచారయన్నిత్యన్వయః। అతిదీర్ఘే బహుసంవత్సరపరిమితే జీవితే జీవనే ప్రాణధారణే॥౨౮॥

యస్మిన్నిదం విచికిత్సన్తి మృత్యో యత్సాంపరాయే

మహతి బ్రూహి నస్తత్। యోఽయం వరో గూఢమనుప్ర-

విష్టో నాన్యం తస్మాన్నచికేతా వృణీతే॥౨౯॥

ఇతి కాఠకోపనిషది ప్రథమాధ్యాయే ప్రథమా వల్లీ సమాప్తా॥౧॥

అతో విహాయానిత్యైః కామైః ప్రలోభనం యన్మయా ప్రార్థితం యస్మిన్ప్రేత ఇదం విచికిత్సనం విచికిత్సన్త్యస్తి నాస్తీత్యేవంప్రకారం హే మృత్యో సాంపరాయే పరలోకవిషయే మహతి మహత్ప్రయోజననిమిత్త ఆత్మనో నిర్ణయవిజ్ఞానం యత్తద్బ్రూహి కథయ నోఽస్మభ్యమ్। కిం బహునా యోఽయం ప్రకృత ఆత్మవిషయో వరో గూఢం గహనం దుర్వివేచనం ప్రాప్తోఽనుప్రవిష్టస్తస్మాద్వరాదన్యమవివేకిభిః ప్రార్థనీయమనిత్యవిషయం వరం నచికేతా న వృణీతే మనసాఽపీతి శ్రుతేర్వచనమితి॥౨౯॥

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యశ్రీమదా-

చార్యశ్రీశంకరభగవతః కృతౌ కాఠకోపనిషద్భాష్యే ప్రథమాధ్యాయే

వేమూరీ దుర్గానాగేశ్వర రావుగారు స్మృతి గ్రన్థావలీ

ప్రథమవల్లీభాష్యం సమాప్తమ్॥౧॥

---

ఆం టీం—॥౨౯॥

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్చుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్యానన్దజ్ఞానవిరచితే కాఠకోపనిషద్భాష్యవ్యాఖ్యానే ప్రథమా వల్లీ సమాప్తా॥౧॥

---

గోం టీం—యతో జీవితేఽప్యాశాఽపగతాఽతో మమ ప్రలోభనాం విహాయ ప్రార్థితం వరం ప్రదేహీత్యాహ—అత ఇతి।పరలోకవిషయేఽస్తి నాస్తీత్యేవంప్రకారం యస్మిన్విచికిత్సనం విచికిత్సన్తి తస్యాఽఽత్మనో నిర్ణయవిజ్ఞానం యన్మహత్ప్రయోజననిమిత్తే మోక్షార్థే తద్బ్రూహీత్యన్వయః। నచికేతసం విషయీకృత్యాన్యస్యాప్యధికారనిర్ణయార్థం సంవాదరహితం శ్రుతేర్వచనమిత్యాహ—కిం బహునేతి॥౨౯॥

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యవర్యశ్రీమద్బాలగోపాలన్ద్రేయతీశ్వరవిరచితే

కాఠకోపనిషద్భాష్యవివరణే ప్రథమాధ్యాయే ప్రథమా బల్లీ సమాప్తా॥౧॥

---

పరీక్ష్య శిష్యం విద్యాయోగ్యతాం చావగమ్యాఽఽహ—

అన్యచ్ఛ్రేయోఽన్యదుతైవ ప్రేయస్తే ఉభే నానార్థే

పురుషꣳ సినీతః। తయోః శ్రేయ ఆదదానస్య

సాధుర్భవతి హీయతేఽర్థాద్య ఉ ప్రేయో వృణీతే॥౧॥

అన్యత్పృథగేవ శ్రేయో నిఃశ్రేయసం తథాఽన్యదుతాప్యేవ ప్రేయః ప్రియతరమపి తే ప్రేయఃశ్రేయసీ ఉభే నానార్థే భిన్నప్రయోజనే సతీ పురుషమధికృతం వర్ణాశ్రమాదివిశిష్టం సినీతో బధ్నీతస్తాభ్యామాత్మకర్తవ్యతయా ప్రయుజ్యతే సర్వః పురుషః। శ్రేయఃప్రేయసోర్హ్యభ్యుదయామృతత్వార్థీ పురుషః ప్రవర్తతే। అతః శ్రేయఃప్రేయఃప్రయోగకర్తవ్యతయా తాభ్యాం బద్ధ ఇత్యుచ్యతే సర్వః పురుషః। తే యద్యప్యేకైకపురుషార్థసంబన్ధినీ విద్యావిద్యారూపత్వాద్విరుద్ధే। ఇత్యన్యతరాపరిత్యాగేనైకేన పురుషేణ సహానుష్ఠాతుమశక్యత్వాత్తయోర్హిత్వాఽవిద్యారూపం ప్రేయః శ్రేయ ఏవ కేవలమాదదానస్యోపాదానం కుర్వతః సాధు శోభనం శివం భవతి। యస్త్వదూరదర్శీ విమూఢో హీయతే వియుజ్యతేఽస్మాదర్థాత్పురుషార్థాత్పారమార్థికాత్ప్రయోజనాన్నిత్యాత్ప్రచ్యవత ఇత్యర్థః। కోఽసౌ య ఉ ప్రేయో వృణీత ఉపాదత్త ఇత్యేతత్॥౧॥

---

ఆం టీం—అభ్యుదయనిఃశ్రేయసవిభాగప్రదర్శనేన విద్యావిభాగప్రదర్శనేన చ కేవలవిద్యార్థితయా శిష్యం ప్రథమం స్తౌతీత్యాహ—పరీక్ష్యేతి। శ్రేయఃప్రేయసోరన్యతరపరిత్యాగేనైవాన్యతరోపాదానే హేతుమాహ—తే యద్యపీతి। తే యద్యప్యేకైకపురుషసంబన్ధినీ తథాఽపి విరుద్ధే॥౧॥

---

గోంటీం—అభ్యుదయనిఃశ్రేయసవిభాగప్రదర్శనేన విద్యావిద్యావిభాగప్రదర్శనేన చ కేవలవిద్యాప్రార్థితయా శిష్యం ప్రథమం స్తౌతీత్యాహ—పరీక్ష్యేతి। అవగమ్య తస్మిన్నితి శేషః। పృథగేవ ప్రేయసః సకాశాదిత్యర్థః। నిఃశ్రేయసం మోక్షస్తత్సాధనత్వాజ్జ్ఞానమత్ర నిఃశ్రేయసమ్। తథేతి। యథా శ్రేయః పృథక్తథేత్యర్థః। ప్రియతరమప్యభ్యుదయసాధనం జ్యోతిష్టోమాద్యన్యదిత్యన్వయః। భిన్నే ప్రయోజనే యయోస్తే భిన్నప్రయోజనే। అధికృతమిత్యస్య విశేషణం—వర్ణాశ్రమాదీతి। ఆదిపదేన వయోవస్థాదిపరిగ్రహః। వర్ణవిశిష్టస్యాధికారే— "బ్రాహ్మణో బృహస్పతిసవేన యజేత" ఇత్యాది శాస్త్రం ప్రమాణమ్। ఆశ్రమవిశిష్టస్యాధికారే—"గృహస్థః సదృశీం భార్యాముపేయాత్" ఇత్యాది।

వయోవిశిష్టస్యాధికారే—“జాతపుత్రః కృష్ణకేశోఽగ్నీనాదధీత" ఇత్యాది। అవస్థావిశిష్టస్యాధికారే—“అవిచికిత్సితవ్యాధేరపాం ప్రవేశో వా" ఇత్యాది ప్రమాణమ్। షిఞ్ బన్ధన ఇతి ధాత్వర్థమాదాయ వ్యాచష్టే—సినీత ఇతి। నను విద్యావిద్యయోః కథం బన్ధకత్వమిత్యత ఆహ—తాభ్యామితి। సర్వః కర్మణి వర్ణాశ్రమాదివిశిష్టోఽధికృతో విద్యాయాం సాధనచతుష్టయసంపన్నస్తాభ్యాం ప్రయుజ్యతే ప్రేయతే। తయోః ప్రైరకత్వం వా కథమిత్యాశఙ్కయాఽఽహ—ఆత్మకర్తవ్యతయేతి। ఆత్మని విద్యావిద్యయోః కర్తవ్యతా కృతిసాధ్యతా తయా। విధితస్తద్విషయజ్ఞానేనేత్యర్థః। నను వైధకర్తవ్యతాజ్ఞానద్వారా విద్యావిద్యాభ్యాం పురుషః ప్రేర్యత ఇత్యయుక్తం విధేర్విశేషకర్తవ్యతాబోధిత్వాత్సామాన్యతః సిద్ధే కేనచిత్కర్తవ్యతాజ్ఞానే తత్సాన్యత్తదేవ నాస్తీత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—శ్రేయఃప్రేయసోరితి। అభ్యుదయార్థీ ప్రేయసి కర్మణ్యమృతత్వార్థీ శ్రేయసి మోక్షసాధనే ప్రవర్తత ఇతి యథాసంఖ్యమన్వయః। ఏవం ఫలకామనయా సామాన్యతస్తత్సాధనం కార్యమితి జ్ఞానమభూదితి భావః। హిశబ్దః ప్రసిద్ధిద్యోతకః। యద్వోత్తరత్రాన్వేతి। హి యస్మాత్సామాన్యేన కామనయా కర్తవ్యతాజ్ఞానం సిద్ధమత ఇత్యుపసంహారేణాన్వయః। శ్రేయసే ప్రేయసే చ కర్తవ్యే విద్యావిద్యే తయోర్భావః కర్తవ్యతా తయేత్యర్థః। తాభ్యాం విద్యావిద్యాభ్యామ్। నను కర్మణో జన్మాదిహేతుత్వేన బన్ధకత్వేఽపి విద్యాయాస్తన్నివర్తకత్వాత్కథం బన్ధకత్వమితి చేత్కర్మణో జన్మాదిహేతుత్వేనాలాభేన చ విద్యాయా బన్ధకత్వమితి భావః।
తయోరన్యతరత్యాగేనాన్యతరపరిగ్రహే హేతుమాహ— తే యద్యపీతి। తథాఽపి విరుద్ధే। తత్ర హేతుః—విద్యేతి। ఇతి యస్మాదర్థే। యస్మాద్విద్యావిద్యే విరుద్ధే తస్మాదిత్యన్తరాపరిత్యాగేనానుష్ఠాతుమశక్యత్వాదిత్యన్వయః। నన్వేకేనైకా పరేణాపరా కర్తుం శక్యేత్యత ఆహ—ఏకేనేతి। నను క్రమేణానుష్ఠాతుం శక్యేత్యత ఆహ—సహేతి। హేతుముపన్యస్యాక్షరాణి గృహీత్వా వ్యాచష్టే—తయోరితి। నిర్ధారణే షష్ఠీ। అవిద్యారూపం కర్మ ప్రేయో హిత్వేత్యన్వయః। అపేక్షితాధ్యాహారేణ సర్వం వాక్యం సావధారణమితి న్యాయేనాఽఽహ—ప్రేయ ఏవేతి। శివమానన్దరూపమ్। విద్యోపాదాతుః శ్రేయ ఇత్యుక్త్వా తద్విపరీతస్యానర్థప్రాప్తిమాహ—యస్త్వితి। తుశబ్దోఽవిద్యోపాదాతుర్వైలక్షణ్యార్థః। అదూరదర్శీత్యస్య వ్యాఖ్యా విమూఢ ఇత్యవివేకీత్యర్థః। నను కర్మకర్తుః ఫలం స్యాదితి శఙ్కతే—కస్మాదితి। నన్వర్థాన్న హీయత ఇత్యుక్తమత ఆహ—పారమార్థికాదితి। మోక్షాదిత్యర్థః। నను మోక్షః స్వర్గాద్యన్యతమ ఇత్యత ఆహ—నిత్యాదితి। విమూఢత్వమక్షరవ్యాఖ్యానేన దర్శయతి—కోఽసావితి। ఉ ఏవోపాదత్తేఽనుతిష్ఠతీత్యర్థః। ఇత్యేతదుపాదత్త ఇత్యుక్తే యావానర్థస్తావాన్వృణీత ఇత్యర్థః॥౧॥

యద్యుభే అపి కర్తుం స్వాయత్తే పురుషేణ కిమర్థం ప్రేయ ఏవాఽఽదత్తే బాహుల్యేన లోక ఇత్యుచ్యతే—

శ్రేయశ్చ ప్రేయశ్చ మనుష్యమేతస్తౌ సంపరీత్య వివి-
నక్తి ధీరః। శ్రేయో హి ధీరోఽభి ప్రేయసో వృణీతే
ప్రేయో మన్దో యోగక్షేమాద్వృణీతే॥౨॥

సత్యం స్వాయత్తే తథాఽపి సాధనతః ఫలతశ్చ మన్దబుద్ధీనాం దుర్వివేకరూపే సతీ వ్యామిశ్రీభూతే ఇవ మనుష్యమేత: పురుషమా ఇతః ప్రాప్నుతః శ్రేయశ్చ ప్రేయశ్చ। అతో హంస ఇవామ్భసః పయస్తౌ శ్రేయఃప్రేయఃపదార్థౌ సంపరీత్య సమ్యక్పరిగమ్య మనసాఽఽలోచ్య గురులాఘవం వివినక్తి పృథక్కరోతి ధీరో ధీమాన్। వివిచ్య చ శ్రేయో హి శ్రేయ ఏవాభివృణీతే ప్రేయసోఽభ్యర్హితత్వాత్। కోఽసౌ ధీరః। యస్తు మన్దోఽల్పబుద్ధిః స వివేకాసామర్థ్యాద్యోగక్షేమాద్యోగక్షేమనిమిత్తం శరీరాద్యుపచయరక్షణనిమిత్తమిత్యేతత్ప్రేయః పశుపుత్రాదిలక్షణం వృణీతే॥౨॥

---

ఆం టీం—॥౨॥

---

గోం టీం—నన్వధికృతేన పురుషేణోభే అపి విద్యావిద్యే కర్తుమన్వాయత్తే యది తర్హి కిమర్థం పురుషో బాహుల్యేన శ్రేయ ఏవ న గృహ్ణాతీత్యాశఙ్క్య సత్యం ద్వే అపి స్వాధీనే తథాఽపి ఫలతః సాధనతో మన్దమతీనామశక్యే మిలితే ఇవ ప్రేయఃశ్రేయసీ పురుషమధికృతం ప్రాప్నుత ఇత్యాహ—యద్యుభే ఇత్యాదినా। ఏత ఇత్యాఙ్పూర్వకేణ గతావితి ధాతో రూపమిత్యాహ—ఆ ఇత ఇతి। తస్య వ్యాఖ్యాఽశ్రుత ఇతి। తద్వ్యాచష్టే—ప్రాప్నుత ఇతి। పరస్పరసముచ్చయార్థౌ చకారౌ వ్యామిశ్రద్యోతకౌ। యతః శ్రేయఃప్రేయసోః స్వరూపతః ఫలతశ్చ వివేకాభావాల్లోకః ప్రేయ ఏవాఽఽదత్తేఽతో బుద్ధిమాన్హంసో యథాఽమ్భసః సకాశాత్క్షీరం వివిచ్య భుఙ్క్తే। తథా ప్రేయసః సకాశాద్వివిచ్య శ్రేయో జ్ఞాత్వా తదేవ సాధనైః సంపాదనీయమిత్యాహ—అత ఇత్యాదినా। గురులాఘవమితి। కర్మణోఽనుష్ఠానే మహానాయాసః ఫలమపి దుఃఖసంవలితం విద్యాప్రాప్తావన్వయవ్యతిరేకదృష్టానర్థనివృత్తిరానన్దావాప్తిర్యత్నాభావ ఇతి వివినక్తి

వివేచయతి గురులాఘవమిత్యర్థః। నియుక్తం దర్శయతి—ధీర ఇతి। సంస్కృతమతిరితి యావత్। గురులాఘవవిచారస్య ఫలమాహ—శ్రేయ ఇతి। హిరేవార్థః। ఛన్దసి ప్రాదయో వ్యవహితాశ్చేత్యాశయేనాఽఽహ—అభివృణీత ఇతి। తత్ర హేతుమాహ—ప్రేయస ఇతి। కర్తృపదం సాకాఙ్క్షమాహ—కోఽసావితి। యత్పదాధ్యాహారేణ ప్రేయ ఇతి వ్యాచష్టే—యస్త్వితి। తుశబ్దో బుద్ధిమద్వ్రైలక్షణ్యార్థః। అల్పబుద్ధిరల్పాఽసంస్కృతా బుద్ధిర్యస్య సః। ప్రేయ ఏవ వృణీత ఇత్యత్ర హేతుమాహ—వివేకేతి। యోగస్య ప్రాప్తస్య క్షేమో రక్షణం తన్నిమిత్తం తదాహ—శరీరేత్యాదినా। శరీరేత్యాదిశబ్దేనేన్ద్రియాదిపరిగ్రహః। ఉపచయో వృద్ధిః। తల్లక్షణనిమిత్తం తత్స్వరూపనిమిత్తమ్। ప్రేయఃశబ్దార్థమాహ—పశ్వితి। అత్ర ప్రేయఃశబ్దః ఫలపరః॥౨॥

స త్వం ప్రియాన్ప్రియరూపాఀశ్చ కామానభిధ్యాయన్న-

చికేతోఽత్యస్రాక్షీః। నైతాఀ సృఙ్కాం విత్తమయీ-

మవాప్తో యస్యాం మజ్జన్తి బహవో మనుష్యాః॥౩॥

స త్వం పునః పునర్మయా ప్రలోభ్యమానోఽపి ప్రియాన్పుత్రాదీన్ప్రియరూపాంశ్చాప్సరఃప్రభృతిలక్షణాన్కామానభిధ్యాయంశ్చిన్తయంస్తేషామనిత్యత్వాసారత్వాదిదోషాన్హే నచికేతోఽత్యస్రాక్షీరతిసృష్టవాన్పరిత్యక్తవానస్యహో బుద్ధిమత్తా

తవ నైతామవాప్తవానసి సృఙ్కాం సృతిం కుత్సితాం మూఢజనప్రవృత్తాం విత్తమయీం ధన-

ప్రాయామ్। యస్యాం సృతౌ మజ్జన్తి సీదన్తి బహవోఽనేకే మూఢా మనుష్యాః॥౩॥

---

ఆం టీం—॥౩॥

---

గోం టీం—పుత్రాదీనాం గౌణాత్మనస్వాత్ప్రియత్వమ్। ప్రియరూపాన్ప్రియం రూప్యతే జన్యతే యైస్తేఽప్సరఃప్రభృతిలక్షణాంస్తదాదిస్వరూపాన్। చిన్తయన్నిత్యాపేక్షితం పూరయతి—తేషామితి। వృతయమోక్తేస్తాత్పర్యం దర్శయతి—అహో ఇతి। అనేన శిష్యస్తుతిః కృతా। మూఢజనేషు ప్రవృత్తా మూఢజనప్రవృత్తా తాం ధనప్రాయాం ధనప్రచురామిత్యర్థః। సృతౌ మార్గే। బహుశబ్దస్య త్రిత్వే న పర్యవసానమిత్యాహ—అనేక ఇతి॥3॥

దూరమేతే విపరీతే విషూచీ అవిద్యా యా చ విద్యేతి

జ్ఞాతా। విద్యాభీప్సినం నచికేతసం మన్యే న

త్వా కామా బహవోఽలోలుపన్త॥४॥

తయోః శ్రేయ ఆదదానస్య సాధు భవతి హీయతేఽర్థాద్య ఉ ప్రేయో వృణీత ఇత్యుక్తం తత్కస్మాద్యతో దూరం దూరేణ మహతాఽన్తరేణైతే విపరీతే అన్యోన్యవ్యావృత్తరూపే వివేకావివేకాత్మకత్వాత్తమఃప్రకాశావివ। విషూచీ విషూచ్యౌ నానాగతీ భిన్నఫలే సంసారమోక్షహేతుత్వేనేత్యేతత్। కే తే ఇత్యుచ్యతే। యా చావిద్యా ప్రేయోవిషయా విద్యేతి చ శ్రేయోవిషయా జ్ఞాతా నిర్జ్ఞాతాఽవగతా పణ్డితైస్తత్ర విద్యాభీప్సినం విద్యార్థినం నచికేతసం త్వామహం మన్యే। కస్మాద్యస్మాదవిద్వద్బుద్ధిప్రలోభనః కామా అప్సరఃప్రభృతయో బహవోఽపి త్వా త్వాం నాలోలుపన్త న విచ్ఛేదం కృతవన్తః శ్రేయోమార్గాదాత్మోపభోగాభివాఞ్ఛాసంపాదనేన। అతో విద్యార్థినం శ్రేయోభాజనం మన్య ఇత్యభిప్రాయః॥४॥

---

ఆం టీం—॥४॥

---

గోం టీం—పౌనరుక్త్యమాశఙ్క్య దూరమేతే ఇతి వాక్యస్య వ్యావర్త్యాం శఙ్కామాహ—తయోరితి। విశేషో న దృశ్యత ఇతి భావః। పరిహారమవతారయతి—యత ఇతి। దూరమిత్యస్య వ్యాఖ్యా—దూరేణేత్యాది। అన్తరేణ భేదేన। ఏతే వక్ష్యమాణే। పరస్పరభిన్నత్వే హేతుమాహ—వివేకేతి।

తత్ర దృష్టాన్తః—తమ ఇతి। సుబ్లోపశ్ఛాన్దస ఇత్యాహ—విషూచ్యావితి। భిన్నఫలత్వం వ్యాచష్టే—సంసారేతి। సంసారహేతురవిద్యా మోక్ష హేతుర్విద్యేత్యాకాఙ్క్షాపూర్వకం వ్యాచష్టే—కే తే ఇతి। యా కర్మకాణ్డే ప్రసిద్ధా ప్రేయోవిషయా। ఇతి శబ్దో వేదాన్తప్రసిద్ధ్యర్థః। పరస్పరసముచ్చయార్థశ్చకారః। శ్రేయో మోక్షో విషయః సాధ్యం యస్యాః సా తథా। ప్రసిద్ధత్వాత్కర్తృపదమాహ—పణ్డితైరితి। తత్ర విద్యావిద్యయోర్మధ్యే కిమతోఽన్యం నచికేతసం జానాసి నేత్యాహ—త్వామితి। నచికేతసో విద్యాయోగ్యతాయామాకాఙ్క్షాపూర్వకముత్తరవాక్యం హేతుపరత్వేన వ్యాచష్టే—కస్మాదిత్యాది। అవిద్వద్బుద్ధిప్రలోభినోఽవివేకబుద్ధివశీకరణసమర్థాః। కామ్యన్త ఇతి కామాః। శ్రేయోమార్గాజ్జ్ఞానమార్గాన్న విచ్ఛేదం కృతవన్తో విచ్ఛిన్నసంబన్ధం న కృతవన్తః। సంబన్ధవిచ్ఛేదే హేతుమాహ—ఆత్మేతి। ఆత్మనాఽప్సరఃప్రభృతికామేన జనితో యో (?) భోగః సుఖం తస్య వాఞ్ఛేచ్ఛా తస్యా ఉత్పాదనద్వారా న విచ్ఛేదం కృతవన్త ఇత్యన్వయః। తాత్పర్యమాహ—అత ఇతి। యతస్తైర్న వశం నీతోఽత ఇత్యర్థః। భాజనం పాత్రం యోగ్యమిత్యర్థః॥౪॥

అవిద్యాయామన్తరే వర్తమానాః స్వయం ధీరాః పణ్డి-

తంమన్యమానాః। దన్ద్రమ్యమాణాః పరియన్తి మూఢా

అన్ధేనైవ నీయమానా యథాఽన్ధాః॥౫॥

యే తు సంసారభాజనా అవిద్యాయామన్తరే మధ్యే ఘనీభూత ఇవ తమసి వర్తమానా వేష్ట్యమానాః పుత్రపశ్వాదితృష్ణాపాశశతైః స్వయం వయం ధీరాః ప్రజ్ఞావన్తః పణ్డితాః శాస్త్రకుశలాశ్చేతి మన్యమానాస్తే దన్ద్రమ్యమాణా అత్యర్థం కుటిలామనేకరూపాం గతిం గచ్ఛన్తో జరామరణరోగాదిదుఃఖైః పరియన్తి పరిగచ్ఛన్తి మూఢా అవివేకినోఽన్ధేనైవ దృష్టివిహీనేనైవ నీయమానా విషమే పథి యథా బహవోఽన్ధా మహాన్తమనర్థమృచ్ఛన్తి తద్వత్॥౫॥

---

ఆం టీం—॥౫॥

గోం టీం—విద్యాభినివేశాయావిద్యాధికారిణో దర్శయతి—యే త్విత్యాదినా। సంసారభజనాః సంసారయోగ్యాః। అన్తరం కార్యకరణసంఘాతసారభూతో మధ్యమో దేశస్తత్ర వర్తమానాస్తాదాత్మ్యాభిమానవన్తః। వేష్ట్యమానా బధ్యమానాః। కైరిత్యాకాఙ్క్షాయామాహ—పుత్రేతి। పుత్రాదితృష్ణా ఏవ పాశశతాని తైరిత్యర్థః। అత ఏవ స్వయం ధీరాః ప్రజ్ఞావన్తో వయమేవ లౌకికే ప్రజ్ఞాశాలినః శాస్త్రీయప్రజ్ఞాశాలిన ఇతి మన్యమానా ఇత్యర్థః। కార్యకారణాద్యభిమానశాలినాం గతిమాహ—త ఇతి। యజన్తద్రమ గతావితిధాత్వర్థమాదాయ దన్ద్రమ్యమాణా ఇతి పదం వ్యాచష్టే—కుటిలామిత్యాదినా। అనేకరూపాముత్తరాయణాదిరూపాం గతిం మార్గమిచ్ఛన్తః ప్రార్థయన్తః। జరాశబ్దో దుఃఖహేత్వవస్థోపలక్షణార్థః। రోగో ధాతువైషమ్యమ్। ఆదిశబ్దేన మనఃపీడాదిపరిగ్రహః। తైర్జనితైర్దుఃఖైః పరిగచ్ఛన్తి పరితః స్వర్గాదిషు భ్రమన్తీత్యర్థః। అవివేకినః సంసారావధ్యదర్శినః। తత్ర దృష్టాన్తమాహ—అన్ధేనైవేతి। నయనస్థానమాహ—విషమ ఇతి। కణ్టకపాషాణాదిగర్తాదిసహిత ఇత్యర్థః। యథాఽన్ధా ఇతి శ్రుతిపదం వ్యాచష్టే—బహవ ఇతి। మహాన్తమనర్థం కణ్టకతోదనపఙ్గుత్వదేహవిశీర్ణత్వాదిరూపమృచ్ఛన్తి ప్రాప్నువన్తి యథా తద్వద్భ్రమన్త్యవివేకిన ఇత్యన్వయః॥౯॥

న సాంపరాయః ప్రతిభాతి బాలం ప్రమాద్యన్తం విత్త-

మోహేన మూఢమ్। అయం లోకో నాస్తి పర ఇతి

మానీ పునః పునర్వశమాపద్యతే మే॥౬॥

అత ఏవ మూఢత్వాన్న సాంపరాయః ప్రతిభాతి। సంపరేయత ఇతి సంపరాయః పరలోకస్తత్ప్రాప్తిప్రయోజనః సాధనవిశేషః శాస్త్రీయః సాంపరాయః స చ బాలమవివేకినం ప్రతి న ప్రతిభాతి న ప్రకాశతే నోపతిష్ఠత ఇత్యేతత్। ప్రమాద్యన్తం ప్రమాదం కుర్వన్తం పుత్రపశ్వాదిప్రయోజనేష్వాసక్తమనసం తథా విత్తమోహేన విత్తనిమిత్తేనావివేకేన మూఢం తమసాఽఽచ్ఛన్నం సన్తమయమేవ లోకో యోఽయం దృశ్యమానః స్త్ర్యన్నపానాదివిశిష్టో నాస్తి పరోఽదృష్టో లోక ఇత్యేవం మననశీలో మానీ పునః పునర్జనిత్వా వశం మదధీనతామాపద్యతే మే మృత్యోర్మమ జననమరణాదిలక్షణదుఃఖప్రబన్ధారూఢ ఏవ భవతీత్యర్థః। ప్రాయేణ హ్యేవంవిధ ఏవ లోకః॥౬॥

ఆంటీం—సమ్యక్పరాక్కాలే దేహపాతాదూర్ధ్వమేవేయతే గమ్యత ఇతి శేషః॥౬॥

---

గోంటీం—పూర్వోక్తార్థం హేతుత్వేనాఽఽదాయోత్తరం వ్యాచష్టే—అత ఏవేతి। అతఃశబ్దార్థమాహ—మూఢత్వాదితి। పరే కాలే దేహపతనాదూర్ధ్వం సమ్యగీయతే గమ్యత ఇతి సంపరాయః। అథవా సమ్యక్పర ఇత్యుపలక్షణమ్। పరాపరబ్రహ్మప్రాప్తికాలే ప్రారబ్ధవిగమానన్తరమిత్యర్థః। తత్ప్రాప్తిప్రయోజనః పరాపరబ్రహ్మప్రాప్తిః ప్రయోజనం యస్య స తథా। సాధనవిశేషోఽంకారధ్యానాదిః శాస్త్రీయః ప్రసిద్ధో యః స బాలం పుత్రపశ్వాదిష్వాసక్తత్వాదవివేకినం ప్రతి నోపతిష్ఠతే బాలో నానుతిష్ఠతీత్యర్థః। ప్రమాదం కుర్వన్తం వ్యాచష్టే—పుత్రేతి। పుత్రాదిసాధ్యప్రయోజనేషు న కేవలమాసక్తమనసం న భాతి కిం త్వన్యథాఽపీత్యాహ—తథేతి। మూఢమితి। విత్తాతిరిక్తపురుషార్థమపశ్యన్తం తదార్జనాదౌ వ్యాసక్తచిత్తమిత్యర్థః। అత ఏవ తమసాఽఽచ్ఛన్నమిత్యాహ—తమసేతి। అవివేకేనేత్యర్థః। తమసా సాంపరాయో న భాతీత్యన్వయః। నను ద్రవ్యాసక్తతయాఽయం లోకో న భాయాత్పరస్తు భాతీత్యాశఙ్క్య కైముతికన్యాయేనాఽఽహ—న త్వయమేవేతి। లోకం విశినష్టి—రూయన్నేతి। ఇతిశబ్ద ఉక్తపరామర్శీ। మానీతి విత్తతృష్ణయాఽభిమానవానిత్యర్థః। సకృదుత్పన్నస్య పునః పునర్యమవశ్యతాఽనుపపన్నేత్యత ఆహ—జనిత్వేతి। ప్రబన్ధః ప్రవాహః। నను ధర్మార్థకామేషు సర్వ ఏవ లోక ఆసక్తశ్చేద్విద్యాధికారిణోఽభావాదుపనిషదాం వ్యర్థతేత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—ప్రాయేణేతి। ఉత్సర్గతః కామాద్యాసక్త ఏవ జన ఇత్యర్థః। హిశబ్దః ప్రసిద్ధార్థకః॥౬॥

శ్రవణాయాపి బహుభిర్యో న లభ్యః శృణ్వన్తోఽపి

బహవో యం న విద్యుః। ఆశ్చర్యో వక్తా కుశలోఽస్య

లబ్ధాఽఽశ్చర్యో జ్ఞాతా కుశలానుశిష్టః॥౭॥

యస్తు శ్రేయోర్థీ సహస్రేషు కశ్చిదేవాఽఽత్మవిద్భవతి త్వద్విధో యస్మాచ్ఛ్రవణాయాపి శ్రవణార్థం శ్రోతుమపి యో న లభ్య ఆత్మా బహుభిరనేకైః శృణ్వన్తోఽపి బహవోఽనేకేఽన్యే యమాత్మానం న విద్యుర్న విదన్త్యభాగినోఽసంస్కృతాత్మానో న విజానీయుః। కించాస్య వక్తాఽప్యాశ్చర్యోఽద్భుతవదేవానేకేషు కశ్చిదేవ భవతి। తథా శ్రుత్వాఽప్యస్యాఽఽత్మనః కుశలో

నిపుణ ఏవానేకేషు లబ్ధా కశ్చిదేవ భవతి। యస్మాదాశ్చర్యో జ్ఞాతా కశ్చిదేవ కుశలానుశిష్టః కుశలేన నిపుణేనాఽఽచార్యేణానుశిష్టః సన్॥౭॥

---

ఆం టీ—॥౭॥

---

గోం టీం—యస్త్వనేకజన్మార్జితసుకృతప్రసాదాసాదితశుద్ధబుద్ధిః కామాదివిముఖో నిరతిశయపురుషార్థం బ్రహ్మ ప్రత్యక్త్వేన జానాతి సహస్రేషు నచికేతః సదృశః కశ్చిదేవ భవతీత్యాహ—యస్త్వితి। తత్ర హేతుపరముత్తరమాహ—యస్మాదితి। నను మేఘసందేశాద్యసన్నప్యర్థః శ్రూయత ఇత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—శ్రవణార్థమితి। తస్య వ్యాఖ్యా శ్రోతుమపీతి। అనేకైః శ్రోతుమపి యో న లభ్య ఇత్యన్వయః। అయమాశయః—శ్రవణస్య దృష్టఫలత్వాన్నిర్విషయస్య చ సాక్షాత్కారాజనకత్వాజ్జనితస్యాపి ప్రతిభాప్రత్యయవద్భ్రాన్తిత్వాదాత్మాఽవిషయ ఏవైష్టవ్య ఇతి। కేషాంచిచ్ఛ్రోతుం దుర్లభోఽన్యేషాం జ్ఞాతుం దుర్లభ ఇత్యాహ—శృణ్వన్తోఽపీతి। అన్య ఇతి పూర్వోక్తాధికారిభ్య ఇత్యర్థః। న విదన్తీత్యేతద్ధేతుపూర్వకం వ్యాచష్టే—అభాగిన ఇతి। తద్వ్యాచష్టే—అసంస్కృతేతి। నిత్యనైమిత్తికైరసంస్కృత ఆత్మాఽన్తఃకరణం యేషాం తే తథోక్తాః। యస్మాచ్ఛ్రోతారశ్చ జ్ఞాతారశ్చ దుర్లభాస్తస్మాత్కశ్చిదేవాధికారీ భవతీతి పూర్వేణాన్వయః। ఏవం శ్రోతారం మహీకృత్య వక్తారం మహీ కరోతి—కించేతి। న కేవలం శ్రోతా దుర్లభో వక్తాఽపీత్యర్థః। అస్యాఽఽత్మనః। ఆశ్చర్యశబ్దోఽద్భుతవాచీతి తత్సదృశే లక్షణేత్యాహ—అద్భుతవదేవేతి। యథాఽనేకేషు పదార్థేషు కశ్చిదేవ పదార్థ ఆశ్చర్యకర ఏవం వక్తాఽపి కశ్చిదేవ భవతీత్యర్థః। వక్తృత్వదౌర్లభ్యానన్తరం శ్రోతృష్వనేకేషు లబ్ధాఽప్యాత్మనః కుశల ఏవ కశ్చిదేవ భవతీత్యాహ—తథేతి। యథా వక్తా దుర్లభస్తథేత్యర్థః। కుశల ఏవ యుక్త్యనుభవసమర్థ ఏవ। తత్ర హేతుమాహ—యస్మాదితి। నిపుణేన సాక్షాత్కృతబ్రహ్మతత్త్వేనాఽఽచార్యేణానుశిష్టో వేదాన్తైః శిక్షితః సఞ్జ్ఞాతా సాక్షాత్కారవాన్కశ్చిదేవ భవతి యస్మాత్తస్మాత్కశ్చిదేవాఽఽత్మనో లబ్ధేత్యన్వయః॥౭॥

కస్మాత్—

న నరేణావరేణ ప్రోక్త ఏష సువిజ్ఞేయో బహుధా

చిన్త్యమానః। అనన్యప్రోక్తే గతిరత్ర నాస్త్యణీ-

యాన్హ్యతర్క్యమణుప్రమాణాత్॥ ౮॥

నహి నరేణ మనుష్యేణావరేణ ప్రోక్తోఽవరేణ హీనేన ప్రకృతబుద్ధినేత్యేతదుక్త ఏష ఆత్మా యం త్వం మాం పృచ్ఛసి। న హి సుష్ఠు సమ్యగ్విజ్ఞేయో విజ్ఞాతుం శక్యో యస్మాద్బహుధాఽస్తి నాస్తి కర్తాకర్తా శుద్ధోఽశుద్ధ ఇత్యాద్యనేకధా చిన్త్యమానో వాదిభిః। కథం పునః సువిజ్ఞేయ ఇత్యుచ్యతే—అనన్యప్రోక్తేఽనన్యేనాపృథగ్దర్శినాఽఽచార్యేణ ప్రతిపాద్యబ్రహ్మాత్మభూతేన ప్రోక్త ఉక్త ఆత్మని గతిరనేకధాఽస్తినాస్తీత్యాదిలక్షణా చిన్తా గతిరత్రాస్మిన్నాత్మని నాస్తి న విద్యతే సర్వవికల్పగతిప్రత్యస్తమితత్వాదాత్మనః। అథవా స్వాత్మభూతేఽనన్యస్మిన్నాత్మని ప్రోక్తేఽనన్యప్రోక్తే గతిరత్రాన్యాఽవ మతిర్నాస్తి జ్ఞేయస్యాన్యస్యాభావాత్। జ్ఞానస్య హ్యేషా పరా నిష్ఠా యదాత్మైకత్వవిజ్ఞానమ్। అతోఽవగన్తవ్యాభావాన్న గతిరత్రావశిష్యతే। సంసారగతిర్వాఽత్ర నాస్త్యనన్య ఆత్మని ప్రోక్తే నాన్తరీయకత్వాత్తద్విజ్ఞానఫలస్య మోక్షస్య। అథవా ప్రోచ్యమానబ్రహ్మాత్మభూతేనాఽఽచార్యేణ ప్రోక్త ఆత్మన్యగతిరనవబోధోఽపరిజ్ఞానమత్ర నాస్తి। భవత్యేవావగతిస్తద్విషయా శ్రోతుస్తదస్మ్యహమిత్యాచార్యస్యేవేత్యర్థః। ఏవం సువిజ్ఞేయ ఆత్మాఽఽగమవతాఽఽచార్యేణానన్యతయా ప్రోక్తః। ఇతరథా[హ్య]ణీయానణుప్రమాణాదపి సంపద్యత ఆత్మా। అతర్క్యమతర్క్యః స్వబుద్ధ్యాఽభ్యూహేన కేవలేన తర్కేణ। తర్క్యమాణేఽణుపరిమాణే కేనచిత్స్థాపిత ఆత్మని తతో హ్యణుతరమన్యోఽభ్యూహతి తతోఽప్యన్యోఽణుతమమితి న హి కుతర్కస్య నిష్ఠా క్వచిద్విద్యతే॥ ౮॥

---

ఆం టీం—అణుత్వం పరోక్షత్వమ్॥ ౮॥

---

గోం టీం—నను వాక్యార్థవ్యుత్పత్తిమతాఽప్యాచార్యేణానుశిష్టోఽధికారీ స్వాధికారసామర్థ్యాజ్జ్ఞాస్యతి లబ్ధా చ భవిష్యతీత్యాశఙ్కతే—కస్మాదితి। శ్రోత్రియం

బ్రహ్మనిష్ఠమితిశ్రుత్యన్తరే వ్యుత్పత్తివ్యతిరేకేణ బ్రహ్మనిష్ఠతాయా ఆచార్యవిశేషణత్వేన శ్రుతత్వాత్తాదృగాచార్యోక్త ఆత్మా జ్ఞాతుం లబ్ధుం చ శక్య ఇత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—న నరేణేత్యాదినా। మనుష్యేణ మనుష్యత్వాభిమానవతాఽత ఏవావరేణ। అవరపదార్థమాహ—హీనేనేతి। ప్రాకృతబుద్ధినా ప్రకృతిత ఆగతేషు పశ్వాదిష్వభిమానరూపా బుద్ధిర్యస్య స ప్రాకృతబుద్ధిస్తేనేత్యర్థః। యం పృచ్ఛసి యేయమిత్యాదినేతి శేషః। తత్ర హేతుమాహ—యస్మాదితి। శూన్యవాదివ్యతిరిక్తవాదిభిరస్తీతి చిన్త్యమానస్తైర్నాస్తీతి చిన్త్యమానోఽస్తీతి పక్షే సాంఖ్యవ్యతిరిక్తైః కర్తాఽశుద్ధ ఇత్యకర్తా శుద్ధ ఇతి వేదాన్తిభిశ్చ స ఏవ బ్రహ్మభిన్న ఇతి చిన్త్యమానో యస్మాత్తస్మాద్విప్రతిపత్తిమత్తా(తా) హ్యుపదిష్టోఽర్థో న లబ్ధుం శక్య ఇతి భావః। కేనాఽఽచార్యేణోపదిష్ట ఆత్మా జ్ఞాతవ్య ఇతి పృచ్ఛతి—కథమితి। ప్రతిపాద్యబ్రహ్మాత్మభూతేన జీవన్ముక్తేన శిష్యబుద్ధిపరిపాకప్రేరణావతా హ్యుపదిష్ట ఆత్మా లబ్ధుం శక్య ఇత్యాహ—ఉచ్యత ఇతి। నాన్యోఽనన్యస్తేన। బ్రహ్మణః సకాశాదితి శేషః। విషయేణ విషయీ లక్ష్యత ఇత్యాహ—అపృథగ్దర్శినేతి। అభేదదర్శినేత్యర్థః। తదేవ వివృణోతి—ప్రతిపాద్యేతి। వేదాన్తైః ప్రతిపాద్యో జ్ఞేయో యోఽభిన్నాత్మా తత్స్వరూప్రేమోత్యర్థః। ఆత్మన్యుక్తేసతీత్యన్వయః। గతిశబ్దస్య పూర్వోక్తవికల్పవిషయచిన్తాపరత్వమాదాయ వ్యాచష్టే—గతిరితి। సర్వే చ తే వికల్పాశ్చ సర్వవికల్పాస్తద్విషయా గతయ(తి)శ్చిన్తా ప్రత్యస్తమితా లీనా యస్మింస్తస్య భావస్తత్త్వం తస్మాత్। ఆచార్యపదాధ్యాహారేణార్థాన్తరమాహ—అథవేతి। స్వాత్మభూతే బ్రహ్మాత్మభూతేఽనన్య ఇత్యేవంరూపేణాఽఽత్మని ప్రోక్తే ప్రకర్షేణోపదిష్టే సతీత్యన్వయః। అత్రాఽఽత్మని బ్రహ్మాహమస్మీత్యవగతేరన్యేతి శేషః। జ్ఞేయస్యాన్యస్యాభావాదితి। బ్రహ్మాత్మైక్యాద్భిన్నస్యాభావాదిత్యర్థః। ఆత్మైకత్వేన విజ్ఞప్తిరభివ్యక్తిరాత్మైకత్వవిజ్ఞానమ్। ఫలితమాహ—అత ఇతి। యతో బ్రహ్మాత్మైకత్వమేవ జ్ఞేయం తజ్జ్ఞానం గతిరత ఇత్యర్థః। గన్తవ్యాభావాద్గన్తవ్యాన్తరాభావాద్యతో న ప్రాప్తవ్యాన్తరమతో గతిర్జ్ఞానాన్తరం నావశిష్యత ఇత్యర్థః। గతిరత్ర నాస్తీత్యంశస్యార్థాన్తరమాహ—సంసారగతిర్వేతి। అనన్య ఆత్మని గురుణా ప్రోక్త ఆత్మని సంసారగతిః సంసారప్రతిభాసః సత్యత్వేన నాస్తి కర్తృత్వాదేః సంసారస్యాభాస ఏవ ప్రత్యయ ఇతి భావః। నను విజ్ఞానస్య న సంసారనివృత్తిర్ముఖ్యం ఫలం తత్కథం సంసారావగతినిషేధ ఇతి। నేత్యాహ—నాన్తరీయకత్వాదితి। విజ్ఞానఫలస్య మోక్షస్యాఽఽనన్దావాప్తేః సంసారనివృత్తిర్నాన్తరీయకత్వాదిత్యర్థః। అగతిరితి పరిచ్ఛేదేనార్థాన్తరమాహ—అథవేతి। ప్రోచ్యమానం యద్బ్రహ్మ తదాత్మభూతేనాఽఽచార్యేణ శిష్యబుద్ధ్యా బిమ్బేశ్వరభూతేనోపదిష్ట ఆత్మని శిష్యస్యాధికారిణోఽనవబోధ ఆత్మవిషయే నాస్త్యేవ, బోధో భవత్యేవేత్యర్థః। ఇదముపలక్షణమ్। ప్రతివద్ధబోధస్యాపి బోధే ప్రతిబన్ధో న భవతీతి భావః। శ్రోతుర్బోధమభినీయ దర్శయతి—తదస్మ్యహమితి। తత్ప్రత్యగభిన్నమహమస్మీత్యర్థః। తదనన్యోఽహమితి పాఠేఽప్యయమేవార్థః। తత్రోపమానమాహ—ఆచార్యస్యేవేతి। వృత్తానువాదపూర్వకముత్తరవాక్యమవతారయతి—ఏవమితి। అనన్యతయా స్థితేనాఽఽచార్యేణ ప్రోక్త ఆత్మా సువిజ్ఞేయ ఇతి

ప్రథమవ్యాఖ్యానువాదః। న కేవలమాచార్యేణోపదిష్ట ఆత్మాఽపి త్వాగమేనాపీత్యాహ— ఆగమవతేతి। అవగమవతేతి పాఠః సుగమః। ద్వితీయవ్యాఖ్యాన ఆచార్యేణానన్యతయాఽనన్య ఇత్యేవంరూపేణ ప్రోక్త ఆత్మా సువిజ్ఞేయ ఇత్యనువాదః। తృతీయే సమః। చతుర్థ ఆచార్యేణైవ ప్రోక్త ఆత్మా సువిజ్ఞేయ ఇత్యేవకారాధ్యాహారేణానువాదో వ్యాఖ్యేయః। పృథగ్దర్శినా తూపదిష్ట ఆత్మా పరోక్ష ఏవేత్యాహ—ఇతరథేతి। పృథగ్దర్శినోపదిష్ట ఆత్మాఽణుః పరోక్షః పరోక్షాదపి పరోక్షోఽణీయానణుప్రమాణాదప్యల్పపరిమాణాదప్యణీయాన్సంపద్యత ఇత్యర్థః। హిరణ్యర్థః। అల్పపరిమాణాదప్యణుతరః సంపద్యత ఆత్మేత్యత్ర హేతుమాహ—అతర్క్యమితి। అణీయానిత్యుపక్రమే పుంలిఙ్గనిర్దేశాదతర్క్యమితి నపుంసకః పుంలిఙ్గత్వేన విపరిణేయ ఇత్యాహ—అతర్క్య ఇతి। తర్కేణ జ్ఞేయస్తర్క్యో న తర్క్యోఽతర్క్యః। నను తర్కస్యానుమానరూపత్వేన ప్రమాణత్వాచ్ఛ్రుతివద్వస్తువబోధకత్వాత్కథం తర్కాగమ్య ఆత్మేత్యత ఆహ—స్వబుద్ధ్యాఽభ్యూహేనేతి। స్వాధీనా బుద్ధిః స్వబుద్ధిర్న గుర్వాద్యుపదేశేన సంస్కృతా తయాఽభ్యూహ ఆరోపస్తేన తర్కేణేత్యర్థః। తథా సత్యనుమానస్య మన్తవ్య ఇతి శ్రుత్యా వేదాన్తసహాయత్వముక్తం బాధితం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—కేవలేనేతి। శ్రుత్యసహాయేనేత్యర్థః। తథా చ శ్రుత్యనుకూలతర్కస్య సమూలత్వాత్ప్రామాణ్యేఽపి కేవలస్య నార్థనిశ్చాయకతేతి భావః। కేవలేన తర్కేణాతర్క్య ఇత్యన్వయః। విపక్షే దణ్డమాహ— తర్క్యమాణ ఇతి। తర్క్యమాణ ఆత్మని కేనచిత్తార్కికేణాణుపరిమాణే స్థాపిత ఇత్యన్వయః। ఏకేనాణుత్వేన స్థాపిత ఆత్మన్యన్యోఽపి తార్కికంమన్యోఽన్యథాఽభ్యూహతీత్యాహ—తత ఇతి। తతః పూర్వస్మాత్పరిమాణాదణుతాం తతోఽపి పరోక్షతామన్యస్తార్కిక ఊహతి। హి ప్రసిద్ధమేతత్। తతోఽపీతి। పూర్వవత్। నను కశ్చిత్తార్కికాగ్రణీః పరిమాణస్య నిష్ఠాం వేత్స్యతీతి నేత్యాహ—న హీతి। కుత్సితతర్కః కుతర్క ఉత్ప్రేక్షామాత్రనిబన్ధనస్తస్య నిష్ఠా కస్మింశ్చిద్విషయే పరిసమాప్తిః కాచిదపి న విద్యత ఇత్యర్థః॥౮॥

నైషా తర్కేణ మతిరాపనేయా ప్రోక్తాఽన్యేనైవ సుజ్ఞా-

నాయ ప్రేష్ఠ। యాం త్వమాపః సత్యధృతిర్బతాసి

త్వాదృఙ్నో భూయాన్నచికేతః ప్రష్టా॥౯॥

అతోఽనన్యప్రోక్త ఆత్మన్యుత్పన్నా యేయమాగమప్రతిపాద్యాత్మమతిర్నైషా తర్కేణ స్వబుద్ధ్యభ్యూహమాత్రేణాపనేయా న ప్రాపణీయేత్యర్థః। నాపనేతవ్యా వా న హాతవ్యా। తార్కికో హ్యనాగమజ్ఞః స్వబుద్ధిపరికల్పితం యత్కించిదేవ కథయతి। అత ఏవ చ యేయమాగమప్రభూతా మతిరన్యేనైవాఽఽగమాభిజ్ఞేనాఽఽచార్యేణైవ తార్కికాత్ప్రోక్తా సతీ సుజ్ఞానాయ భవతి హే ప్రేష్ఠ ప్రియతమ। కా పునః సా తర్కాగమ్యా మతిరిత్యుచ్యతే। యాం

త్వం మతిం మద్వరప్రదానేనాఽఽపః ప్రాప్తవానసి। సత్యాఽవితథవిషయా ధృతిర్యస్య తవ స త్వం సత్యధృతిర్వతాసీత్యనుకమ్పయన్నాహ మృత్యుర్నచికేతసం వక్ష్యమాణవిజ్ఞానస్తుతయే। త్వాదృక్త్వత్తుల్యో నోఽస్మభ్యం భూయాద్భవతాద్భవత్వన్యః పుత్రః శిష్యో వా ప్రష్టా। కీదృగ్యాదృక్త్వం హే నచికేతః ప్రష్టా॥౯॥

---

ఆం టీం—॥౯॥

---

గోం టీం—ఫలితమాహ—అత ఇతి। యతస్తర్కానధీనాఽత ఇత్యర్థః। అనన్యేనాపృథగ్దర్శినా ప్రోక్త ఆత్మని విషయ ఆగమప్రతిపాద్యా తరతి శోకమాత్మవిదిత్యాగమేన ఫలత్వేన ప్రతిపాద్యా యేయం మతిరేషా తర్కేణ న ప్రాపణీయా న పరిణేయేత్యర్థః।
పునర్నకారగ్రహణమన్వయార్థమ్। అర్థాన్తరమాహ—నాపనేతవ్యేతి। న హాతవ్యా న బాధనీయా। వాశబ్దః పక్షాన్తరద్యోతీ। ప్రథమపక్షే హ్యాత్మవిషయా మతిర్న తర్కేణ జననీయేత్యర్థః। ద్వితీయే కుతర్కాదినాఽఽగమజనితమతిర్న బాధనీయేత్యర్థః। నన్వాగమానుకూలతర్కస్యాపి నిషేధః స్యాదిత్యాశఙ్క్య కుతర్కస్యైవ నిషేధ ఇత్యాహ—తార్కిక ఇతి। యత్కించిదేవ కథయతీత్యన్వయః। యత్కించిత్ప్రత్యగభిన్నస్య తటస్థత్వాదికమ్। తదపి ప్రమాణమూలమితి చేన్నత్యాహ—స్వబుద్ధిపరికల్పితమితి। తత్ర హేతుః—అనాగమజ్ఞ ఇతి। హి యస్మాదాగమార్థానభిజ్ఞస్తార్కికస్తస్మాత్స్వబుద్ధిపరికల్పితమేవ యత్కించిత్కథయతీత్యన్వయః। అపృథగ్దర్శినాఽఽచార్యేణోపదిష్ట ఆత్మా జ్ఞాతుం శక్య ఇత్యుక్తమర్థం శ్రుతిర్నిగమయతీత్యాహ—అత ఏవేతి। యతస్తర్కజన్యా న భవతీత్యత ఇత్యర్థః। కస్మాదన్యేనేత్యపేక్షాయాం పూరయతి—తార్కికాదితి। ప్రోక్తా ప్రకర్షేణోపదిష్టేత్యర్థః। సుజ్ఞానాయ సాక్షాత్కారాయ। ప్రియతమేతి సంబోధనం నచికేతసః। ఆకాఙ్క్షాపూర్వకముత్తరవాక్యమవతారయతి—కా పునరితి। మతేరుత్తరక్షణే ప్రాప్యమాణత్వాత్ప్రాప్తవానసీతి నిర్దేశః। వరప్రదానస్యాగ్నివిద్యాదిప్రాప్తిపర్యన్తత్వాద్వాఽసీతి నిర్దేశః। అవితథః పరమార్థ ఆత్మా విషయో యస్యాః సా తథా। అనుకమ్పయన్దయాం కుర్వన్నిత్యర్థః। నచికేతసమనుకమ్పయన్వక్ష్యమాణ[వి]జ్ఞామస్తుతయ ఆహేత్యన్వయః। హే నచికేతో యాదృక్త్వం ప్రష్టా త్వత్తుల్యోఽస్మభ్యం తాదృక్పుత్రః శిష్యో వా భవత్విత్యుత్తరవాక్యాన్వయః॥౯॥

పునరపి తుష్ట ఆహ—

జానామ్యహꣳ శేవధిరిత్యనిత్యం న హ్యధ్రువైః ప్రాప్యతే
హి ధ్రువం తత్। తతో మయా నాచికేతశ్చితోఽ-
గ్నిరనిత్యైర్ద్రవ్యైః ప్రాప్తవానస్మి నిత్యమ్॥౧౦॥

జానామ్యహం శేవధిర్నిధిః కర్మఫలలక్షణో నిధిరివ ప్రార్థ్యత ఇతి। అసావనిత్యమనిత్య ఇతి జానామి। న హి యస్మాదనిత్యైరధ్రువైర్నిత్యంధ్రువం తత్ప్రాప్యతే। పరమాత్మాఖ్యః శేవధిః। యస్త్వనిత్యసుఖాత్మకః శేవధిః స ఏవానిత్యైర్ద్రవ్యైః ప్రాప్యతే। హి యతస్తతస్తస్మాన్మయా జానతాఽపి నిత్యమనిత్యసాధనైర్న ప్రాప్యత ఇతి నాచికేతశ్చితోఽగ్నిరనిత్యైర్ద్రవ్యైః పశ్వాదిభిః స్వర్గసుఖసాధనభూతోఽగ్నిర్నిర్వర్తిత ఇత్యర్థః। తేనాహమధికారాపన్నో నిత్యం యామ్యం స్థానం స్వర్గాఖ్యం నిత్యమాపేక్షికం ప్రాప్తవానస్మి॥౧౦॥

---

ఆం టీం—మయా జానతాఽపి బహ్వాయాసం కర్మ కృతం త్వం దీయమానమపి తత్ఫలం న గృహ్ణాసి మత్తోఽధికప్రజ్ఞోఽసీతి సంతోషాత్ప్రీత్యాహ—పునరపి తుష్ట ఆహేతి॥౧౦॥

---

గోం టీం—మయా జానతాఽపి బహ్వాయాసం కర్మ కృతం తత్ఫలం దీయమానమపి న గృహ్ణాసి తతో మత్తోఽప్యధికతరప్రజ్ఞోఽసీతి సంతోషాత్ప్రీత్యాహ—పునరపి తుష్ట ఆహేత్యాదినా। శేవధిశబ్దేన నిధిశబ్దపర్యాయేణ కథం కర్మఫలముచ్యతే భూస్థాపితహిరణ్యాద్యర్థకత్వాన్నిధిశబ్దస్యేత్యాశఙ్క్య కామనావిషయత్వగుణయోగాచ్ఛేవధిశబ్దః కర్మఫలే విద్యత ఇత్యాహ—నిధిరివేతి। శేవధిశబ్దస్య పుంలిఙ్గత్వాదాహ—అనిత్యమనిత్య ఇతీతి। తన్న ప్రాప్యత ఇత్యన్వయః। ధ్రువశబ్దార్థమాహ—పరమాత్మేతి। తర్హ్యనిత్యసుఖప్రాప్తిః కేనేత్యత ఆహ—యస్త్వితి। హే నచికేతో నిత్యమనిత్యసాధనైర్న ప్రాప్యత ఇతి జానతాఽప

మయాఽగ్నిశ్చిత ఇత్యన్వయః। పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ—అనిత్యైరితి। తేన చితేనాగ్నినాఽధికారాపన్నో ధర్మాధర్మఫలయోః ప్రదానేన జన్తూనాం నియన్తృత్వమాపన్నః। యామ్యమితి। యమయతి నియచ్ఛతీతి యమస్తస్యేదం యామ్యం తేనాధిష్ఠితమితి యావత్। నను కర్మఫలస్య తదర్థే హేత్వాదిశ్రుత్యాఽనిత్యత్వశ్రవణాత్కథం నిత్యత్వం తత్రాఽఽహ—ఆపేక్షికమితి కించిత్కాలావస్థాయిత్యర్థః॥౧౦॥

కామస్యాఽఽప్తిం జగతః ప్రతిష్ఠాం క్రతోరనన్త్యమభ-

యస్య పారమ్। స్తోమమహదురుగాయం ప్రతిష్ఠాం దృష్ట్వా

ధృత్యా ధీరో నచికేతోఽత్యస్రాక్షీః॥౧౧॥

త్వం తు కామస్యాఽఽప్తిం సమాప్తిమ్, అత్రైవైహైవ సర్వే కామాః పరిసమాప్తాః, జగతః సాధ్యాత్మాధిభూతాధిదైవాదేః ప్రతిష్ఠామాశ్రయం సర్వాత్మకత్వాత్, క్రతోః ఫలం హైరణ్యగర్భం పదమనన్త్యమానన్త్యమ్। అభయస్య చ పారం పరాం నిష్ఠామ్। స్తోమం స్తుత్యం మహదణిమాద్యైశ్వర్యాద్యనేకగుణసంహతం స్తోమం చ తన్మహచ్చ నిరతిశయత్వాత్స్తోమమహత్। ఉరుగాయం విస్తీర్ణాం గతిమ్। ప్రతిష్ఠాం స్థితిమాత్మనోఽనుత్తమామపి దృష్ట్వా ధృత్యా ధైర్యేణ ధీరో ధీమాన్సంన్నచికేతోఽత్యస్రాక్షీః పరమేవాఽఽకాఙ్క్షన్నతిసృష్టవానసి సర్వమేతత్సంసారభోగజాతమ్। అహో బతానుత్తమగుణోఽసి॥౧౧॥

---

ఆం టీం—॥౧౧॥

---

గో టీం—ఆహిరణ్యగర్భపదాద్విరక్తస్య బ్రహ్మవిద్యాయామధికార ఇత్యేతద్దర్శయితుం ప్రష్టారం స్తౌతి—త్వం త్వితి। అత్రైవేతి పదం వ్యాచష్టే—ఇహైవేతి। హిరణ్యగర్భపద ఇత్యర్థః। హిరణ్యగర్భపదస్యాధ్యాత్మాధిభూతాదిసహితసర్వజగదాశ్రయత్వే హేతుమాహ—సర్వాత్మకత్వాదితి। ఆనన్త్యపదాపేక్షితక్రతుఫలం హిరణ్యగర్భపదమిత్యాహ—క్రతోః

ఫలమిత్యాదినా। క్రతుర్హిరణ్యగర్భోపాసనా। ఆనన్త్యమాపేక్షికమ్। ఏవముత్తరపదేష్వపి ద్రష్టవ్యమ్। భాష్యే ప్రథమచకార ఆనన్త్యాభయసముచ్చయార్థః। ద్వితీయః స్తోమమహత్త్వగుణసముచ్చయార్థః। సంహతమితి। విశిష్టమిత్యర్థః। పదార్థమభిధాయ తదనువాదేన హేతుం దర్శయతి—స్తోమం చేత్యాదినా। అనేకకాలావస్థాయి హిరణ్యగర్భపదం గమ్యత ఇతి వ్యుత్పత్త్యా విస్తీర్ణగతిరిత్యుచ్యతే। హే నచికేత ఇతి సంబోధనమత్యస్రాక్షీరిత్యత్ర ద్రష్టవ్యమ్। కిం త్యక్తవానసీత్యపేక్షాయాం ప్రోక్తహిరణ్యగర్భపర్యన్తసంసారభోగజాతమిత్యాహ—సర్వమేతదితి। ఉపక్రాన్తశ్రోతృప్రశంసాముపసంహరతి—అహో వతేతి॥౧౧॥

తం దుర్దర్శం గూఢమనుప్రవిష్టం గుహాహితం గహ్వరేష్ఠం పురాణమ్।

అధ్యాత్మయోగాధిగమేన దేవం మత్వా ధీరో హర్ష-

శోకౌ జహాతి॥౧౨॥

యం త్వం జ్ఞాతుమిచ్ఛస్యాత్మానం తం దుర్దర్శం దుఃఖేన దర్శనమస్యేతి దుర్దర్శోఽతిసూక్ష్మత్వాత్తమ్। గూఢం గహనమనుప్రవిష్టం ప్రాకృతవిషయవికారవిజ్ఞానైః ప్రచ్ఛన్నమిత్యేతత్। గుహాహితం గుహాయాం బుద్ధౌ స్థితం తత్రోపలభ్యమానత్వాత్। గహ్వరేష్ఠం గహ్వరే విషమేఽనేకానర్థసంకటే తిష్ఠతీతి గహ్వరేష్ఠమ్। యత ఏవం గూఢమనుప్రవిష్టో గుహాహితశ్చాతో గహ్వరేష్ఠః। అతో దుర్దర్శః। తం పురాణం పురాతనమధ్యాత్మయోగాధిగమేన విషయేభ్యః ప్రతిసంహృత్య చేతస ఆత్మని సమాధానమధ్యాత్మయోగస్తస్యాధిగమస్తేన మత్వా దేవమాత్మానం ధీరో హర్షశోకావాత్మన ఉత్కర్షాపకర్షయోరభావాజ్జహాతి॥౧౨॥

---

ఆం టీం—యశ్చ త్వయా దేహవ్యతిరిక్త ఆత్మా పృష్టస్తస్యైవ పరమార్థస్వరూపజ్ఞానం సంసారనివర్తకం పరమానన్దప్రాప్తిసాధనం ధర్మ్యం చ నాతః పరం శ్రేయఃసాధనమస్తీతి పృష్టస్య వస్తునః ప్రశంసయా చ ప్రష్టారం ప్రశంసతి—యం త్వం జ్ఞాతుమిచ్ఛసీత్యాదినా॥౧౨॥

---

గోం టీం—యశ్చ త్వయా దేహవ్యతిరిక్త ఆత్మా పృష్టస్తస్యైవ పరమార్థస్వరూపవిజ్ఞానం సనిదానసంసారనివర్తకం పరమానన్దప్రాప్తిసాధనమతః పరం శ్రేయఃసాధనం ధర్మశ్చ నాస్తీతి పృష్టస్య వస్తునః ప్రశంసయా చ ప్రష్టారం ప్రశంసతే(తి)—యం త్వం జ్ఞాతుమిచ్ఛసీత్యాదినా। యమాత్మానం జ్ఞాతుమిచ్ఛసి తమిత్యన్వయః। యం చ త్వమితి క్వచిత్పాఠః। దుఃఖేనేతి। అత్యన్తాయాసేనేత్యర్థః। తదుక్తం కశ్చిన్మాం వేత్తి తత్త్వత ఇతి। తత్ర హేతుమాహ—అతిసూక్ష్మత్వాదితి। తమితి। పరమసూక్ష్మాకాశాదేరపి కారణత్వాదతిసూక్ష్మమతో దుర్దర్శమిత్యర్థః। గూఢమనుప్రవిష్టమిత్యస్య తాత్పర్యార్థమాహ—ప్రాకృతేతి। విషయాః శబ్దాదయః। నన్వనన్తాయామవిస్తారస్య న బుద్ధౌ స్థితత్వమితి(త్యా)శఙ్క్యాఽఽహ— తత్రేతి। బుద్ధావిత్యర్థః। అనర్థా రాగద్వేషాదయస్తైః సంకటేఽత్యన్తాయాసజనకే కార్యకారణసంఘాత ఇత్యర్థః। గూఢమనుప్రవిష్టత్వం గుహాహితత్వం చ గహ్వరేష్ఠత్వే హేతుస్తచ్చ దుర్దర్శత్వే హేతురిత్యాహ—యత ఏవమిత్యాదినా। యతో గహ్వరేష్ఠోఽత ఇత్యర్థః। పురాతనం సనాతనమిత్యర్థః। అధిగమేనేతి। ప్రాప్త్యేత్యర్థః। ధీరోఽధ్యాత్మాధిగమేన దేవమాత్మానం మత్వా హర్షశోకౌ జహాతీత్యన్వయః। హర్షశోకోపలక్షితసంసారనివృత్తౌ హేతుమాహ—ఆత్మన ఇతి।స్వోత్కర్షప్రయుక్తం సుఖాది పరోత్కర్షప్రయుక్తం దుఃఖాది స్వాపకర్షప్రయుక్తం దుఃఖాది పరాపకర్షప్రయుక్తం సుఖాది తయోరభావస్తస్మాదపగచ్ఛత ఇత్య(చ్ఛతీత్య)ర్థః। అత్ర ధీరో బుద్ధిమానితి శ్రవణమననసత్త్వముచ్యతే। అధ్యాత్మయోగశబ్దేన నిదిధ్యాసనముచ్యతే। మత్వేతి సాక్షాత్కార ఉచ్యతే॥౧౨॥

ఏతచ్ఛ్రుత్వా సంపరిగృహ్య మర్త్యః ప్రవృహ్య ధర్మ్యమ-

ణుమేతమాప్య। స మోదతే మోదనీయꣳ హి

లబ్ధ్వా వివృతꣳ సద్మ నచికేతసం మన్యే॥౧౩॥

కించైతదాస్మతత్త్వం యదహం వక్ష్యామి తచ్ఛ్రుత్వాఽఽచార్యప్రసాదాత్సమ్యగాత్మభావేన పరిగృహ్యోపాదాయ మర్త్యో మరణధర్మా ధర్మాదనపేతం ధర్మ్యం ప్రవృహ్యోద్యమ్య పృథక్కృత్య శరీరాదేరణుం సూక్ష్మమేతమాత్మానమాప్య ప్రాప్య స మర్త్యో విద్వాన్మోదతే మోదనీయం హర్షణీయమాత్మానం లబ్ధ్వా। తదేతదేవంవిధం బ్రహ్మసన భవనం(?) నచికేతసం త్వాం ప్రత్యపావృతద్వారం వివృతమభిముఖీభూతం మన్యే మోక్షార్హం త్వాం మన్య ఇత్యభిప్రాయః॥౧౩॥

ఆం టీం— ॥౧౩॥

---

గోం టీం—ఆత్మతత్త్వజ్ఞానస్య సనిదానసంసారనివర్తకత్వమాదర్శ్యాఽఽనన్దావాప్తిసాధనతామాహ—కించేతి। వక్ష్యామీతి। న జాయత ఇత్యారభ్యేతి ద్రష్టవ్యమ్। స్వాధీనశ్రవణం వ్యావర్తయతి—ఆచార్యప్రసాదాదితి। అథవాఽఽచార్యప్రసాదాత్సంపరిగృహ్యేతి యోజనా। ఆత్మభావేన పరిగృహ్యేతి మననేన బ్రహ్మతత్త్వం శ్రుతం ప్రత్యగాత్మత్వేన నిశ్చిత్యేత్యర్థః। ప్రాయేణ మనుష్యాధికారత్వాచ్చాస్త్రస్యేతి మర్త్యగ్రహణమ్। తత్త్వజ్ఞానస్యోత్తమధర్మత్వమాహ—ధర్మ్యాదితి। కస్మాత్పృథక్కృత్యేత్యపేక్షాయామాహ—శరీరాదేరితి। పృథక్కరణం నిదిధ్యాసనమ్। ప్రాప్తిః సాక్షాత్కారః। మోదనీయమాత్మానం లబ్ధ్వా స విద్వాన్మోదత ఇత్యనేనాఽఽనన్దావాప్తిరుక్తా। ఏవం వస్తుప్రశంసాం కృత్వా ప్రష్టారం ప్రశంసతీత్యాహ—తదేవమిత్యాదినా। తదితి। తస్మాదిత్యర్థః। యస్మాద్విద్వాన్సాక్షాత్కారాన్నిరతిశయబ్రహ్మ ప్రాప్నోతి తస్మాదిత్యర్థః। ఏవంవిధమితి। నిరతిశయానన్దస్వరూపమిత్యర్థః। బ్రహ్మైవ సద్మ బ్రహ్మసద్మ భవనం గృహం ప్రాప్య(?) స్థాతవ్యమిత్యర్థః। అభిముఖీభూతమితి। ప్రసన్నమిత్యర్థః। యమేవైష వృణుత ఇతి శ్రుతేః। పదార్థముక్త్వా తాత్పర్యార్థమాహ—మోక్షార్హమితి॥౧౩॥

అన్యత్ర ధర్మాదన్యత్రాధర్మాదన్యత్రాస్మాత్కృతాకృతాత్॥
అన్యత్ర భూతాచ్చ భవ్యాచ్చ యత్తత్పశ్యసి తద్వద॥౧౪॥

యద్యహం యోగ్యః ప్రసన్నశ్చాసి భగవన్మాం ప్రత్యన్యత్ర ధర్మాచ్ఛాస్త్రీయాద్ధర్మానుష్ఠానాత్తత్ఫలాత్తత్కారకేభ్యశ్చ పృథగ్భూతమిత్యర్థః। తథాఽన్యత్రాధర్మాత్తథాఽన్యత్రాస్మాత్కృతాకృతాత్। కృతం కార్యమకృతం కారణమస్మాదన్యత్ర। కించాన్యత్ర భూతాచ్చాతిక్రాన్తాత్కాలాద్భవ్యాచ్చ భవిష్యతశ్చ తథా వర్తమానాత్। కాలత్రయేణ యన్న పరిచ్ఛిద్యత ఇత్యర్థః। యదీదృశం వస్తు సర్వవ్యవహారగోచరాతీతం పశ్యసి జానాసి తద్వద మహ్యమ్॥౧౪॥

---

ఆం టీం—యది దేహవ్యతిరిక్తస్యాఽఽత్మనః ప్రథమం పృష్టస్య పరమార్థస్వరూపజ్ఞానమేవ శ్రేయఃసాధనం తర్హి తదేవ బ్రూహీత్యాహ—యద్యహం యోగ్య ఇత్యాదినా। అత ఏవ వరదానవ్యతిరేకేణాపూర్వోఽయం ప్రశ్న ఇతి నాఽఽశఙ్కనీయం పూర్వపృష్టస్యైవ యాథాతథ్యప్రశ్నః పృష్టస్య వస్తునో విశేషణాన్తరజ్ఞానసాధనం వక్తుమిత్యర్థః॥౧౪॥

---

గోం టీం—యద్యాదౌ పృష్టస్య దేహవ్యతిరిక్తస్యాఽఽత్మనః పారమార్థికస్వరూపజ్ఞానమేవ శ్రేయఃసాధనం తర్హి తదేవ బ్రూహీతి నచికేతా ఆహ—యద్యహం యోగ్య ఇత్యాదినా। అత ఏవ వరదానవ్యతిరేకేణాపూర్వోఽయం ప్రశ్న ఇతి నాఽఽశఙ్కనీయమ్। యేయం ప్రేత ఇత్యాదినా పృష్టస్యైవ దేహవ్యతిరిక్తస్యాఽఽత్మనో యాథాత్మ్యప్రశ్నోఽయం పృష్టస్య వస్తున ఓంకారోపాసనాదిరూపవిశేషణాన్తరం జ్ఞానసాధనం వక్తుమిత్యర్థః। మాం ప్రతి యది ప్రసన్నశ్చాసి మహ్యం తద్వదేత్యన్వయః। కిం తదిత్యపేక్షాయామాహ—అన్యత్రేత్యాదినా। ధర్మత్వేన ప్రసిద్ధచైత్యవన్దనాదేరధర్మత్వఖ్యాపనాయ శాస్త్రీయాదితి విశేషణమ్। నను ధర్మానుష్ఠానాదన్యదిత్యుక్తే తత్ఫలం తత్కారకం చాఽఽత్మా స్యాదిత్యాశఙ్క్య ధర్మగ్రహణస్యోపలక్షణత్వాన్న దోష ఇత్యాహ—తత్ఫలాదిత్యాదినా। అధర్మాదన్యదిత్యత్రాప్యుపలక్షణం తుల్యమ్—అన్యత్రేతి। అన్యదిత్యర్థః। కార్యకారణపరిచ్ఛేదకాత్కాలాదప్యన్యదిత్యాహ—కించేతి। ప్రథమశ్చకారోఽతిక్రాన్తవస్త్వన్యత్వసముచ్చయార్థః। భవిష్యతశ్చ కాలాదిత్యనువర్తతే। ద్వితీయశ్చకారో భవిష్యత్కాలపరిచ్ఛిన్నవస్త్వన్యత్వసముచ్చయార్థో వర్తమానకాలాన్యత్వతత్పరిచ్ఛిన్నవస్త్వన్యత్వసముచ్చయోపలక్షణార్థశ్చ। పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ—కాలేతి। ఈదృశం వస్త్వితి వ్యాచష్టే—సర్వేతి॥౧౪॥

ఇత్యేవం పృష్టవతే మృత్యురువాచ పృష్టం వస్తు విశేషణాన్తరం చ వివక్షన్—

సర్వే వేదా యత్పదమామనన్తి తపాꣳసి సర్వాణి

చ యద్వదన్తి। యదిచ్ఛన్తో బ్రహ్మచర్యం చరన్తి

తత్తే పదం సంగ్రహేణ బ్రవీమ్యోమిత్యేతత్॥౧౫॥

సర్వే వేదా యత్పదం పదనీయం గమనీయమవిభాగేనాఽఽమనన్తి ప్రతిపాదయన్తి తపాంసి సర్వాణి చ యద్వదన్తి యత్ప్రాప్త్యర్థానీత్యర్థః। యదిచ్ఛన్తో బ్రహ్మచర్యం గురుకులవాసలక్షణమన్యద్వా బ్రహ్మప్రాప్త్యర్థం చరన్తి తత్తే తుభ్యం పదం యజ్జ్ఞాతుమిచ్ఛసి సంగ్రహేణ సంక్షేపతో బ్రవీమి, ఓమిత్యేతత్। తదేతత్పదం యద్బుభుత్సితం త్వయా యదేతదోమిత్యోంశబ్దవాచ్యమోంశబ్దప్రతీకం చ॥౧౫॥

---

ఆం టీం—సర్వే వేదా ఇతి। వేదైకదేశా ఉపనిషదః। అనేనోపనిషదో జ్ఞానసాధనత్వేన సాక్షాద్వినియుక్తాస్తపాంసి తేషాం కర్మాణి శుద్ధిద్వారేణావగతిసాధనాని। మన్దాధికారిణో విచారాసమర్థస్య క్రమేణావగతిసాధనం సంక్షిప్యాఽఽహ—సంగ్రహేణేతి। యస్య శబ్దస్యోచ్చారణే యత్స్ఫురతి తత్తస్య వాచ్యం ప్రసిద్ధం సమాహితచిత్తస్యోంకారోచ్చారణే యద్విషయానుపరక్తం సంవేదనం స్ఫురతి తదోంకారమవలమ్బ్య తద్వాచ్యం బ్రహ్మాస్మీతి ధ్యాయేత్తత్రాప్యసమర్థ ఓంశబ్ద ఏవ బ్రహ్మదృష్టిం కుర్యాదిత్యర్థః॥౧౫॥

---

గోం టీం—ఉత్తరమవతారయతి—ఏవమితి। విశేషణాన్తరం చేతి। ఓంకారోపాసనమిత్యర్థః। సర్వే వేదా ఇతి తదేకదేశా ఉపనిషద ఉచ్యన్తే తం త్వౌపనిషదమిత్యాదిశ్రుత్యా సాక్షాజ్జ్ఞానసాధనత్వేన వినియుక్తాః। గమనీయమితి। ప్రాప్తవ్యమిత్యర్థః। అవిభాగేనావిప్రతిషేధేనైకకణ్ఠ్యేనేత్యర్థః। తపాంసి కర్మాణి। నను కర్మణాం శుద్ధిద్వారేణ జ్ఞానసాధనత్వాత్ప్రమాణత్వాభావాద్వదన్తీత్యేతదనుపపన్నమిత్యాశఙ్క్య వదన్తి(తి)రత్ర లక్షణయేత్యాహ—యత్ప్రాప్త్యర్థానీతి। యదితి। గురుకులవాసలక్షణమితి। నైష్ఠికం బ్రహ్మచర్యమిత్యర్థః। అన్యద్వేతి। ఇన్ద్రవిరోచనాఖ్యాయికాభిహితబ్రహ్మవిద్యాఙ్గం బ్రహ్మచర్యమిత్యర్థః। మన్దాధికారిణోఽవగతిసాధనం సంక్షిప్యాఽఽహ—సంగ్రహేణేతి। యస్య శబ్దస్యోచ్చారణే యత్స్ఫురతి తత్తస్య వాచ్యమ్। సమాహితచిత్తస్యోంకారోచ్చారణే యత్సాక్షిసంవేదనం స్ఫురతి తదోంకారమవలమ్బ్యోంకారవాచ్యం

సత్త్వప్రధానమాయావచ్ఛిన్నమోంకారోపాధికం బ్రహ్మాహమస్మీతి ధ్యాయేదిత్యర్థః। యది తత్రాప్యసమర్థస్తర్హి ప్రణవే బ్రహ్మదృష్టిం కుర్యాదిత్యాహ—ఓంశబ్దప్రతీకం చేతి॥౧౫॥

ఏతద్ధ్యేవాక్షరం బ్రహ్మ ఏతద్ధ్యేవాక్షరం పరమ్।

ఏతద్ధ్యేవాక్షరం జ్ఞాత్వా యో యదిచ్ఛతి తస్య తత్॥౧౬॥

అత ఏతద్ధ్యేవాక్షరం బ్రహ్మపరమేతద్ధ్యేవాక్షరం పరం చ। తయోర్హి ప్రతీకమేతదక్షరమ్, ఏతద్ధ్యేవాక్షరం జ్ఞాత్వోపాస్యబ్రహ్మేతి యో యదిచ్ఛతి పరమపరం వా తస్య తద్భవతి। పరం చేజ్జ్ఞాతవ్య[మ]పరం చేత్ప్రాప్తవ్యమ్॥౧౬॥

---

ఆం టీం—॥౧౬॥

---

గోం టీం—తత్త్వవిచారానధికృతానామోంకారోపాసనాం విధాయ తత్ఫలం దర్శయన్నోంకారం స్తౌతీత్యాహ—అత ఇతి। యత ఓంకారో బ్రహ్మవాచకో బ్రహ్మప్రతీకోఽత ఇత్యర్థః। ఏతదక్షరమపరం బ్రహ్మైవేత్యన్వయః। హిద్వయమత ఇత్యర్థే। ఏతదక్షరం పరం బ్రహ్మైవ। చకారః పరాపరాత్మకత్వసముచ్చయార్థః। హిద్వయార్థం స్ఫుటయతి—తయోర్హీతి। హిశబ్దో వాచకత్వసముచ్చయార్థః। అథవా ప్రతీకపదేనైవ వాచకత్వముపలక్ష్య హి వేదాన్తేషు ప్రణవస్య వాచకత్వప్రతీకత్వప్రసిద్ధ్యర్థో వ్యాఖ్యేయః। ఫలవచనం వ్యాచష్టే—ఏతదితి। హిశబ్దో భవతీయత్రావేతి। ఏతదక్షరముపాస్యం పరమపరం బ్రహ్మేతి జ్ఞాత్వోపాస్య యోఽధికారీ యత్పరమపరం వేచ్ఛతి తద్భవతి హీత్యర్థః। నను పరాపరోపాసనయోస్తత్ప్రాప్తిః ఫలమిత్యుక్తం చేత్సమ్యగ్జ్ఞానం వ్యర్థమిత్యాశఙ్క్యోపాసనాద్వయస్య ఫలవిభాగమాహ—పరం చే[ది]తి। పరం చేత్తదాలమ్బనత్వేనోపాస్యం స్థితమితి వా తదా జ్ఞాతవ్యం సత్ప్రాప్తవ్యమ్। అపరం చేత్తదా ప్రాప్తవ్యమేవేత్యధ్యాహారేణ యోజ్యమ్। అథవా తదాలమ్బనత్వేన స్థితం పరం చేదిచ్ఛతి తదా తజ్జ్ఞాతవ్యం భవత్యపరం చేత్తదాలమ్బనత్వేన స్థితమిచ్ఛతి తదా తత్ప్రాప్తవ్యమేవ భవతీత్యన్వయః॥౧౬॥

ఏతదాలమ్బనం శ్రేష్ఠమేతదాలమ్బనం పరమ్। ఏతదా-

లమ్బనం జ్ఞాత్వా బ్రహ్మలోకే మహీయతే॥౧౭॥

యత ఏవమత ఏతదాలమ్బనమేతద్బ్రహ్మప్రాప్త్యాలమ్బనానాం శ్రేష్ఠం ప్రశస్యతమమ్। ఏతదాలమ్బనం పరమపరం చ పరాపరబ్రహ్మవిషయత్వాత్। ఏతదాలమ్బనం జ్ఞాత్వా బ్రహ్మలోకే మహీయతే। పరస్మిన్బ్రహ్మణ్యపరస్మింశ్చ బ్రహ్మభూతో బ్రహ్మవదుపాస్యో భవతీత్యర్థః॥౧౭॥

---

ఆం టీం—॥౧౭॥

---

గోం టీం—అత ఇతి। పరాపరప్రాప్తిసాధనత్వాదిత్యర్థః। ఏవముక్తప్రకారేణ। ఏతచ్ఛ్రేష్ఠమిత్యన్వయః। కేషాం మధ్య ఇత్యపేక్షాయామాహ—బ్రహ్మేతి। ప్రాప్త్యాలమ్బనానామితి గాయత్ర్యాదీనాం మధ్య ఇత్యర్థః। పరశబ్దోఽపరస్యాప్యుపలక్షణార్థ ఇత్యాహ—అపరం చేతి। తత్ర హేతుమాహ—పరాపరేతి। బ్రహ్మైవ లోకో బ్రహ్మలోకస్తస్మిన్మహీయతే పూజ్యో భవతీత్యర్థమాహ—పరస్మిన్నిత్యాదినా॥౧౭॥

అన్యత్ర ధర్మాదిత్యాదినా పృష్టస్యాఽఽత్మనోఽశేషవిశేషరహితస్యాఽఽలమ్బనత్వేన ప్రతీకత్వేన చోంకారో నిర్దిష్టః। అపరస్య చ బ్రహ్మణో మన్దమధ్యమప్రతిపత్తౄన్ప్రతి। అథేదానీం తస్యోంకారాలమ్బనస్యాఽఽత్మనః సాక్షాత్స్వరూపనిర్దిధారయిషయేదముచ్యతే—

న జాయతే మ్రియతే వా విపశ్చిన్నాయం కుతశ్చిన్న

బభూవ కశ్చిత్। అజో నిత్యః శాశ్వతోఽయం

పురాణో న హన్యతే హన్యమానే శరీరే ॥౧౮॥

న జాయతే నోత్పద్యతే మ్రియతే వా న మ్రియతే చోత్పత్తిమతో వస్తునోఽనిత్యస్యానేకవిక్రియాస్తాసామాద్యన్తే జన్మవినాశలక్షణే నిష్క్రియే ద్వహాఽఽత్మని ప్రతిషిధ్యేతే ప్రథమం సర్వవిక్రియాప్రతిషేధార్థం న జాయతే మ్రియతే వేతి। విపశ్చిన్మేధావీ, అవిపరిలుప్తచైతన్యస్వభావాత్। కించ నాయమాత్మా కుతశ్చిత్కారణాన్తరాద్బభూవ। స్వస్మాచ్చాఽఽత్మనో న బభూవ కశ్చిదర్థాన్తరభూతః। అతోఽయమాత్మాఽజో నిత్యః శాశ్వతోఽపక్షయవివర్జితః। యో హ్యశాశ్వతః సోఽపక్షీయతే। అయం తు శాశ్వతోఽత ఏవ పురాణః పురాఽపి నవ ఏవేతి। యో హ్యవయవోపచయద్వారేణాభినిర్వర్త్యతే స ఇదానీం నవో యథా కుమ్భాదిస్తద్విపరీతస్త్వాత్మా పురాణో వృద్ధివివర్జిత ఇత్యర్థః। యత ఏవమతో న హన్యతే న హింస్యతే హన్యమానే శస్త్రాదిభిః శరీరే। తత్స్థోఽప్యాకాశవదేవ ॥౧౮॥

---

ఆం టీం—సాధనహీనాయోపదేశోఽనర్థక ఇతి మత్వోచ్చావచమవగతిసాధనముక్త్వా వక్తవ్యస్వరూపం యత్పృష్టం తదభిధానాయోపక్రమత ఇత్యాహ—అన్యత్ర ధర్మాదిత్యాదినేతి। యద్యాత్మనోఽన్యద్బ్రహ్మ స్యాత్తత్ర జన్మాదిప్రాప్త్యభావాదప్రాప్తనిషేధః స్యాదతో జన్మాదిప్రతిషేధేన బ్రహ్మోపదిశన్నాత్మస్వరూపమేవోపదిశతీతి గమ్యతే। మరణనిమిత్తా చ నాస్తిత్వాశఙ్కాఽఽత్మనో మరణాభావేఽస్తిత్వవిషయప్రశ్నస్యాప్యేతదేవ వచనం భవతీతి ద్రష్టవ్యమ్ ॥౧౮॥

---

గోం టీం—సాధనహీనాయోపదేశోఽనర్థక ఇతి మత్వా మన్దమధ్యమాధికారభేదేనోత్కృష్టాపకృష్టసాధనమభిధాయాన్తే యత్స్వరూపం పృష్టం తదభిధానాయోపక్రమత ఇత్యాహ—అన్యత్ర ధర్మాదిత్యాదినేతి। పరమార్థతః సర్వధర్మవినిర్ముక్తస్యోపాధిమన్తర్భావ్య మన్దమధ్యమం ప్రత్యాలమ్బనత్వేన ప్రతీకత్వేన వోం(చోం) కారో నిర్దిష్ట ఇత్యర్థః। అపరస్య చ బ్రహ్మణ ఆలమ్బనత్వేన ప్రతీకత్వేన వోం(చోం)కారో నిర్దిష్ట ఇత్యన్వయః। అథ సాధననిరూపణానన్తరమ్। ఇదానోమితి ప్రాప్తావసరత్వముచ్యతే। తస్యేతి। ఉపాసనార్థం సోపాధికస్యేత్యర్థః। ఓంకారాలమ్బనస్యోంకారోపాధికస్యాఽఽత్మన ఇత్యర్థః। సాక్షాదిత్యుపాధ్యనన్తర్భావేనేత్యర్థః।

నిర్ధిధారయిషయా నిర్ధారయితుమిచ్ఛయేదముత్తరమ్। నను యద్యన్యత్ర ధర్మాదిత్యాదినా పృష్టస్యోత్తరం తర్హ్యస్తిత్వప్రశ్నస్య కిముత్తరం న చేదమేవేతి చేద్భిన్నాత్మనోరేకోత్తరాసంభవాదితి చేన్నాఽఽత్మభేదాసిద్ధేర్యది పరమాత్మనః సకాశాజ్జీవో భిన్నస్తర్హి పరమాత్మప్రశ్నస్య న జాయత ఇత్యుత్తరం న స్యాజ్జన్మాదిసంబన్ధస్య పరమాత్మన్యప్రసఙ్గాత్తయోరైక్యే జీవాంశప్రసక్తిమాదాయ నిషేధ ఉపపద్యత ఇతి తయోరేకమేవోత్తరమితి భావః। నన్వన్యేఽపి వికారాః సన్తి తే కిమితి ప్రథమం న నిషిధ్యన్త ఇతి తత్రాఽఽహ—ఉత్పత్తిమత ఇత్యాదినా। అనిత్యస్య వినాశిన ఇత్యర్థః। విక్రియాః సన్తీతి శేషః। సమాపద్యన్త ఇతి పాఠః కాదాచిత్కః। ప్రథమం జన్మవినాశలక్షణే విక్రియే న జాయతే మ్రియతే వేతీహాఽఽత్మని ప్రతిషిధ్యేతే ఇత్యన్వయః। ప్రథమప్రతిషేధే ప్రయోజనమాహ—సర్వేతి। క్రమేణేతి ద్రష్టవ్యమ్ । మేధావీత్యనేన గుణగుణిసంబన్ధే ప్రాప్తే ప్రత్యాహ—అవిపరిలుప్తేతి। హేతుం పృచ్ఛతి—కుత ఇతి। అథవా దేవదత్తో జాతో నష్ట ఇతి ప్రతీతేః కథం తత్ప్రతిషేధ ఇతి శఙ్కతే—కుత ఇతి। న బభూవేత్యన్వయః। న బభూవేత్యత్ర హేత్వన్తరానుపాదానాత్స్వస్మాదితి లభ్యత ఇత్యాహ—స్వస్మాచ్చాఽఽత్మన ఇతి। తత్ర హేతుమాహ—అర్థాన్తరేతి। దేహాదిభ్యో భిన్న ఇత్యర్థః। తథా చ పూర్వోక్తప్రతీతేర్దేహాదివిషయకత్వాన్నాఽఽత్మన ఉత్పత్తివినాశావితి ఫలమాహ—అజో నిత్య ఇతి। శాశ్వతత్వం వ్యతిరేకముఖేనోపపాదయతి—యో హీతి। అత ఏవేతి। శాశ్వతత్వాదిత్యర్థః। పురాణత్వముపపాదయతి—యో హీతి। అభినిర్వర్త్యత ఇతి। నిష్పాద్యత ఇత్యర్థః। యత ఇతి। ఏతే ధర్మాః శరీరస్య నాఽఽత్మనో యస్మాదత ఇత్యర్థః। నను శరీరసంశ్లిష్టగర్భవచ్ఛరీరే హన్యమాన ఆత్మాఽపి హన్యత ఇత్యత ఆహ—తతోఽప్యాకాశవదితి। యథాఽఽకాశః శస్త్రఘాతాదిభిర్న వ్యథామశ్నుతేఽసఙ్గస్వభావత్వాదేవమాత్మా శరీరస్థోఽపి శస్త్రాదిభిః శరీరే హన్యమానే న హింస్యత ఇత్యర్థః॥౧౮॥

హన్తా చేన్మన్యతే హన్తుꣳ హతశ్చేన్మన్యతే హతమ్॥

ఉభౌ తౌ న విజానీతో నాయꣳ హన్తి న హన్యతే॥౧౯॥

ఏవంభూతమప్యాత్మానం శరీరమాత్రాత్మదృష్టిర్హన్తా చేద్యది మన్యతే చిన్తయతి హన్తుం హనిష్యామ్యేనమితి యోఽప్యన్యో హతః సోఽపి చేన్మన్యతే హతమాత్మానం హతోఽహమిత్యుభావపి తౌ న విజానీతః స్వమాత్మానం యతో నాయం హన్తి అవిక్రియత్వాదాత్మనస్తథా న హన్యత ఆకాశవదవిక్రియత్వాదేవ। అతోఽనాత్మజ్ఞవిషయ ఏవ ధర్మాధర్మాదిలక్షణః సంసారో న బ్రహ్మజ్ఞస్య శ్రుతిప్రామాణ్యాన్న్యాయాచ్చ ధర్మాధర్మాద్యనుపపత్తేః॥౧౯॥

---

ఆం టీం—యద్యవిక్రియ ఏవాఽఽత్మా తర్హి ధర్మాద్యధికార్యభావాత్తదసిద్ధౌ సంసారోపలమ్భ ఏవ న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—అనాత్మజ్ఞవిషయ ఏవేతి। యదజ్ఞానాత్ప్రవృత్తిః స్యాత్తజ్జ్ఞానాత్సా కుతో భవేదితి న్యాయాచ్చాఽఽత్మజ్ఞస్య ధర్మాది నోపపద్యతేఽత ఆత్మజ్ఞః సదా ముక్త ఏవేత్యాహ—న్యాయాచ్చేతి।

తదుక్తమ్—

"వివేకీ సర్వదా ముక్తః కుర్వతో నాస్తి కర్తృతా।

అలేపవాదమాశ్రిత్య శ్రీకృష్ణజనకౌ యథా" ఇతి॥౧౯॥

---

గోం టీం—ఏవంభూతమితి। అసఙ్గస్వభావమిత్యర్థః। శరీరమేవ శరీరమాత్రం తస్మిన్నాత్మత్వేన దృష్టిర్యస్య స తథోక్తః। ఇచ్ఛామభినీయ దర్శయతి—హనిష్యామ్యేనమితీతి। మననం విజ్ఞానం తస్యాఽఽకారం దర్శయతి— హతోఽహమితీతి। స్వమాత్మానం న విజానీతః శరీరమాత్రదృష్టిత్వాదితి శేషః। తత్ర హేతుమాహ —యత ఇతి। న హన్తి హననరూపాధర్మేణ న సంయుజ్యతే। తత్ర హేతుమాహ—అవిక్రియత్వాదితి। తథా ధర్మవిషయత్వమప్యాత్మనో నేత్యాహ—తథా న హన్యత ఇతి। పూర్వోక్తహేతుమాహ—అవిక్రియత్వాదితి। యద్యవిక్రియ ఏవాఽఽత్మా తర్హి ధర్మాద్యధికార్యభావాత్తదసిద్ధౌ సంసారోపలమ్భ ఏవ న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—అతోఽనాత్మజ్ఞవిషయ ఇతి। దేహాదౌ తాదాత్మ్యాద్యభిమానవిషయ ఇత్యర్థః। ఇతి ను కామయమాన ఇత్యనాత్మజ్ఞస్య సంసారమనువదతి। అథాకామయమాన ఇత్యాత్మజ్ఞస్య తదభావం దర్శయతి—శ్రుతిప్రామాణ్యాదితి। స్మృతిరప్యథ వర్ణాశ్రమా ఇత్యాద్యా సంసారమజ్ఞస్యానువదతి। స్థితప్రజ్ఞస్య కా భాషేత్యాద్యా తదభావం దర్శయతి। తదజ్ఞానాత్ప్రవృత్తిర్యా తజ్జ్ఞానాత్సా కుతో భవేదితి న్యాయాచ్చాఽఽత్మజ్ఞస్య ధర్మాదిర్నోపపద్యతే స ముక్త ఏవేత్యాహ—న్యాయాచ్చేతి।

తదుక్తమ్ —

“వివేకీ సర్వదా ముక్తః కుర్వతో నాస్తి కర్తృతా।
అలేపపదమాశ్రిత్య శ్రీకృష్ణజనకౌ యథా" ఇతి ॥౧౯॥

కథం పునరాత్మానం జానాతీత్యుచ్యతే—

అణోరణీయాన్మహతో మహీయానాత్మాఽస్య జన్తో-
ర్నిహితో గుహాయామ్। తమక్రతుః పశ్యతి వీత-
శోకో ధాతుప్రసాదాన్మహిమానమాత్మనః॥౨౦॥

అణోః సూక్ష్మాదణీయాఞ్శ్యామాకాదేరణుతరః। మహతో మహత్పరిమాణాన్మహీయాన్మహత్తరః పృథివ్యాదేః। అణు మహద్వా యదస్తి లోకే వస్తు తత్తేనైవాఽఽత్మనా నిత్యేనాఽఽత్మవత్సంభవతి। తదాత్మనా వినిర్ముక్తమసత్సంపద్యతే। తస్మాదసావేవాఽఽత్మాఽణోరణీయాన్మహతో మహీయాన్సర్వనామరూపవస్తూపాధికత్వాత్। స చాఽఽత్మాఽస్య జన్తోర్బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తస్య ప్రాణిజాతస్య గుహాయాం హృదయే నిహిత ఆత్మభూతః స్థిత ఇత్యర్థః। తమాత్మానం దర్శనశ్రవణమననవిజ్ఞానలిఙ్గమక్రతురకామో దృష్టాదృష్టబాహ్యవిషయోపరతబుద్ధిరిత్యర్థః। యదా చైవం తదా మనఆదీని కరణాని ధాతవః శరీరస్య ధారణాత్ప్రసీదన్తీత్యేషాం ధాతూనాం ప్రసాదాదాత్మనో మహిమానం కర్మనిమిత్తవృద్ధిక్షయరహితం పశ్యత్యయమహమస్మీతి సాక్షాద్విజానాతి। తతో వీతశోకో భవతి॥౨౦॥

---

ఆం టీం—అకామత్వాదిసాధనాన్తరవిధానార్థముత్తరవాక్యమవతారయతి—కథం పునరితి। ఏకస్యాణుత్వం మహత్త్వం చ విరుద్ధం కథమనూద్యత

ఇత్యాశఙ్క్యాణుత్వాద్యధ్యాసాధిష్ఠానత్వాదణుత్వాదివ్యవహారో న తత్త్వత ఇత్యవిరోధమాహ—అణు మహద్వేతి ॥౨౦॥

---

గోం టీం—కామవర్జితత్వాదిసాధనవిధానార్థముత్తరవాక్యమవతారయతి—కథం పునరితి। పృథివ్యాదేర్మహత్పరిమాణాదిత్యన్వయః। నన్వేకస్యాణుత్వం మహత్త్వం చ కథం విరుద్ధమనూద్యత ఇత్యాశఙ్క్యాణుత్వాద్యధ్యాసాధిష్ఠానత్వాదణుత్వాదివ్యవహారో న తత్త్వత ఇత్యాహ—అణు మహద్వేతి। నిత్యేన తేనైవేత్యన్వయః। ఆత్మవత్స్వరూపవత్సప్రత్యయవిషయ ఇత్యర్థః। యస్మాత్తదాత్మనైవాఽఽత్మవత్తద్విన్మోకే న భవతి తస్మాదిత్యర్థః। సర్వాత్మకత్వే సర్వాధిష్ఠానత్వం హేతుమాహ—సర్వేతి। వస్తుశబ్దేన కర్మోచ్యతే। తేషాముపాధిత్వాదాశ్రయత్వాదిత్యర్థః। తస్య సర్వాధిష్ఠానత్వేన సర్వరూపత్వం సహేతుకమాహ—స చేతి। హేతుమాహ—గుహాయామితి। ఆత్మభూతః ప్రత్యక్త్వేన స్థిత ఇత్యర్థః। ప్రత్యగ్బ్రహ్మదర్శనసాధనం విదధాతి—తమిత్యాదినా। తం పశ్యతీత్యన్వయః। నను దర్శనే కామరాహిత్యమాత్రం న కారణమత ఆహ—దర్శనేతి। దర్శనోద్దేశేన విహితం యచ్ఛ్రవణం మననం విజ్ఞానం నిదిధ్యాసనం లిఙ్గం సాధనం ప్రతిబన్ధకనిరాసద్వారా యస్య స తథా తమ్। దృష్టా ఐహికా అదృష్టా ఆముష్మికా విషయాస్తేభ్య ఉపరతబుద్ధిరిత్యర్థః। కామరాహిత్యమిన్ద్రియప్రసాదే హేతురిత్యాహ—యదా చైవమితి। ఏవముపరతబుద్ధిత్వమ్। నను ధాతుశబ్దః కథమిన్ద్రియవాచీ శిరా(శుక్రా(?))దివాచిత్వాదిత్యాశఙ్క్య యోగవృత్త్యేత్యాహ—శరీరస్యేతి। ధారణాదిన్ద్రియైరితి శేషః। కర్మనిమిత్తౌ వృద్ధిక్షయౌ శరీరాదేర్నాఽఽత్మనోఽతస్తద్రహితమ్। అక్రతుర్ధాతుప్రసాదాత్తమాత్మనో మహిమానం పశ్యతీత్యన్వయః। దర్శనప్రకారమభినీయ దర్శయతి—అయమహమస్మీతి। దర్శనఫలమాహ—తతో వీతశోక ఇతి ॥౨౦॥

అన్యథా దుర్విజ్ఞేయోఽయమాత్మా కామిభిః ప్రాకృతపురుషైః, యస్మాత్—

ఆసీనో దూరం వ్రజతి శయానో యాతి సర్వతః ॥
కస్తం మదామదం దేవం మదన్యో జ్ఞాతుమర్హతి ॥౨౧॥

ఆసీనోఽవస్థితోఽచల ఏవ సన్దూరం వ్రజతి శయానో యాతి సర్వత ఏవమసావాత్మా దేవో మదామదః సమదోఽమదశ్చ సహర్షోఽహర్షశ్చ విరుద్ధధర్మవానతోఽశక్యత్వాజ్జ్ఞాతుం కస్తం మదామదం దేవం మదన్యో జ్ఞాతుమర్హతి। అస్మదాదేరేవ సూక్ష్మబుద్ధేః పణ్డితస్య సువిజ్ఞేయోఽయమాత్మా
స్థితిగతినిత్యానిత్యాదివిరుద్ధానేకధమార్మోపాధికత్వాద్విరుద్ధధర్మవత్త్వాద్విశ్వరూప ఇవ చిన్తామణివదవభాసతే। అతో దుర్విజ్ఞేయత్వం దర్శయతి కస్తం మదన్యో జ్ఞాతుమర్హతీతి। కరణానాముపశమః శయనం కరణజనితస్యైకదేశవిజ్ఞానస్యోపశమః శయానస్య భవతి। యదా చైవం కేవలసామాన్యవిజ్ఞానత్వాత్సర్వతో యాతీవ యదా విశేషవిజ్ఞానస్థః స్వేన రూపేణ స్థిత ఏవ సన్మనఆదిగతిషు తదుపాధికత్వాద్దూరం వ్రజతీవ। స చేద్రైవ వర్తతే॥౨౧॥

ఆం టీం—విరుద్ధానేకధర్మవత్త్వాద్దుర్విజ్ఞేయశ్చేదాత్మా కథం తర్హి పణ్డితస్యాపి సుజ్ఞేయః స్యాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—స్థితిగతీతి। విశ్వరూపో మణిర్యథా నానారూపోఽవభాసతే పరం నామావిధోపాధిసంనిధానాన్న స్వతో నానారూపః, చిన్తామణౌ వా యద్యచ్చిన్త్యతే తత్తచ్చిన్తోపాధికమేవావభాసతే న తత్త్వతః, తథా స్థితిగతినిత్యానిత్యాదయో విరుద్ధానేకధర్మా యేషాం తదుపాధివశాదాత్మాఽపి విరుద్ధధర్మవానివావభాసత ఇతి యోజనా। ఇతి తస్య సువిజ్ఞేయో భవతి। ఉపాధ్యవివిక్తదర్శినస్తు దుర్విజ్ఞేయ ఏవేత్యర్థః। స్వతో విరుద్ధధర్మవత్త్వం నాస్తీత్యేతదేవ శ్రుతియోజనయా దర్శయతి—కరణానామిత్యాదినా। ఏకదేశవిజ్ఞానస్యేతి। మనుష్యోఽహం నీలం పశ్యామీత్యాదిపరిచ్ఛిన్నవిజ్ఞానస్యేత్యర్థః॥౨౧॥

---

గోం టీం—కామరాహిత్యమన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం హేతురిత్యాహ—అన్యథేతి। మోక్షకామినో వారయతి—ప్రాకృతేతి। దుర్విజ్ఞేయత్వే విరుద్ధధర్మవత్త్వేన ప్రతిభాసమానత్వం హేతుమాహ—యస్మాదితి। అచల ఏవ సన్నితి।
జాగ్రత్స్వప్నయోర్మనఆదివ్యాపారసాక్షిత్వేన కూటస్థః సన్స్థిత ఏవేత్యర్థః। దూరం వ్రజతీతి। మనఆదివ్యాపారేషు విషయదేశం గచ్ఛత్సు తత్ప్రతివిమ్బరూపేణ గచ్ఛతీత్యర్థః। శయాన ఇతి। కరణేషూపరతేషు విశేషవిజ్ఞానరూపాభావాంచ్ఛయానో యాతీతి। సర్వత ఇతి। విజ్ఞప్తిసామాన్యరూపేణావస్థానాత్సర్వతో యాతీత్యుచ్యతే—ఏవమసావితి। విరుద్ధధర్మవానిత్యర్థః। ఇతశ్చ విరుద్ధధర్మవానిత్యాహ—దేవ ఇతి। అతో విరుద్ధధర్మత్వాదిత్యర్థః। అతో జ్ఞాతుమశక్యత్వాత్తం మదన్యః కో జ్ఞాతుమర్హతీత్యన్వయ। అ[న?]ధికారిణో జ్ఞాతుమశక్య ఇతి తాత్పర్యార్థమాహ—అస్మదాదేరేవేతి। సూవణమన్త్వమన్వయవ్యతిరేకకుశలత్వం పాణ్డిత్యం శ్రవణాదిపరత్వమ్। కస్యచిదితి।

పుత్యదా యస్యేత్యర్థః। మనుష్యాణాం సహస్రేష్వితి స్మృతేః।
నన్వనేకధర్మవత్త్వాద్దుర్విజ్ఞేయదన్తమా కథం పణ్డితస్యాపి సువిజ్ఞేయ ఇత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—స్థితిగతీతి। యథా విశ్వరూపో మణిర్నానారూపోఽవభాసతే। తథా పరోఽపి నానావిధోపాధిసంనిధానాన్నానారూపో భాసతే న స్వతో నానారూపతా। చిన్తామణిర్వా యద్యచ్చిన్త్యతే తత్తచ్చిన్తోపాధికమేవావభాసతే న తత్త్వతస్తథా స్థితిగతినిత్యానిత్యాదయో విరుద్ధానేకధర్మా యేషాం తదుపాధికత్వాదాత్మాఽపి విరుద్ధధర్మవానివావభాసత ఇతి యోజనా। తస్య సువిజ్ఞేయో భవతీత్యర్థః। యస్తూపాధ్యవివేకదర్శీ స తు న జానాతీత్యాహ—అతో దుర్విజ్ఞేయత్వమితి। అత ఉపాధ్యవివేకదర్శనాదిత్యర్థః। ఆత్మనో న స్వతో విరుద్ధధర్మత్వం కింతూపాధిత ఇత్యేతచ్ఛ్రుతియోజనయా దర్శయతి—కరణానామితి। ఏకదేశవిజ్ఞానస్యేతి। మనుష్యోఽహమిదం పశ్యామీత్యాదిపరిచ్ఛిన్నవిజ్ఞానస్యేత్యర్థః। ఏవమితి। ఉపరతవిశేషవిజ్ఞానమిత్యర్థః। తదేతి శేషః। కేవలేతి। కేవలం యత్సామాన్యం సర్వోపాధ్యనుస్యూతస్వరూపం విజ్ఞానం తత్స్వరూపత్వాదాత్మన ఇత్యర్థః। కేవలం విశేషోపాధిశూన్యమిత్యర్థః। ఇవశబ్దాన్న వస్తుత ఇతి భావః। యదేతి। స్వేన రూపేణ ప్రత్యఙ్మాత్రతయా స్థిత ఏవ సన్విశేషవిజ్ఞానస్థో యదా భవతి తదేతి పదద్వయమధ్యాహృత్య యోజనీయమ్। తదుపాధి[క]త్వాన్మనఆదిగత్యుపాధిత్వాత్। దూరం వ్రజతీవ న వస్తుత ఇత్యర్థః। ఇవశబ్దార్థం స్ఫుటయతి—స చేతి। ఇహేతి దేహోక్తిః॥౨౧॥

తద్విజ్ఞానాచ్చ శోకాత్యయ ఇత్యపి దర్శయతి—

అశరీరꣳ శరీరేష్వనవస్థేష్వవస్థితమ్। మహాన్తం

విభుమాత్మానం మత్వా ధీరో న శోచతి॥౨౨॥

అశరీరం స్వేన రూపేణాఽఽకాశకల్ప ఆత్మా తమశరీరం శరీరేషు దేవపితృమనుష్యాదిశరీరేష్వనవస్థేష్వవస్థితిరహితేష్వనిత్యేష్వవస్థితం నిత్యమవికృతమిత్యేతత్। మహాన్తం మహత్త్వస్యాఽఽపేక్షికత్వశఙ్కాయామాహ—విభుం వ్యాపినమాత్మానమ్। ఆత్మగ్రహణం స్వతోఽనన్యత్వప్రదర్శనార్థమ్। ఆత్మశబ్దః ప్రత్యగాత్మవిషయ ఏవ ముఖ్యస్తమీదృశమాత్మానం మత్వాఽయమహమితి ధీరో ధీమాన్న శోచతి। న హ్యేవంవిధస్యాఽఽత్మవిదః శోకోపపత్తిః॥౨౨॥

ఆం టీం—॥౨౨॥

---

గోం టీం—ఉత్తరవాక్యం వ్యాచిఖ్యాసుర్భూమికామారచయతి—తద్విజ్ఞానాదితి। ఆభిమానికసశరీరత్వం వ్యావర్తయతి—స్వేనేతి। నను శరీరాణాం స్థితిమత్త్వాత్కథమనవస్థితత్వమత ఆహ—అనిత్యేష్వితి। సంశ్లేషం వారయతి—నిత్యమవికృతమితి। స్వత ఇతి న క్రియాసాధ్యం కింతు స్వాభావికం ప్రత్యగ్బ్రహ్మైక్యమితి దర్శయితుమ్। ఆత్మశబ్దః ప్రత్యగాత్మవాచకో ముఖ్య ఇత్యర్థః। మత్వేతి। అహమేవ పరం బ్రహ్మేతి సాక్షాత్కృత్యేత్యర్థః। అన్వయవ్యతిరేకసిద్ధం విజ్ఞానఫలమాహ—న హ్యేవమితి॥౨౨॥

యద్యపి దుర్విజ్ఞేయోఽయమాత్మా తథాఽప్యుపాయేన సువిజ్ఞేయ ఏవేత్యాహ—

నాయమాత్మా ప్రవచనేన లభ్యో న మేధయా న

బహునా శ్రుతేన। యమేవైష వృణుతే తేన లభ్యస్తస్యైష

ఆత్మా వివృణుతే తనూꣳ స్వామ్॥౨౩॥

నాయమాత్మా ప్రవచనేనానేకవేదస్వీకరణేన లభ్యో జ్ఞేయో నాపి మేధయా గ్రన్థార్థధారణశక్త్యా। న బహునా శ్రుతేన కేవలేన। కేన తర్హి లభ్య ఇత్యుచ్యతే। యమేవ స్వాత్మానమేష సాధకో వృణుతే ప్రార్థయతే తేనైవాఽఽత్మనా వరిత్రా స్వయ-

మాత్మా లభ్యో జ్ఞాయత ఏవమిత్యేతత్। నిష్కామస్యాఽఽత్మానమేవ ప్రార్థయత ఆత్మనైవాఽఽత్మా లభ్యత ఇత్యర్థః। కథం లభ్యత ఇత్యుచ్యతే। తస్యాఽఽత్మకామస్యైష ఆత్మా వివృణుతే ప్రకాశయతి పారమార్థికీం తనూం స్వాం స్వకీయాం స్వయాథాత్మ్యమిత్యర్థః॥౨౩॥

---

ఆం టీం—న బహునా శ్రుతేనేతి। ఆత్మప్రతిపాదకోపనిషద్విచారాతిరిక్తశాస్త్రశ్రవణేన న లభ్య ఉపనిషద్విచారేణాపి। కేవలేనేతి। సిద్ధోపదేశరహితేన న లభ్యత ఇత్యర్థః। పరమేశ్వరాచార్యానుగ్రహేణ తు లభ్యత ఇత్యాహ—యమేవేతి। స్వాత్మానమేవ సాధకః శ్రవణమననాదిభిర్వృణుతే సంభజతే శ్రవణాదికాలేఽపి సోఽహమిత్యభేదేనైవానుసంధత్త ఇత్యర్థః। తేనైవేతి। లక్షణయా పరమాత్మానుగ్రహేణైవ వరిత్రాఽభేదానుసంధానవతా యథానుసంధానమాత్మతయైవ పరమాత్మా లభ్యో భవతీత్యర్థః। వైపరిత్యేన వా యోజనా। ఆత్మా త్వేష ప్రకరణీ పరమాత్మాఽన్తర్యామిరూపేణాఽఽచార్యరూపేణ వా వ్యవస్థితోఽయమేవ ముముక్షం వృణుతే భజతేఽనుగృహ్ణాతి। తేనైవ పరమేశ్వరానుగృహీతేనాభేదానుసంధానవతా లభ్యత ఇత్యర్థః॥౨౩॥

---

గోం టీం—ననూపాయం వినా పణ్డితస్య సుజ్ఞేయశ్చేదనాత్మజ్ఞస్యాపి తథా స్యాదిత్యాశఙ్క్యోపాయం వినా న పణ్డితస్యాపి జ్ఞేయ ఇత్యాహ—యద్యపీతి। దుర్విజ్ఞేయః పణ్డితస్యాపీతి శేషః। న జ్ఞేయ ఇత్యన్వయః। న బహునేతి। ఆత్మప్రతిపాదకోపనిషద్విచారాతిరిక్తశాస్త్రేణ న లభ్య ఇత్యర్థః। కేవేలనేతి। గురూపదేశరహితేనేత్యర్థః। ఈశ్వరాచార్యానుగ్రహేణాఽఽత్మా లభ్య ఇత్యాకాఙ్క్షాపూర్వకమాహ—కేనేత్యాదినా। స్వాత్మానమేవ ప్రత్యక్చైతన్యమేవేత్యర్థః। సాధకోఽధికారీ। ప్రార్థయతే భజతే శ్రవణాదికాలేఽపి ప్రత్యగ్బ్రహ్మైవాహమిత్యనుసంధత్తే। తేనైవాఽఽత్మనా తదనుగ్రహేణ [వరిత్రా] సంపరిజ్ఞాత్రా పూర్వోక్తానుసంధానవతా యథానుసంధానం స్వయం ప్రత్యగాత్మతయాఽఽత్మా పరమాత్మా లభ్య ఇత్యర్థః। అథవైష ప్రకరణీ పరమాత్మాఽఽన్తర్యామిరూపేణాఽఽచార్యరూపేణ వా వ్యవస్థితో యమేవ సాధకం వృణుతేఽనుగృహ్ణాతి తేన పరమేశ్వరానుగ్రహలబ్ధప్రత్యగ్బ్రహ్మైక్యానుసంధానవతా ముముక్షుణా లభ్య ఇత్యర్థః। పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ—ఏవమితి। తేన లభ్యత(లభ్య) ఇతివాక్యవివరణత్వేనోత్తరమవతారయతి—కథమిత్యాదినా। అధికారిణః పరమం తత్త్వమీశ్వరానుగ్రహాత్ప్రకాశత ఇత్యర్థః॥౨౩॥

కించాన్యత్—

నావిరతో దుశ్చరితాన్నాశాన్తో నాసమాహితః॥

నాశాన్తమానసో వాఽపి ప్రజ్ఞానేనైనమాప్నుయాత్ ॥ ౨౪ ॥

న దుశ్చరితాత్ప్రతిషిద్ధాచ్ఛ్రుతిస్మృత్యవిహితాత్పాపకర్మణోఽవిరతోఽనుపరతః। నాపీన్ద్రియలౌల్యాదశాన్తోఽనుపరతః। నాప్యసమాహితోఽనేకాగ్రమనా విక్షిప్తచిత్తః। సమాహితచిత్తోఽపి సన్సమాధానఫలార్థిత్వాన్నాప్యశాన్తమానసో వ్యాపృతచిత్తః। ప్రజ్ఞానేన బ్రహ్మవిజ్ఞానేనైనం ప్రకృతమాత్మానమాప్నుయాత్। యస్తు దుశ్చరితాద్విరత ఇన్ద్రియలౌల్యాచ్చ సమాహితచిత్తః సమాధానఫలాదప్యుపశాన్తమానసశ్చాఽఽచార్యవాన్ప్రజ్ఞానేన యథోక్తమాత్మానం ప్రాప్నోతీత్యర్థః ॥ ౨౪ ॥

---

ఆం టీం—దుశ్చరితం కాయికం పాపమ్ ॥ ౨౪ ॥

---

గోం టీం—ఇతశ్చేశ్వరానుగ్రహలబ్ధప్రసాదవతాఽనేకసాధనవతా చ జ్ఞాతవ్య ఆత్మేత్యాహ—కించాన్యదితి। దుశ్చరితం కాయనిర్వర్త్యం పాపమ్। అనుపరతః ప్రజ్ఞానేనైనమా (నం నాఽఽ?)ప్నుయాదితి సంబన్ధః। ఏవముత్తరత్ర ద్రష్టవ్యమ్। ఇన్ద్రియాణాం లౌల్యం విషయప్రవణతా। తద్విపరీత ఏవ ప్రాప్నుయాదిత్యాహ—యస్త్వితి। విషయేభ్య ఇన్ద్రియసమాధక్తే పుణ్యలోకః శ్రూయతే తస్మాదపి సమాహితచిత్త ఇత్యాహ—సమాహితేతి ॥ ౨౪ ॥

యస్య బ్రహ్మ చ క్షత్రం చ ఉభే భవత ఓదనః ॥

మృత్యుర్యస్యోపసేచనం క ఇత్థా వేద యత్ర సః ॥ ౨౫ ॥

ఇతి కాఠకోపనిషది ప్రథమాధ్యాయే ద్వితీయా వల్లీ సమాప్తా ॥ ౨ ॥

యస్త్వనేవంభూతో యస్యాఽఽత్మనో బ్రహ్మక్షత్రే సర్వధర్మవిధారకే అపి సర్వత్రాణభూతే ఉభే ఓదనోఽశనం భవతః స్యాతామ్। సర్వహరోఽపి మృత్యుర్యస్యోపసేచనమేవౌదనస్యాశనత్వేఽప్యపర్యాప్తస్తం ప్రాకృతబుద్ధిర్యథోక్తసాధనరహితః సన్క ఇత్థా ఇత్థమేవం యథోక్తసాధనంవానివేత్యర్థః। వేద విజానాతి యత్ర స ఆత్మేతి॥౨౫॥

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యశ్రీమదా-

చార్యశ్రీశంకరభగవతః కృతౌ కాఠకోపనిషద్భాష్యే ప్రథమాధ్యాయే

ద్వితీయవల్లీభాష్యం సమాప్తమ్॥౨॥

---

ఆం టీం—యస్త్వనేవంభూత ఉక్తసాధనసంపన్నో న భవతి స కథం వేదేతి సంబన్ధః। అశనత్వేఽప్యపర్యాప్త ఇతి। అన్నత్వేఽప్యసమర్థః శాకస్థానీయ ఇత్యర్థః। యత్ర స్వే మహిమ్ని స విశ్వోపసంహర్తా వర్తతే తథాభూతం తం కో వేదేతి సంబన్ధః॥౨౮॥

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్యానన్దజ్ఞానవిర-

చితే కాఠకోపనిషద్భాష్యవ్యాఖ్యానే ద్వితీయా వల్లీ సమాప్తా॥౨॥

---

గోం టీం—యస్త్వనేవంభూత ఇతి। ఉక్తసాధనసంపన్నో న భవతి స కథం వేదేతి సంబన్ధ। యద్బ్రహ్మసాధనవతా విజ్ఞేయం తన్నిర్దిశతి—యస్యేతి। సర్వధర్మవిధారకత్వం సర్వత్రాణే హేతుః। సర్వత్రాణభూతే అపీత్యన్వయః। అశనత్వేఽప్యపర్యాప్త ఇత్యన్నత్వేఽప్యపర్యాప్తః శాకస్థానీయ ఇత్యర్థః। క ఇతిశబ్దార్థమాహ—ప్రాకృతబుద్ధిరితి। ఇత్థాశబ్దార్థమాహ—ఏవమితి। యత్ర స్వమహిమ్న సోఽత్తా వర్తతే తథాభూతం కో వేదేత్యన్వయః॥౨౫॥

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యవర్యశ్రీమద్బాలగోపాలేన్ద్రయతీశ్వరవిరచితే

కాఠకోపనిషద్భాష్యవివరణే ప్రథమాధ్యాయే ద్వితీయా వల్లీ సమాప్తా॥౨॥

---

ఋతం పిబన్తావిత్యస్యా వల్ల్యాః సంబన్ధః। విద్యావిద్యే నానావిరుద్ధఫలే ఇత్యుపన్యస్తే న తు సఫలే తే యథావన్నిర్ణీతే। తన్నిర్ణయార్థా రథరూపకకల్పనా, తథా చ ప్రతిపత్తిసౌకర్యమ్। ఏవం చ ప్రాప్తృప్రాప్యగన్తృగన్తవ్యవివేకార్థం ద్వావాత్మానావుపన్యస్యేతే—

ఋతం పిబన్తౌ సుకృతస్య లోకే గుహాం ప్రవిష్టౌ

పరమే పరార్ధే(ర్ధ్యే)। ఛాయాతపౌ బ్రహ్మవిదో వదన్తి

పఞ్చాగ్నయో యే చ త్రిణాచికేతాః॥౧॥

ఋతం సత్యమవశ్యంభావిత్వాత్కర్మఫలం పిబన్తౌ। ఏకస్తత్ర కర్మఫలం పిబతి భుఙ్క్తే నేతరస్తథాఽపి పాతృసంబన్ధాత్పిబన్తావిత్యుచ్యతే ఛత్రిన్యాయేన౧। సుకృతస్య స్వయంకృతస్య కర్మణ ఋతమితి పూర్వేణ సంబన్ధః। లోకేఽస్మిఞ్శరీరే। గుహాం గుహాయాం వుద్ధౌ ప్రవిష్టౌ। పరమే బాహ్యపురుషాకాశసంస్థానాపేక్షయా పరమమ్। పరస్య బ్రహ్మణోఽర్ధం స్థానం పరార్ధ(ర్ధ్యః)మ్। తస్మిన్హి పరం బ్రహ్మోపలభ్యతే। అతస్తస్మిన్పరమే పరార్ధే(ర్ధ్యే?) హార్దాకాశే ప్రవిష్టావిత్యర్థః। తౌ చ చ్ఛాయాతపావివ విలక్షణౌ సంసారిత్వాసంసారిత్వేన బ్రహ్మవిదో వదన్తి కథయన్తి। న కేవలమకర్మిణ ఏవ వదన్తి। పఞ్చాగ్నయో గృహస్థాః। యే చ త్రిణాచికేతాః త్రిఃకృత్వో నాచికేతోఽగ్నిశ్చితో యైస్తే త్రిణాచికేతాః॥౧॥

---

ఆం టీం—రథరూపకల్పనేతి। ప్రసిద్ధరథసాదృశ్యకల్పనేత్యర్థః। ఋతపానకర్తా జీవస్తావదేకశ్చేతనః సిద్ధో ద్వితీయాన్వేషణాయాం లోకే సంఖ్యాశ్రవణే సమానస్వభావే ప్రథమప్రతీతిదర్శనాచ్చేతనతయా సమానస్వభావః పరమాత్మైవ ద్వితీయః ప్రతీయతే। తస్య చోపచారాదృతపాతృత్వమిత్యర్థః। బాహ్యపురుషాకాశసంస్థానం దేహాశ్రయ ఆకాశప్రదేశః। పఞ్చాగ్నయ ఇతి। గార్హపత్యో దక్షిణాగ్నిరాహవనీయః సభ్య ఆవసథ్యశ్చేత్యేతే

పఞ్చాగ్నయో యేషాం తే తథోక్తాః। ద్యుపర్జన్యపృథివీపురుషయోషిత్స్వగ్నిదృష్టిం యే కుర్వన్తే(న్తి) తేఽగ్ని హోత్రాదికారిణ స్తే వా పఞ్చాగ్నయ ఇత్యర్థః॥౧॥

---

గో౦ టీ౦—పూర్వోత్తరవల్లీనాం సంబన్ధం దర్శయన్నుత్తరవల్ల్యా అగతార్థత్వమాహ - అయమిత్యాదినా। సంబన్ధ ఇతి। పూర్వాభ్యామభిధీయత ఇతి శేషః। నానాఫలే ఇత్యుపదేశబ్రహ్మవర్చసాదివదవిరుద్ధత్వం స్యాత్తద్వారయతి—విరుద్ధేతి। ఇతిరుక్తపరామర్శీ। ఉపయస్తే ఇతి పూర్వయోర్వల్లయోరితి శేషః। న త్వితి। సఫలే తే విద్యావిద్యే యథావత్స్వరూపతః సాధనతః ఫలతశ్చ న నిర్ణీతే ఇత్యర్థః। నను తే ఏవ నిర్ణీ(ర్ణే)తవ్యే కిమితి రథిరథాదికల్పనేత్యత ఆహ—తన్నిర్ణయార్థేతి। యద్యపి స్వరూపతో నిరూప్యేతే తథాఽపి జ్ఞానే సౌకర్యమిత్యాహ—తథా చేతి। నను రూపకేణ విద్యావిద్యే నిరూపయే కిమితి ద్వావృతపానకర్తారావభిధీయేతే ఇత్యత ఆహ—ఏవం చేతి। రూపకే రథీ ప్రాప్తా ప్రాప్యం పదం గన్తా జ్ఞాతా గన్తవ్యం విష్ణోః పదమ్। కశ్చ గన్తా కించ పదం గన్తవ్యమితి వివేకార్థం ద్వావాత్మానావుపన్యస్యేతే ఇత్యర్థః। నన్వాత్మశబ్దశ్చేతనావాచీ. న చ ద్వౌ చేతనౌ ప్రతీయేతే ఋతపానకర్తృమా-

---

౧ ఝ. ఞ, ట. °న। న హి కేవలస్యాఽఽత్మనో భోక్తృత్వమస్తి। బుద్ధ్యాద్యుపాధికృతమేవ భోక్తృత్వమ్। ఏవం చ సతి వక్ష్యమాణరథకల్పనయా వైష్ణవస్యాఽఽస్పదస్థాఽఽత్మతయా ప్రతిపత్తిరుపపద్యతే నాన్యథా సుకృ°।

---

త్రప్రతీతేస్తత్కథమాత్మానావిత్యుచ్యేతే ఇతి చేన్న। ఏకస్తావత్కర్మఫలభోక్తా జీవశ్చేతనః సిద్ధో ద్వితీయాన్వేషణాయాం సత్యాం సంఖ్యాశ్రవణేఽస్య గోర్ద్వితీయోఽన్వేష్టవ్య ఇత్యుక్తే గౌరవ ద్వితీయోఽన్విష్యతే నాశ్వో లోక ఏవం చేతన ఏవ ద్వితీయ ఋతపానకర్తా ప్రతీయత ఇతి నాఽఽత్మశబ్దే విరోధ ఇతి భావః। అత్రర్తశబ్దః సత్యవచనోఽపి గుణయోగాత్కర్మఫలవాచీత్యాహ—ఋతమిత్యాదినా। నన్వస్మిన్వాక్యే జీవేశ్వరావేవ

చేతనావుపన్యస్యేతే న చ ద్వయోః కర్మఫలసంబన్ధ ఈశ్వరస్య తదసంభవాత్కథం పిబన్తావిత్యత ఆహ—ఏక ఇతి। జీవ ఇత్యర్థః। ఇతర ఈశ్వర ఇత్యర్థః। కథం పిబన్తావిత్యత ఆహ—తథాఽపీతి। పాతృసంబన్ధాదితి। పాతా జీవస్తత్సంబన్ధాదిత్యర్థః। ఛత్రిన్యాయేనేతి। యథా లోకే ఛత్రిణో గచ్ఛన్తీతి ప్రయోగే సపరివారే రాజ్ఞి గచ్ఛతి చ్ఛత్ర్యచ్ఛత్రిసముదాయే ఛత్రిశబ్దో వర్తత ఏకసమూహవాహిత్వేనైవం పిబదపిబత్సముదాయే పిబతిర్వర్తత ఇత్యర్థః। సుకృతస్య లోక ఇత్యన్వయభ్రమం వారయతి—ఋతమితీతి। బాహ్యపురుషాకాశ[సం]స్థానం దేహాశ్రయ ఆకాశప్రదేశః। స్థానమిత్యనన్తరమర్థతీతి ద్రష్టవ్యమ్। పరార్ధ ఇతి క్వాచిత్కః శ్రుతిపాఠస్తస్మిన్పక్షే సుగమమ్। పరార్ధ(ర్ధ్య?)త్వముపపాదయతి—తస్మిన్నితి। అత ఇతి। యతః పరబ్రహ్మోపలబ్ధిస్థానమత ఇత్యర్థః। గార్హపత్యో దక్షిణాగ్నిరాహవనీయః సభ్య ఆవసథ్యశ్చేతే పఞ్చాగ్నయో యేషాం తే పఞ్చాగ్నయః। ద్యుపర్జన్యపృథివీ పురుషయోషిత్సు యేఽగ్నిదృష్టిం కుర్వన్తి తే వా పఞ్చాగ్నయః। పఞ్చాగ్నయస్త్రిణాచికేతలక్షణా వదన్తీతి సంబన్ధః॥౧॥

యః సేతురీజానానామక్షరం బ్రహ్మ యత్పరమ్॥ అభయం

తితీర్షతాం పారం నాచికేతꣳ శకేమహి॥౨॥

యః సేతురివ సేతురీజానానాం యజమానానాం కర్మిణాం దుఃఖసంతరణార్థత్వాన్నాచికేతోఽగ్నిస్తం వయం జ్ఞాతుం చేతుం చ శకేమహి శక్నువన్తః। కించ యచ్చాభయం భయశూన్యం సంసారపారం తితర్షితాం తర్తుమిచ్ఛతాం బ్రహ్మవిదాం యత్పరమాశ్రయమక్షరమాత్మాఖ్యం బ్రహ్మ తచ్చ జ్ఞాతుం శకేమహి శక్నువన్తః। పరాపరే బ్రహ్మణీ కర్మబ్రహ్మవిదాశ్రయే వేదితవ్యే ఇతి వాక్యార్థః। ఏతయోరేవ హ్యుపన్యాసః కృత ఋతం పిబన్తావితి॥౨॥

---

ఆం టీం—నను న సన్తి బ్రహ్మవిదః పఞ్చాగ్నివిదశ్చ సాంప్రతమనుపలమ్భాదిత్యాశఙ్క్య పూర్వవిద్వదనుభవవిరోధమాహ—యః సేతురివేత్యాదినా। పూర్వేషాం యద్యపి బ్రహ్మవిత్త్వాది సంభవతి ప్రభావాతిశయాత్తథాఽపి నాఽఽధునికానామల్పప్రజ్ఞానాం సంభవతీత్యాశఙ్క్య చేతనత్వాత్స్వాభావికీ జ్ఞాతృత్వయోగ్యతాఽస్తీత్యభిప్రేత్య తాత్పర్యమాహ—పరాపరే ఇతి॥౨॥

గోం టీం—నను న సన్త్యేవ బ్రహ్మవిదః పఞ్చాగ్నివిదశ్చానుపలమ్భాదిత్యాశఙ్క్య పూర్వవిద్వదనుభవవిరోధమాహ—యః సేతురితి। కర్మిణామితి। కర్మానుష్ఠానవతామిత్యర్థః। విరాడ్రుపాగ్నేః సేతుత్వం వ్యుత్పాదయతి—దుఃఖేతి। దుఃఖస్య సంతరణం నివృత్తిః సైవార్థః ప్రయోజనం యస్య తస్య భావస్తత్త్వం తస్మాదిత్యర్థః। నాచికేతోఽగ్నిరుక్తహేతోః సేతురివ సేతుర్య ఇతి పూర్వేణ సంబన్ధః। తం నాచికేతాగ్నిం న కేవలం జ్ఞాతుం కింతు కర్తుమపీత్యాహ—చేతుమితి।సంకోచకప్రమాణాభావాత్సర్వభయాతీతమిత్యాహ—సంసారపారమితి। సంసారాతీతమిత్యర్థః। తర్తుమిచ్ఛతాం ప్రాప్తుమిచ్ఛతామ్। ఆశ్రయమవలమ్బనమ్। న క్షరతీత్యక్షరం షడ్భావవికారశూన్యం న పరోక్షం కింతు ప్రత్యగ్భూతమిత్యర్థః। చకారాదపరబ్రహ్మాత్మకాగ్నిం జ్ఞాతుం చేతుం పరబ్రహ్మ జ్ఞాతుమేవ శక్నువన్త ఇత్యేతత్సముచ్చయోఽవగమ్యతే। నను యద్యపి పూర్వేషాం బ్రహ్మవిత్త్వం సంభవతి మహామహిమత్వాత్తథాఽపి నాఽఽధునికానామల్పప్రజ్ఞానామిత్యాశఙ్క్య ప్రమాతృమాత్రస్య చేతనత్వేన జ్ఞాతృత్వశక్తియోగ్యతేశ్వరానుగ్రహాదినా సంభవతీత్యభిప్రేత్య తాత్పర్యమాహ—పరాపరే ఇతి। కర్మవిదాశ్రయోఽపరం బ్రహ్మ బ్రహ్మవిదాశ్రయః పరం బ్రహ్మేతి విభాగః। నను నర్తపానకర్త్రోర్బ్రహ్మవిత్త్వప్రసిద్ధత్వమన్యయోరేవేత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—ఏతయోరితి। కర్మబ్రహ్మవిదాశ్రయయోః పరాపరబ్రహ్మణోర్ఋతం పిబన్తావిత్యత్రోపన్యాసో హి యస్మాత్కృతస్తస్మాన్నాన్యత్వాశఙ్కేత్యర్థః॥ ౨॥

ఆత్మానꣳ రథినం విద్ధి శరీరꣳ రథమేవ తు॥

బుద్ధిం తు సారథిం విద్ధి మనః ప్రగ్రహమేవ చ॥3॥

తత్ర య ఉపాధికృతః సంసారీ విద్యావిద్యయోరధికృతో మోక్షగమనాయ సంసారగమనాయ చ తస్య తదుభయగమనే సాధనో రథః కల్ప్యతే। తత్ర తమాత్మానమృతపం సంసారిణం రథినం రథస్వామినం విద్ధి జానీహి। శరీరం రథమేవ తు రథబద్ధహయస్థానీయైరిన్ద్రియైరాకృష్యమాణత్వాచ్ఛరీరస్య। బుద్ధిం తు అధ్యవసాయలక్షణాం సారథిం విద్ధి బుద్ధినేతృప్రధానత్వాచ్ఛరీరస్య। సారథినేతృప్రధాన ఇవ రథః। సర్వం హి దేహగతం కార్యం బుద్ధికర్తవ్యమేవ ప్రాయేణ। మనః

సంకల్పవికల్పాదిలక్షణం ప్రగ్రహం రశనాం విద్ధి। మనసా హి ప్రగృహీతాని శ్రోత్రాదీని కరణాని ప్రవర్తన్తే రశనయేవాశ్వాః ॥3॥

---

ఆం టీం—తత్రేతి। తయోః ప్రథమగ్రన్థోక్తయోరాత్మనోర్మధ్యే ॥3॥

---

గోం టీం—రథరూపకవాక్యమవతారయతి—తత్రేతి। జీవాత్మపరమాత్మనోర్మధ్యే। ఉపాధికృత ఉపాధిపరిచ్ఛిన్న ఇత్యర్థః। ఈశ్వరం వ్యావర్తయతి—సంసారీతి। ముక్తజీవం వ్యావర్తయతి—విద్యేత్యాదినా। సాక్షాత్కారకర్మణోరిత్యర్థః। కస్మై ప్రయోజనాయేత్యాకాఙ్క్షాయామాహ—మోక్షేతి। విద్యాయామధికృతో మోక్షగమనాయావిద్యాయామధికృతః సంసారగమనాయేతి విభాగః। తస్యేతి। విద్యావిద్యయోరధికృతస్య తదుభయగమనసాధనః సంసారమోక్షగమనసాధనః। రథగమనాగమనజన్మఫలభోక్తృస్వామిసామ్యం వివక్షిత్వా తమాహ—తమితి। శుద్ధచైతన్యం వ్యావర్తయతి—ఋతపమితి। ఈశ్వరం వ్యావర్తయతి—సంసారిణమితి। రథస్వామినమితి। రథతాదాత్మ్యాభిమానినమిత్యర్థః। శరీరస్య రథత్వసామ్యే హేతుమాహ—రథవదితి। అన్తఃకరణస్యైక్యేఽపి వృత్తిభేదేన భేదం వివక్షిత్వా సారథిప్రగ్రహకల్పనేత్యాహ—బుద్ధిం త్వితి। అధ్యవసాయలక్షణామ్। అధ్యవసాయో నిశ్చయో లక్షణం స్వరూపం యస్యాః సా తామిత్యర్థః। పూర్వవత్సామ్యే హేతుమాహ—బుద్ధీతి। బుద్ధిర్నేతా ప్రాపయిత్రీ ప్రధానం స్వతన్త్రభూతా యస్య శరీరస్య తత్తథా తస్య భావస్తత్త్వం తస్మాదిత్యర్థః। తత్ర దృష్టాన్తమాహ—సారథినేతృప్రధాన ఇవ రథ ఇతి। సారథిర్నేతా ప్రాపయితా ప్రధానః(?) స్వతన్త్రో యస్య స ఇవేత్యర్థః। నను మనఆదీన్యపి శరీరనేతౄణి తత్కథం బుద్ధేరేవ నేతృత్వేన సారథిత్వమత ఆహ—సర్వం హీతి। దేహగతం సర్వం కార్యం గమనాగమనాది ప్రాయేణ బుద్ధ్యా కర్తవ్యం హి యస్మాత్తస్మాత్ప్రాయికాభిప్రాయేణ బుద్ధేరేవ నేతృత్వాత్సారథిత్వం యుక్తమిత్యర్థః। సారథిహస్తే విద్యమానం హయాకర్షణసూత్రం ప్రగ్రహశబ్దితం మన ఇత్యాహ—మన ఇతి। సంకల్ప ఇదమేవం కరిష్య ఇతి వృత్తిః। ఆదిశబ్దేన వికల్పో గృహ్యతే స్థాణుర్వా పురుషో వేత్యాదిః, తత్స్వరూపమిత్యర్థః। తస్య రశనాత్వం

ప్రసిద్ధరశనాసామ్యేనోపపాదయతి—మనసేత్యాదినా। ప్రగృహీతాన్యాకృష్టాని। రశనయేతి। యథా సూత్రేణాశ్వా ఆకృష్యన్తే తద్వదిత్యర్థః॥౩॥

ఇన్ద్రియాణి హయానాహుర్విషయాꣳస్తేషు గోచరాన్॥
ఆత్మేన్ద్రియమనోయుక్తం భోక్తేత్యాహుర్మనీషిణః॥౪॥

ఇన్ద్రియాణి చక్షురాదీని హయానాహూ రథకల్పనాకుశలాః శరీరరథాకర్షణసామాన్యాత్। తేష్వేవేన్ద్రియేషు హయత్వేన పరికల్పితేషు గోచరాన్మార్గాన్రూపాదీన్విషయాన్విద్ధి। ఆత్మేన్ద్రియమనోయుక్తం శరీరేన్ద్రియమనోభిః సహితం సంయుక్తమాత్మానం భోక్తేతి సంసారీత్యాహుర్మనీషిణో వివేకినః। న హి కేవలస్యాఽఽత్మనో భోక్తృత్వమస్తి బుద్ధ్యాద్యుపాధికృతమేవ తస్య భోక్తృత్వమ్। తథా చ శ్రుత్యన్తరం కేవలస్యాభోక్తృత్వమేవ దర్శయతి—ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేత్యాది। ఏవం చ సతి వక్ష్యమాణరథకల్పనయా వైష్ణవస్య పదస్యాఽఽత్మతయా ప్రతిపత్తిరుపపద్యతే నాన్యథా స్వభావానతిక్రమాత్॥౪॥

ఆం టీం—ఆత్మా రథస్వామీ యః కల్పితస్తస్య భోక్తృత్వం చ న స్వాభావికమిత్యాహ—ఆత్మేన్ద్రియమనోయుక్తమితి। ఔపాధికే భోక్తృత్వేఽన్వయవ్యతిరేకౌ శాస్త్రం చ ప్రమాణమిత్యాహ—న హి కేవలస్యేతి। వైష్ణవపదప్రాప్తిశ్రుత్యనుపపత్త్యాఽపి న స్వాభావికం భోక్తృత్వం వాచ్యమిత్యాహ—ఏవం చ సతీతి॥౪॥

---

గోం టీం—ప్రగ్రహవత్సారథిస్వామ్యా(మ్య)ధిష్ఠితరథాకర్షకహయతుల్యానీన్ద్రియాణీత్యాహ—ఇన్ద్రియాణీతి। క ఇత్యాకాఙ్క్షాయామాహ—రథేతి। రథత్వేన శరీరం కల్పయన్తి నిరూపయన్తి యేఽధ్యాత్మవిదస్త ఇత్యర్థః। పూర్వవత్సామ్యే హేతుమాహ—శరీరేతి। ఆకర్షణం హయధర్మస్తత్సామ్యాదిత్యర్థః। యథా భద్రసేనస్య రాజ్ఞో రథినో రథహయగన్తవ్యమార్గాః కురవ ఏవమిన్ద్రియహయగన్తవ్య[మార్గీ] విషయా ఇత్యాహ—తేష్వితి। తచ్ఛబ్దం వ్యాచష్టే—ఇన్ద్రియేష్విత్యాదినా। ఆదిశబ్దేన స్పర్శశబ్దరసగన్ధా గృహ్యన్తే। రథస్వామిత్వేన య ఆత్మా కల్పితస్తస్య భోక్తృత్వం చ న స్వాభావికమిత్యాహ—ఆత్మేన్ద్రియమనోయుక్తమితి। ఔపాధికభోక్తృత్వేఽన్వయవ్యతిరేకౌ శాస్త్రం చ ప్రమాణమిత్యాహ—న హి కేవలస్యేతి।

ఉపాధ్యపరిచ్ఛిన్న స్యేత్యర్థః। శాస్త్రముదాహరతి—తథా చేతి। ధ్యాయతీవ లేలాయతీవేత్యాదిశ్రుత్యన్తరముపాధ్యనవచ్ఛిన్నస్యాసంసారిత్వమేవ దర్శయతి న సంసారిత్వమిత్యర్థః। వైష్ణవపదప్రాప్తిశ్రుత్యనుపపత్త్యాఽపి న స్వాభావికసంసారిత్వమిత్యాహ—ఏవం చ సతీతి। ఔపాధికే భోక్తృత్వే సతీత్యర్థః। వక్ష్యమాణా యా రథకల్పనా విజ్ఞానసారథిర్యస్త్విత్యాదినా తయా వైష్ణవస్య పదస్య వ్యాపకస్వరూపస్యాఽఽత్మతయా ప్రత్యగభిన్నత్వేన ప్రతిపత్తిః ప్రాప్తిరవస్థానముపపద్యత ఇత్యర్థః। నాన్యథేతి। అన్యథా సంసారిత్వస్య స్వాభావికత్వేన ప్రతిపత్తిర్నోపపద్యత ఇత్యన్వయః। తత్ర హేతుమాహ—స్వభావానతిక్రమాదితి। స్వభావస్య పారమార్థికస్య సంసారిత్వస్యానతిక్రమాదతిక్రమాభావాత్త్యాగాభావాదసంసారివైష్ణవపదప్రాప్తిర్నేత్యర్థః॥४॥

యస్త్వవిజ్ఞానవాన్భవత్యయుక్తేన మనసా సదా॥

తస్యేన్ద్రియాణ్యవశ్యాని దుష్టాశ్వా ఇవ సారథేః॥५॥

తత్రైవం సతి యస్తు బుద్ధ్యాఖ్యః సారథిరవిజ్ఞానవాననిపుణోఽవివేకీ ప్రవృత్తౌ చ నివృత్తౌ చ భవతి యథేతరో రథచర్యాయామయుక్తేనాప్రగృహీతేనాసమాహితేన మనసా ప్రగ్రహస్థానీయేన సదా యుక్తో భవతి తస్యాకుశలస్య బుద్ధిసారథేరిన్ద్రియాణ్యశ్వస్థానీయాన్యవశ్యాన్యశక్యాన్యనివారణీయాని దుష్టాశ్వా అదాన్తాశ్వా ఇవేతరసారథేర్భవన్తి॥५॥

---

ఆం టీం—॥५॥

---

గోం టీం—పూర్వోక్తాన్వయవ్యతిరేకావుపసంహరతి—తత్రేతి। తత్ర సంసారిత్వస్యాస్వాభావికత్వే। ఏవముక్తప్రకారేణ। యస్త్వితి। యథా యేన ప్రకారేణేతరః సారథీ రథగమనే ప్రగ్రహేణాయుక్తస్తథాఽసమాహితేన ప్రగ్రహస్థానీయేన మనసా యుక్తో యస్తు కర్తవ్యాకర్తవ్యయోరనిపుణో భవతీత్యర్థః। అవిజ్ఞానవత్త్వేన న విజ్ఞానసామాన్యాభావః

కింతు బుద్ధిగతాతిశయాభావః। సోఽప్యవివేకరూప ఇత్యర్థః। అబు(ర్ధః।
బు)ద్ధిసారథేరవివేకసారథేః। అశక్యనివారణీయానీ(రణానీ)తి। విషయేభ్య ఇతి శేషః।
ఇతరసారథేర్లౌకికస్యాదాన్తాశ్వాః కుమార్గాద్యథా నివర్తయితుం న శక్యన్తే తథా
బుద్ధిసారథేరసమాహితానీన్ద్రియాణ్యశక్యనివారణాని భవన్తీత్యన్వయః॥౫॥

యస్తు విజ్ఞానవాన్భవతి యుక్తేన మనసా సదా॥

తస్యేన్ద్రియాణి వశ్యాని సదశ్వా ఇవ సారథేః॥౬॥

యస్తు పునః పూర్వోక్తవిపరీతః సారథిర్భవతి విజ్ఞానవాన్ప్రగృహీతమనాః సమాహితచిత్తః సదా తస్యాశ్వస్థానీయానీన్ద్రియాణి ప్రవర్తయితుం నివర్తయితుం వా శక్యాని వశ్యాని దాన్తాః సదశ్వా ఇవేతరసారథేః॥౬॥

---

ఆం టీం—॥౬॥

---

గోం టీం—పూర్వోక్తవిపరీత ఇతి। అవివేకసారథేర్భిన్న ఇత్యర్థః। మనోనియతౌ హేతుమాహ—సమాహితేతి। విషయస్మరణవచ్చిత్తనిగ్రహే విషయవికల్పాత్మకం మనో నిగృహీతం భవతీతి భావః। శక్యాని కతవ్యాకర్తవ్యయోరితి శేషః। సత్పదస్యార్థమాహ—దాన్తా ఇతి। లౌకికసారథిశిక్షితాశ్వా ఇవ సమాహితచిత్తతయా ప్రగృహీతమనసః శక్యానీన్ద్రియాణి కర్తవ్యాకర్తవ్యయోర్నిగ్రహీతుమిత్యర్థః॥౬॥

తస్య పూర్వోక్తస్యావిజ్ఞానవతో బుద్ధిసారథేరిదం ఫలమాహ—

యస్త్వవిజ్ఞానవాన్భవత్యమనస్కః సదాఽశుచిః॥

న స తత్పదమాప్నోతి సఀసారం చాధిగచ్ఛతి ॥౭॥

యస్త్వవిజ్ఞానవాన్భవతి। అమనస్కోఽప్రగృహీతమనస్కః స తత ఏవాశుచిః సదైవ। న స రథీ తత్పూర్వోక్తమక్షరం యత్పరం పదమాప్నోతి తేన సారథినా। న కేవలం కైవల్యం నాఽఽప్నోతి సంసారం చ జన్మమరణలక్షణమధిగచ్ఛతి ॥౭॥

---

ఆం టీం— ॥౭॥

---

గోం టీం— అవివేకబుద్ధేరనియతేన్ద్రియస్య ఫలపరత్వేనోత్తరం వాక్యమవతారయతి— తస్యేత్యాదినా। మనోనిగ్రహాభావేఽవివేకిత్వాదిన్ద్రియపారవశ్యేన పాప్మోపచయే దూషితాన్తః-కరణోఽశుచిరిత్యాహ—తత ఏవేతి। కార్యబ్రహ్మవ్యావృత్త్యర్థమాహ—పరమితి। నను చేతనస్య బన్ధో యస్య బన్ధస్తస్య మోక్షో బుద్ధేశ్చ బన్ధాభావాద్యత్పరం పదం తదక్షరాఖ్యం సారథిర్నాఽఽప్నోతీతి కథముచ్యతే తత్రాఽఽహ—తేనేతి। చేతన ఇతి శేషః। కైవల్యం రాజపురప్రవేశస్థానీయమిత్యర్థః। జన్మమరణాదిలక్షణం కణ్టకపాషాణాద్యుపప్లుతదేశతుల్యమ్ ॥౭॥

యస్తు విజ్ఞానవాన్భవతి సమనస్కః సదా శుచిః॥

స తు తత్పదమాప్నోతి యస్మాద్భూయో న జాయతే॥౮॥

యస్తు ద్వితీయో విజ్ఞానవాన్విజ్ఞానవత్సారథ్యుపేతో రథీ విద్వానిత్యేతత్। యుక్తమనాః సమనస్కః స తత ఏవ సదా శుచిః స తు తత్పదమాప్నోతి। యస్మాదాప్తాత్పదాదప్రచ్యుతః సన్భూయః పునర్న జాయతే సంసారే॥౮॥

---

ఆం టీం—॥౮॥

---

గోం టీం—తద్విపరీతస్య పదప్రాప్తిరిత్యాహ—యస్త్వితి। కర్తవ్యాకర్తవ్యవివేకో విజ్ఞానం తద్వాన్యః సారథిర్బుద్ధిరూపస్తేనోపేత ఇత్యర్థః। విద్వానితి। క్రమేణేతి శేషః। తత ఏవ నిగృహీతమనస్కత్వాదేవ। సదా శుచిరితి। స్వచ్ఛాన్తఃకరణ ఇత్యర్థః। తచ్చ పదం న సాతిశయమిత్యాహ—యస్మాదితి॥౮॥

కిం తత్పదమిత్యాహ—

విజ్ఞానసారథిర్యస్తు మనఃప్రగ్రహవాన్నరః। సోఽధ్వనః

పారమాప్నోతి తద్విష్ణోః పరమం పదమ్॥౯॥

విజ్ఞానసారథిర్యస్తు యో వివేకబుద్ధిసారథిః పూర్వోక్తో మనఃప్రగ్రహవాన్ప్రగృహీతమనాః సమాహితచిత్తః సఞ్శుచిర్నరో విద్వాన్సోఽధ్వనః సంసారగతేః పారం పరమేవాధిగన్తవ్యమిత్యేతదాప్నోతి ముచ్యతే సర్వసంసారబన్ధనైః। తద్విష్ణోర్వ్యాపనశీలస్య బ్రహ్మణః పరమాత్మనో వాసుదేవాఖ్యస్య పరమం ప్రకృష్టం పదం స్థానం సతత్త్వమిత్యేతద్యదసావాప్నోతి విద్వాన్॥౯॥ ०

---

ఆం టీం— ॥౯॥

గోం టీం— తత్ర హేతుత్వేన పదస్వరూపమాకాఙ్క్షాపూర్వకం దర్శయతి— కిమిత్యాదినా।నిగృహీతమనాస్తత్త్వంపదార్థవివేకవానాత్మని సమాహితచిత్తః సన్నిదిధ్యాసనవాంస్తేన గతప్రతిబన్ధః శుచిర్నరో విద్వానప్రతిబన్ధేన సాక్షాత్కారవాన్యః సోఽధ్వనః సంసారాన్తర్భూతదేవయానదక్షిణాయనాధోగతిరూపాయా గతేః పారం తదప్రాప్యం తదాప్నోతీత్యర్థః। నన్వాత్మస్వరూపస్య నిత్యాప్తత్వాదాప్నోతీతి కథం తత్రాఽఽహ— ముచ్యత ఇతి। ప్రత్యగితరయోరావరకాజ్ఞాననివృత్తావాప్నోతీత్యౌపచారికమితి భావః। ఆకాశం వ్యావర్తయతి— బ్రహ్మణ ఇతి। హిరణ్యగర్భం వ్యావర్తయతి— వాసుదేవాఖ్యస్యేతి। వాసుదేవ ఇత్యాఖ్యా యస్య సః। వాసయతి భూతాని స్వస్మిన్నితి వాసుః స చాసౌ దేవశ్చ దీవ్యత ఇతి స్వప్రకాశః స వాసుదేవ ఇత్యర్థః। అనేన తత్పదవాచ్యమభిహితమ్। తస్య లక్ష్యమాహ— పరమమితి। అథవా షష్ఠీ రాహోః శిర ఇతివదౌపచారికీ। వ్యాపకం ప్రకృష్టం పదమిత్యర్థః। సతత్త్వం స్వరూపమ్॥౯॥

అధునా యత్పదం గన్తవ్యం తస్యేన్ద్రియాణి స్థూలాన్యారభ్య సూక్ష్మతారతమ్యక్రమేణ ప్రత్యగాత్మతయాఽధిగమః కర్తవ్య ఇత్యేవమర్థమిదమారభ్యతే—

ఇన్ద్రియేభ్యః పరా హ్యర్థా అర్థేభ్యశ్చ పరం మనః॥
మనసస్తు పరా బుద్ధిర్బుద్ధేరాత్మా మహాన్పరః॥౧౦॥

స్థూలాని తావదిన్ద్రియాణి తాని యైరర్థైరాత్మప్రకాశనాయాఽఽరబ్ధాని తేభ్య ఇన్ద్రియేభ్యః స్వకార్యేభ్యస్తే పరా హ్యర్థాః సూక్ష్మా మహాన్తశ్చ ప్రత్యగాత్మభూతాశ్చ। తేభ్యోఽప్యర్థేభ్యశ్చ పరం సూక్ష్మతరం మహత్ప్రత్యగాత్మభూతం చ మనః। మనఃశబ్దవాచ్యం మనస ఆరమ్భకం భూతసూక్ష్మమ్। సంకల్పవికల్పాద్యారమ్భకత్వాన్మనసోఽపి పరా సూక్ష్మతరా మహత్తరా ప్రత్యగాత్మభూతా చ బుద్ధిశబ్దవాచ్యమధ్యవసాయాద్యారమ్భకం భూతసూక్ష్మమ్। బుద్ధేరాత్మా సర్వప్రాణిబుద్ధీనాం ప్రత్యగాత్మభూతత్వాదాత్మా మహాన్సర్వమహత్త్వాదవ్యక్తాద్యత్ప్రథమం జాతం హైరణ్యగర్భం తత్త్వం బోధాబోధాత్మకం మహానాత్మా బుద్ధేః పర ఇత్యుచ్యతే॥౧౦॥

ఆం టీం—ప్రత్యగాత్మభూతాశ్చేతి। ప్రత్యగనపాయిస్వరూపభూతా ఇత్యర్థః। నన్వర్థేభ్యో మనస ఆరమ్భకం భూతసూక్ష్మం పరమ్। తస్మాద్బుద్ధ్యారమ్భకం భూతసూక్ష్మం పరమితి న యుక్తమ్। కార్యాపేక్షయా హ్యుపాదానముపచితావయవం వ్యాపకమనపాయిస్వరూపం చ ప్రసిద్ధమ్। యథా ఘటాదేర్మృదాదిః। న చేహ భూతసూక్ష్మాణాం పరస్పరకార్యకారణభావే మానమస్తి। సత్యమ్, తథాఽపి విషయేన్ద్రియవ్యవహారస్య మనోధీనతాదర్శనాన్మనస్తావద్వ్యాపకం కల్ప్యతే। తచ్చ పరమార్థత ఏవాఽఽత్మభూతమితి కేషాంచిద్భ్రమస్తన్నిరాసాయోక్తం మనఃశబ్దవాచ్యం భూతసూక్ష్మమితి। అన్నమయం హి సోమ్య మన ఇత్యాదిశ్రుతేర్భౌతికత్వావగమాదన్నభావాభావాభ్యాముపచయాపచయదర్శనాద్భౌతికమేవ తత్। తస్య చ సంకల్పాదిలక్షణస్యాధ్యవసాయనియమ్యత్వాద్బుద్ధి(ద్ధే?)స్తతః పర[త్వ?]మితి। బుద్ధిశ్చాఽఽత్మేతి కేషాంచిదభిమానస్తదపనయార్థమాహ—బుద్ధిశబ్దవాచ్యమితి। కరణత్వాదిన్ద్రియబుద్ధేర్భౌతికత్వం సిద్ధమ్। కరణత్వం చ స్వబుద్ధ్యాఽహముపలభ్య ఇత్యనుభవాత్సిద్ధమ్। తతో భూతావయవసంస్థానేష్వేవార్థాదిషూత్తరోత్తరం పరాపరత్వం(పరత్వం) కల్ప్యం పరమపురుషార్థదిదర్శయిషయా। న త్వర్థాదీనాం పరత్వం ప్రతిపిపాదయిషితం ప్రయోజనాభావాద్వాక్యభేదప్రసఙ్గాచ్చేతి। సురనరతిర్యగాదిబుద్ధీనాం విధారకత్వాత్ప్రత్యగమనాదాత్మోచ్యతే। సూత్రసంజ్ఞకం హైరణ్యగర్భతత్త్వమిత్యర్థః। బోధాబోధాత్మకమితి। జ్ఞానక్రియాశక్త్యాత్మకమిత్యర్థః। అథవాఽధికారిపురుషాభిప్రాయేణ బోధాత్మకత్వమవ్యక్తస్యాఽఽద్యః పరిణామ ఉపాధిరపఞ్చీకృతభూతాత్మకస్తేన రూపేణాబోధాత్మకత్వం హిరణ్యగర్భస్యేత్యర్థః॥౧౦॥

---

గోం టీం—నను తత్పదలక్ష్యవిష్ణోః ప్రకృష్టం పదమాప్తవ్యమిత్యుక్తం తత్కిం కేనచిన్మార్గేణ దేశవిశేషే గన్తవ్యం తదపి భిన్నతయా గ్రామాధిగమనవద్గన్తవ్యం తథాత్వే మోక్షస్యానిత్యత్వాపత్తిస్తస్య ప్రకృష్టత్వం చ కథమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—అధునేత్యాదినా। అసావధికారీ యదాప్నోతీత్యేతద్వ్యాచష్టే—యత్పదమితి। తస్య పదస్యాధిగమః కర్తవ్య ఇత్యన్వయః। కథం ప్రకృష్టత్వమిత్యస్యోత్తరమాహ—ఇన్ద్రియాణీతి। సూక్ష్మేతి। విషయమనోబుద్ధ్యాదిక్రమేణేత్యర్థః। తత్కిం కేనచిన్మార్గేణ దేశవిశేషే భిన్నతయా ప్రాప్తవ్యం తథా చానిత్యత్వాపత్తిః స్వర్గాదివదిత్యస్యోత్తరమాహ—ప్రత్యగాత్మతయేతి। న దేశపరిచ్ఛిన్నం ఫలం కింతు మోహవ్యవహితం తదపగమే ప్రత్యగ్రూపేణావస్థానమితి తద్రూపేణ సాక్షాత్కారః

సంపద్యేత ఇత్యేవమర్థముత్తరో గ్రన్థ ఆరమ్యత ఇత్యర్థః। తావచ్ఛబ్దః క్రమేణోత్తరోత్తరాపేక్షయా పూర్వపూర్వస్య స్థూలత్వజ్ఞాపనపరః। ఇన్ద్రియేభ్యోఽర్థపరత్వే కారణత్వం సంభావితహేతుమాహ—యైరితి। ఆత్మప్రకాశనాయ విషయజ్ఞానాయ యైరర్థైరారబ్ధాని తానీన్ద్రియాణి తేఽర్థాః పరా ఇత్యన్వయః। కేభ్య ఇత్యాకాఙ్క్షాయాం విషయకార్యభూతప్రకృతేన్ద్రియేభ్య ఇత్యాహ—తేభ్య ఇతి। త్రిధా పరశబ్దార్థం హిశబ్దద్యోతితమాహ—సూక్ష్మా ఇత్యాదినా। ఇన్ద్రియానుస్యూతత్వాత్తతః సూక్ష్మా మహాన్తశ్చ వ్యాపకాః। అత్ర పరస్పరసముచ్చితం(తత్వం) పరత్వే వివక్షితమితి చశబ్దద్వయమ్। నతు విషయాణామనాత్మత్వాత్ప్రత్యగాత్మభూతాశ్చేతి కథమితి చేద్యథా ప్రత్యగవస్థాఽనపాయిన్యేవం విషయా ఇన్ద్రియేష్వనపాయిన ఇతి ప్రత్యగాత్మభూతా ఇత్యుచ్యన్త ఇతి భావః। తేభ్యోఽపీతి। ఇన్ద్రియేభ్యః పరత్వేనోక్తేభ్యోఽపీత్యర్థః। నను దేహపరిచ్ఛిన్నస్య మనసో న వ్యాపకత్వాదివిషయాన్ప్రతి సూక్ష్మత్వాదికముపపద్యతేఽకారణత్వాత్కారణస్య హి కార్యాపేక్షయోక్తత్రితయరూపత్వం యథేన్ద్రియాపేక్షయా విషయాణాం తథా చ మనసః కథం సూక్ష్మత్వాదికమిత్యాశఙ్క్య మనస ఆరమ్భకం భూతసూక్ష్మం మనఃశబ్దవాచ్యమేకదేశేన మనోరూపేణ పరిణామివిషయాన్ప్రతి భూతాకారేణ కారణమతో మనసః పరత్వం విషయేభ్యో యుజ్యత ఇత్యాహ—మనఃశబ్దవాచ్యమిత్యాదినా। బుద్ధేర్మనసః సకాశాత్పరత్వే హేతుం వదన్వాక్యమవతారయతి—సంకల్పేతి। తాదృశస్య మనసోఽధ్యవసాయనియమ్యత్వాత్తతః పరా బుద్ధిరిత్యాహ— మనసోఽపీతి। అర్థేభ్యః పరాదపీత్యపేరర్థః। మనఃకారణత్వాభావాద్బుద్ధేః కథం పరత్వమిత్యాశఙ్క్య పరశబ్దార్థకథనపూర్వకం బుద్ధిశబ్దార్థమాహ—సూక్ష్మేత్యాదినా। ఆదిశబ్దేన బుద్ధివృత్త్యవాన్తరవిశేషా గృహ్యన్తే। నను మనస ఆరమ్భకభూతసూక్ష్మం ప్రతి కథం బుద్ధ్యారమ్భకభూతసూక్ష్మస్య కారణతా మానాభావాద్భేదాభావాచ్చ విజ్ఞానశక్తిమదన్తఃకరణస్యాపఞ్చీకృతభూతసూక్ష్మసాత్త్వికాంశసమష్టితో విశేషేణ జన్మాఙ్గీకారాత్తదారమ్భకాణామైకాత్మ్యేన భేదాభావాదితి చేదత్ర న భూతసూక్ష్మశబ్దేనాపఞ్చీకృతానాం గ్రహః కింతు పఞ్చీకృతాన్నరూపభూతసూక్ష్మాణామిహ గ్రహణం తేషామన్నమశితమిత్యాదినాఽణిష్ఠభాగస్య ప్రసిద్ధేస్తస్య మనఃశబ్దవాచ్యాన్తఃకరణోపచయహేతుత్వేనోపచితాన్తఃకరణకారణత్వాదన్తఃకరణస్య చ నిశ్చయసంకల్పశక్తిద్వయశాలిత్వేన నిశ్చయశక్తిమత్త్వాత్సాధ్యత్వాదితరస్య తదారమ్భకభూతసూక్ష్మయోః కార్యకారణభావసంభవాన్మనఃశబ్దవాచ్యాణిష్ఠభాగస్య కారణత్వసంభవాత్పరత్వముపపద్యతే। తర్హి బుద్ధిమనసోరేవ గ్రహే సంభవతి భూతసూక్ష్మపర్యన్తధావనం కిమర్థమితి చేత్తద్గ్రహస్య తదారమ్భకభూతసూక్ష్మాధీనత్వాత్తావత్పర్యన్తధావనమితి భావః। అథవా। నన్వర్థేభ్యో మనస ఆరమ్భకం భూతసూక్ష్మం పరం తస్మాద్బుద్ధ్యారమ్భకం భూతసూక్ష్మం పరమితి న యుక్తం కార్యాపేక్షయా హి కారణముపచితావయవం వ్యాపకమనపాయస్వరూపం పరం ప్రసిద్ధం యథా ఘటాదేర్మృదాదిః। న చేహ భూతసూక్ష్మాణాం పరస్పర[కార్య]కారణభావే మానమస్తి।

సత్యమ్। తథాఽపి విషయేన్ద్రియవ్యవహారస్య మనోధీనత్వాత్తతో మనో వ్యాపకం కల్ప్యతేఽస్మిన్ప్రకరణే యద్యదధీనం తత్తస్యాపరమితరత్పరమితి హి స్థితేః। నను భాష్యే మనఃశబ్దవాచ్యం భూతసూక్ష్మం పరమితి కథముక్తమితి చేత్కేషాంచిన్మన ఆత్మేతి భ్రమస్తన్నిరాసాయ మనసో భౌతికత్వేనానాత్మత్వం వక్తుం భూతసూక్ష్మమిత్యుక్తమేవం బుద్ధిస్థలేఽపి ద్రష్టవ్యమ్। తస్య మనసోఽధ్యవసాయనియమ్యత్వాద్బుద్ధిః పరా। భూతోపచయాపచయాభ్యాం మనసో భౌతికత్వేనానాత్మత్వం బుద్ధేః కరణత్వేనానాత్మత్వం ద్రష్టవ్యమ్। తతోఽర్థాదిషు భూతసంస్థానేష్వేవ పరత్వం కల్ప్యతే పరమపురుషార్థదిదర్శయిషయా న త్వర్థాదీనాం పరత్వం ప్రతిపిపాదయిషితం ప్రయోజనాభావాద్వాక్యభేదప్రసఙ్గాచ్చేత్యపి ద్రష్టవ్యమ్। ఆత్మశబ్దస్య పరశబ్దార్థవ్యాపకత్వాంశేన పౌనరుక్త్యమాశఙ్క్యాపునరుక్తమర్థమాహ—సర్వేతి। సురనరతిర్యగాదిబుద్ధీనాం విధారకత్వాత్సాతత్యగమనాదాత్మోచ్యత ఇత్యర్థః। ఆత్మమహచ్ఛబ్దయోః పౌనరుక్త్యే సర్వబుద్ధివ్యాపకతాఽఽత్మశబ్దార్థః। బుద్ధితదితరవ్యాపకతా మహచ్ఛబ్దార్థ ఇత్యాహ—సర్వేతి। తత్ర హేతుమాహ—అవ్యక్తాదితి। హైరణ్యగర్భం తత్త్వమితి। సూత్రసంజ్ఞితమిత్యర్థః। బోధాబోధాత్మకం జ్ఞానక్రియాశక్త్యాత్మకమిత్యర్థః॥౧౦॥

మహతః పరమవ్యక్తమవ్యక్తాత్పురుషః పరః॥ పురు-

షాన్న పరం కించిత్సా కాష్ఠా సా పరా గతిః॥౧౧॥

మహతోఽపి పరం సూక్ష్మతరం ప్రత్యగాత్మభూతం సర్వమహత్తరం చావ్యక్తం సర్వస్య జగతో బీజభూతమవ్యాకృతనామరూపసతత్త్వం సర్వకార్యకారణశక్తిసమాహారరూపమవ్యక్తావ్యాకృతాకాశాదినామవాచ్యం పరమాత్మన్యోతప్రోతభావేన సమాశ్రితం వటకణికాయామివ వటవృక్షశక్తిః। తస్మాదవ్యక్తాత్పరః సూక్ష్మతరః సర్వకారణకారణత్వాత్ప్రత్యగాత్మత్వాచ్చ మహాంశ్చ, అత ఏవ పురుషః సర్వపూరణాత్। తతోఽన్యస్య పరస్య ప్రసఙ్గం నివారయన్నాహ—పురుషాన్న పరం కించిదితి। యస్మాన్నాస్తి పురుషాచ్చిన్మాత్రఘనాత్పరం కించిదపి వస్త్వన్తరం తస్మాత్సూక్ష్మత్వమహత్త్వప్రత్యగాత్మత్వానాం సా కాష్ఠా నిష్ఠా పర్యవసానమ్। అత్ర హీన్ద్రియేభ్య ఆరభ్య సూక్ష్మత్వాదిపరిసమాప్తిః। అత ఏవ చ గన్తృణాం సర్వగతిమతాం సంసారిణాం పరా ప్రకృష్టా గతిః। యద్గత్వా న నివర్తన్త ఇతి స్మృతేః॥౧౧॥

---

ఆం టీం—ప్రలయే సర్వకార్యకారణశక్తీనామవస్థానమభ్యుపగన్తవ్యం శబ్దార్థసంబన్ధశక్తిలక్షణస్య నిత్యత్వనిర్వాహాయ। తాసాం శక్తీనాం సమాహారో మాయాతత్త్వం భవతి బ్రహ్మణోఽసఙ్గత్వాదితి శక్తిసమాహారరూపమవ్యక్తమిత్యర్థః। "తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీదేతస్మిన్నుల్వక్షరే గార్గ్యకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చ" "మాయాం తు ప్రకృతిం విద్యాన్మాయినం తు మహేశ్వరమ్" ఇత్యాదిశ్రుతిప్రసిద్ధం చావ్యక్తమ్। తస్య సాంఖ్యాభిమతప్రధానాద్వైలక్షణ్యమాహ—పరమాత్మనీతి। శక్తిత్వేనాద్వితీయత్వావిరోధిత్వమాహ— వటకణికాయామివేతి। భావివటవృక్షశక్తిమద్వటబీజం స్వశక్త్యా న సద్వి(ద్వి)తీయం కథ్యతే తద్వద్బ్రహ్మాపి న మాయాశక్త్యా సద్వి(ద్వి)తీయమ్। సత్త్వాదిరూపేణ నిరూప్యమాణే వ్యక్తిరస్య నాస్తీత్యవ్యక్తమ్। తతోఽవ్యక్తశబ్దదప్యద్వైతావిరోధిత్వం ద్రష్టవ్యమ్। సర్వస్య ప్రపఞ్చస్య కారణమవ్యక్తమ్। తస్య పరమాత్మపరతన్త్రత్వాత్పరమాత్మన ఉపచారేణ కారణత్వముచ్యతే న త్వవ్యక్తవద్వికారితయాఽనాదిత్వాదవ్యక్తస్య పారతన్త్ర్యం చ పృథక్సత్త్వే ప్రమాణాభావాదాత్మసత్తయైవ సత్తావత్త్వాచ్చేత్యర్థః॥౧౧॥

---

గోం టీ—పరమవ్యక్తమిత్యన్వయః। హిరణ్యగర్భతత్త్వమేవ సూక్ష్మమతిశయేన సూక్ష్మం సూక్ష్మతరమవ్యక్తం ప్రత్యగ్వదనపాయి సర్వస్మాద్వ్యాపకమిత్యర్థః। హిరణ్యగర్భాద్వైలక్షణ్యమాహ—సర్వేతి। ఆరమ్భవాదం నిరాకరోతి—అవ్యాకృతేతి। అవ్యాకృతయోర్నామరూపయోః సతత్త్వం స్వరూపమిత్యర్థః। నను సృష్టేః ప్రాగవ్యాకృతవ్యతిరేకేణాభావాత్కథం సర్వేషాం కార్యాణాం కారణానాం చ శక్తిసముదాయరూపమవ్యక్తమితి చేత్ప్రలయే సర్వశక్తీనామవస్థానం వక్తవ్యం శబ్దార్థసంబన్ధస్య శక్తిలక్షణస్య నిర్వాహాయ తాసాం చ శక్తీనాం మాయాతత్త్వే సమాహారో భవతి బ్రహ్మణోఽసఙ్గత్వాదితి సమాహారరూపమవ్యక్తమిత్యర్థః। తత్ర ప్రమాణమాహ—అవ్యాకృతేతి। "తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీదేతస్మిన్నుల్వక్షరే గార్గ్యాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చ" "మాయాం తు ప్రకృతిం విద్యాత్" ఇత్యాదిశ్రుతిప్రసిద్ధమిత్యర్థః। సాంఖ్యాభిమతప్రధానాద్వైలక్షణ్యమాహ—పరమాత్మనీతి। నను శక్తిరేకాఽఽత్మా చైక ఇతి సద్వితీయత్వాపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాఽఽత్మవ్యతిరేకేణ తస్యా అసత్త్వం దృష్టాన్తేనాఽఽహ—వటేతి। వటబీజ ఇత్యర్థః। యదర్థం పూర్వపూర్వాపేక్షయోత్తరోత్తరస్య పరత్వం ప్రతిపాదితం తద్వైష్ణవపదమవతారయతి—తస్మాదిత్యాదినా। పూర్వోక్తాత్। నన్వాత్మనః సూక్ష్మతరత్వం వక్తుం శక్యతేఽవ్యక్తాదపి దుర్విజ్ఞేయత్వాత్కారణత్వరూపపరత్వం కథం కారణత్వే

వాఽవ్యక్తవద్వికారిత్వేనాసత్త్వాపత్తేరితి
చేదధిష్ఠానపరతన్త్రత్వాదారోపస్యాధిష్ఠానస్యోపచారేణాఽఽత్మనః కారణత్వముచ్యత ఇతి న దోషః। పారతన్త్ర్యం చావ్యక్తస్య పృథక్సత్త్వే ప్రమాణాభావాదాత్మసత్తయైవ సత్తావత్త్వాచ్చేతి భావః। ప్రత్యగాత్మేతి। పూర్వత్ర సాపేక్షప్రత్యక్త్వమత్ర తు స్వాభావికమేవ దిదర్శయిషితం వస్తుత్వాదితి భావః। అత ఏవ నిరతిశయమహత్వాదేవేత్యర్థోఽవధ్రియత ఇత్యాహ—తత ఇతి। ప్రసఙ్గం సత్త్వస్యేతి శేషః। పురుషాత్పరం కించిన్నేత్యర్థం హేతూకృత్య సేత్యాదివాక్యం వ్యాచష్టే—యస్మాన్నాస్తీత్యాదినా। పర్యవసానముపపాదయతి—అత్ర హీతి। ఆత్మనీత్యర్థః। అత ఏవ సూక్ష్మత్వాదిపర్యవసానభూమిత్వాదేవ। ప్రకృష్టగతిత్వే ప్రమాణమాహ—యదితి। తద్ధామ పరమం మమేతి వాక్యశేషః॥౧౧॥

ఏష సర్వేషు భూతేషు గూఢోఽఽత్మా న ప్రకాశతే॥ దృశ్యతే

త్వగ్ర్యయా బుద్ధ్యా సూక్ష్మయా సూక్ష్మదర్శిభిః॥౧౨॥

నను గతిశ్చేదాగత్యాఽపి భవితవ్యం కథం యస్మాద్భూయో న జాయత ఇతి। నైష దోషః। సర్వస్య ప్రత్యగాత్మత్వాదవగతిరేవ గంతిరిత్యుపచర్యతే। ప్రత్యగాత్మత్వం చ దర్శితమిన్ద్రియమనోబుద్ధిపరత్వేన। యో హి గన్తా సోఽగతమప్రత్యగ్రూపం గచ్ఛత్యనాత్మభూతం న విపర్యయేణ। తథా చ శ్రుతిః—"అనధ్వగా అధ్వసు పారయిష్ణవః" ఇత్యాద్యా। తథా చ దర్శయతి ప్రత్యగాత్మత్వం సర్వస్య। ఏష పురుషః సర్వేషు బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తేషు భూతేషు గూఢః సంవృతో దర్శనశ్రవణాదికర్మాఽవిద్యామాయాచ్ఛన్నోఽత ఏవాఽఽత్మా న ప్రకాశత ఆత్మత్వేన కస్యచిత్। అహో అతిగమ్భీరా దురవగాహ్యా విచిత్రా మాయా చేయం యదయం సర్వో జన్తుః పరమార్థతః పరమార్థసతత్త్వోఽప్యేవం బోధ్యమానోఽహం పరమాత్మేతి న గృహ్ణాత్యనాత్మానం దేహేన్ద్రియాదిసంఘాతమాత్మనో దృశ్యమానమపి ఘటాదివదాత్మత్వేనాహమముష్య పుత్ర ఇత్యనుచ్యమానోఽపి గృహ్ణాతి। నూనం పరస్యైవ మాయయా మోముహ్యమానః సర్వో లోకో బంభ్రమీతి। తథా చ స్మరణం— "నాహం ప్రకాశః సర్వస్య యోగమాయాసమావృతః" ఇత్యాది। నను విరుద్ధమిదముచ్యతే మత్వా ధీరో న శోచతి న ప్రకాశత ఇతి చ। నైతదేవమ్। అసంస్కృతబుద్ధేరవిజ్ఞేయత్వాన్న ప్రకాశత ఇత్యుక్తమ్। దృశ్యతే తు సంస్కృతయాఽగ్ర్యయాఽగ్రమివాగ్ర్యా తయైకాగ్రతయోపేతయేత్యేతత్సూక్ష్మయా సూక్ష్మవస్తునిరూపణపరయా। కైః। సూక్ష్మదర్శిభిరిన్ద్రియేభ్యః పరా హ్యర్థా ఇత్యాదిప్రకారేణ సూక్ష్మతాపారమ్పర్యదర్శనేన పరం సూక్ష్మం ద్రష్టుం శీలం యేషాం తే సూక్ష్మదర్శినస్తైః సూక్ష్మదర్శిభిః పణ్డితైరిత్యేతత్॥౧౨॥

---

ఆం టీం— పారయిష్ణవ ఇతి। సంసారపారం గన్తార ఇత్యర్థః। న ప్రకాశతే చేత్తార్హి నాస్త్యేవేతి న వాచ్యం లిఙ్గదర్శనాదిత్యాహ। దర్శనశ్రవణాదీని కర్మాణ్యస్యేతి తథోక్తః। జీవస్య ప్రకాశత్వే బ్రహ్మాత్మత్వే సత్యపి యోఽయం బ్రహ్మస్వరూపానవభాసః స కేనాపి ప్రతిబన్ధేన కృత ఇతి కల్ప్యతే। తచ్చ ప్రతిబన్ధకం న వస్తు జ్ఞానాన్ముక్తిశ్రుతేర్బాధప్రసఙ్గాత్। తతోఽవిద్యైవ ప్రతిబన్ధికేత్యాహ—అవిద్యామాయాఛన్న ఇతి। నిదిధ్యాసనప్రచయేనైకాగ్ర్యమాపన్నమన్తఃకరణం యదా సహకార సంపాద్యతే తదా తత్సహకృతాన్మహావాక్యాదహం బ్రహ్మాస్మీతి యా బుద్ధివృత్తిరుత్పద్యతే తస్యామభివ్యక్తో బ్రహ్మభావ ఇతి స్వతోఽపరోక్షతయా వ్యవహ్రియత ఇతి దృశ్యత్వముపచర్యతే। యో హి యత్రప్రయుక్తవ్యవహారః స తద్దృశ్య ఇతి ప్రసిద్ధమ్॥౧౨॥

---

గోం టీం—గతిశబ్దస్య యథాశ్రుతమర్థం గృహీత్వా శఙ్కతే—నన్వితి। పరిహరతి—నైష దోష ఇతి। ప్రత్యగ్భిన్నస్య హి గత్యాఽవాప్తిర్ముఖ్యా తస్య తూపచారేణేత్యత్ర పూర్వోక్తం హేతుమాహ— ప్రత్యగాత్మత్వం చేతి। తర్హి ప్రతీచః ప్రాప్తత్వేన జ్ఞానదివైయర్థ్యమిత్యాశఙ్క్యావిద్యయాఽనాత్మరూపమాపన్నో యః సోఽధికారీ తం ప్రత్యగాత్మానమనాత్మవ్యుదాసేన ప్రాప్నోతీత్యాహ—యో హీతి। హిశబ్దసూచితాం శ్రుతిమాహ—తథా చేతి। అనధ్వగా మార్గరహితాః। పారయిష్ణవః సంసారపారం గన్తార ఇత్యర్థః। గతేరౌపచారికత్వే సర్వస్య ప్రత్యగాత్మత్వం శ్రుతిర్దర్శయతీత్యవతారయతి—తథా చేతి। సంవృతో న ప్రకాశత ఇత్యన్వయః। న ప్రకాశతే చేత్తర్హి నాస్త్యేవేతి న వాచ్యం లిఙ్గదర్శనాదిత్యాహ—దర్శనేతి। దర్శనశ్రవణాదీని కర్మాణ్యస్యేతి తథా। నను జీవస్య ప్రకాశే బ్రహ్మాత్మత్వే కుతోఽనవభాసస్తత్రాఽఽహ—అవిద్యామాయాఛన్న ఇతి। అవిద్యేతి జ్ఞాననిరస్యత్వముచ్యతే। మాయేతి మిథ్యాత్వముచ్యతే। అత ఏవ యతశ్ఛన్నః కస్యచిదప్యాత్మాఽఽత్మత్వేన న ప్రకాశతేఽహం పర ఏవేతి వ్యవహారయోగ్యో న భవతీత్యర్థః। ఏష ఇత్యాదిశ్రుతేరక్షరార్థముక్త్వా ప్రాణిష్వనుకమ్పాం దర్శయఞ్ఛ్రుతేస్తాత్పర్యార్థమాహ—అత ఇతి। యతః స్వప్రకాశప్రత్యక్చైతన్యావరికాఽవిద్యాఽతోఽతిగమ్భీరా నక్రాదిసంవలితగఙ్గాహ్రద ఇవావిమర్శనీయస్వరూపా యత ఏవమతో దురవగాహ్యా

మాయాయాం స్థిత్వా మాయాకృతా విభూతిరియతీతి నిర్ధారయితుం న శక్యతే కేనచిదతః సా। ఏవంభూతమాయాయాః సవిలాసకత్వం ప్రదర్శ్య స్వరూపావరకత్వే హేతుమాహ—విచిత్రా చేతి। ఇయమహమజ్ఞ ఇత్యనుభవసిద్ధా నానాశక్తియుక్తాఽఘటనఘటనాపటీయసీ। తత్ర హేతుమాహ—యదితి। యస్మాదిత్యర్థః। అయం సంసరన్దృశ్యమానః సర్వప్రాణీ వస్తుతః పరమార్థస్వరూపోఽప్యేవం బోధ్యమానః పర ఏవాఽఽత్మా నాసి సంసారీత్యహం పర ఏవాఽఽత్మేతి న గృహ్ణాతి, ఘటాదివదాత్మనో దృశ్యమానమపి దేహేన్ద్రియాదిసంఘాతమనాత్మానం త్వం దేవదత్తపుత్రో విష్ణుమిత్ర ఇత్యనుచ్యమానోఽప్యనుపదిశ్యమానోఽప్యహమముష్య పుత్ర ఇత్యాత్మత్వేన గృహ్ణాతీత్యన్వయః। స్వస్వరూపమఖణ్డాద్వితీయముచ్యమానమపి న గృహ్ణాతీత్యనుక్తమప్యనాత్మస్వరూపమాత్మత్వేన గృహ్ణాతీత్యత్ర కో హేతురితి విచార ఇదం నిశ్చితమిత్యాహ—నూనమితి। మోముహ్యమానః పునః పునరతిశయేన వా మోహమాపద్యమానో బంభ్రమీతి పునః పునరతిశయేన భ్రమతీత్యర్థః। మాయాధీనమోహాదాత్మాప్రకాశే సంసరణే చ భగవతః స్మరణం ప్రమాణయతి—తథా చేతి। యోగమాయాసమావృత ఇతి వాక్యశేషః। చోద్యోత్తరవాక్యం వ్యాచష్టే— నన్విత్యాదినా। ఏతద్విరుద్ధత్వమేవం త్వదుక్తప్రకారేణ న భవతి శ్రుత్యోర్విషయభేదాత్। న ప్రకాశత ఇత్యస్యార్థం దర్శయతి—అసంస్కృతేతి। నిదిధ్యాసనప్రచయజన్యసంస్కారరహితాయా బుద్ధేరిత్యర్థః। మత్వా ధీరో న శోచతీత్యస్యాఽఽశయం శ్రుతిః స్వయమేవ దర్శయతి—దృశ్యతే త్వితి। సంస్కృతయా నిదిధ్యాసనప్రచయజన్యసంస్కారయుక్తయా। ఏకం బ్రహ్మాత్మైక్యమయం ముఖ్యం లక్ష్యం యస్యాస్తస్యా భావ ఏకాగ్రతా తయా సహితయేత్యేతత్। సూక్ష్మం దుర్విజ్ఞేయం వస్తు బ్రహ్మాత్మైక్యం తస్య నిరూపణే నిశ్చయే తాత్పర్యవత్యా। కర్తృపదమాకాఙ్క్షాపూర్వకం వ్యాచష్టే—కైరితి। సూక్ష్మదర్శిభిః పణ్డితైః సూక్ష్మయాఽగ్ర్యయా బుద్ధ్యాఽఽత్మా దృశ్యత ఇతి యోజనా॥౧౨॥

తత్రప్రతిపత్త్యుపాయమాహ—

యచ్ఛేద్వాఙ్మనసీ ప్రాజ్ఞస్తద్యచ్ఛేజ్జ్ఞాన ఆత్మని॥ జ్ఞానమా-

త్మని మహతి నియచ్ఛేత్తద్యచ్ఛేచ్ఛాన్త ఆత్మని॥౧3॥

యచ్ఛేన్నియచ్ఛేదుపసంహరేత్ప్రాజ్ఞో వివేకీ। కిమ్। వాగ్వాచమ్। వాగత్రోపలక్షణార్థీ సర్వేషామిన్ద్రియాణామ్। క్వ। మనసీ మనసీతి ఛాన్దసం దైర్ఘ్యమ్। తచ్చ మనో యచ్ఛేజ్జ్ఞానే ప్రకాశస్వరూపే బుద్ధావాత్మని। బుద్ధిర్హి మనఆదికరణాన్యాప్నోతీత్యాత్మా ప్రత్యక్తేషామ్। జ్ఞానం

బుద్ధిమాత్మని మహతి ప్రథమజే నియచ్ఛేత్। ప్రథమజవత్స్వచ్ఛస్వభావకమాత్మనో విజ్ఞానమాపాదయేదిత్యర్థః। తం చ మహాన్తమాత్మానం యచ్ఛేచ్ఛాన్తే సర్వవిశేషప్రత్యస్తమితరూపేఽవిక్రియే సర్వాన్తరే సర్వబుద్ధిప్రత్యయసాక్షిణి ముఖ్య ఆత్మని ॥౧౩॥

---

ఆం టీం— ॥౧౩॥

---

గోం టీం—బ్రహ్మజ్ఞానసాధనత్వేనోత్తరం వాక్యం వ్యాచష్టే—తదితి। తస్యాఽఽత్మనః ప్రాప్తిస్తత్సాధనీభూతం జ్ఞానం తదుపాయమిత్యర్థః। ననూపసంహారేఽపి వాచ ఇతరేన్ద్రియాణాం సవ్యాపారాణామనుపసంహారే తన్మాత్రం న జ్ఞానసాధనమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—వాగత్రోపలక్షణార్థేతి। ఆకాఙ్క్షాపూర్వకమధికరణం నిర్దిశతి—క్వేతి। దైర్ఘ్యస్య గతిమాహ—మనసీతీతి। సంకల్పవికల్పాత్మకమనసో బుద్ధితన్త్రత్వాత్తస్య తస్యాం లయస్య కర్తవ్యతయా ప్రకాశసామాన్యం జ్ఞానశబ్దేన మనఆదికరణవ్యాప్త్యా తేషాం ప్రత్యగాత్మా బుద్ధిస్తచ్ఛబ్దేనోచ్యత ఇత్యాహ— జ్ఞాన ఇత్యాదినా। హి యస్మాదర్థే। నన్వాత్మమహచ్ఛబ్దాభ్యాం వ్యాపకప్రత్యగాత్మనోఽభిధానాత్కథం ప్రథమజే హిరణ్యగర్భే బుద్ధౌ వ్యష్టిబుద్ధేః ప్రవిలాపనమిత్యాశఙ్క్య తదుత్తరపర్యాయే శాన్త ఆత్మేతి విశేషణాత్ప్రత్యస్తమితసర్వవిశేషణవత్యేతస్య లయప్రతిపాదనాత్తస్య గ్రహణం న విరుధ్యతే। న చ వ్యష్టిబుద్ధేః సమష్టౌ లయశ్చేత్తస్యాః పరమకారణే లయో వాచ్యస్తద్వినా(?) నిర్విశేషే లయః కథమితి వాచ్యమ్, ఆత్మమహచ్ఛబ్దాభ్యాం సకారణససూత్రహైరణ్యగర్భబుద్ధేర్గ్రహాన్న దోష ఇతి భావః। సమష్టివ్యష్ట్యోః సామ్యం లయనిమిత్తమాహ—స్వచ్ఛేతి। స్వచ్ఛస్వభావకం ప్రథమజం విజ్ఞానం ప్రత్యగాత్మోపాధిభూతవిజ్ఞానమాపాదయేదిత్యర్థః। సర్వేతి। సర్వే విశేషాః ప్రత్యస్తమితా లీనా యస్మింస్తత్తచ్చ తద్రూపం చ తస్మిన్। తత్ర హేతుః—అవిక్రియ ఇతి। ఏవముత్తరోత్తరం హేతుత్వేన వ్యాఖ్యేయమ్। ముఖ్య ఆత్మని తం యచ్ఛేదిత్యన్వయః॥౧౩॥

ఉత్తిష్ఠత జాగ్రత ప్రాప్య వరాన్నిబోధత॥ క్షురస్య ధారా

నిశితా దురత్యయా దుర్గం పథస్తత్కవయో వదన్తి॥౧౪॥

ఏవం పురుష ఆత్మని సర్వం ప్రవిలాప్య నామరూపకర్మత్రయం యన్మిథ్యాజ్ఞానవిజృమ్భితం క్రియాకారకఫలలక్షణం స్వాత్మయాథాత్మ్యజ్ఞానేన మరీచ్యుదకరజ్జుసర్పగగనమలానీవ మరీచిరజ్జుగగనస్వరూపదర్శనేనైవ స్వస్థః ప్రశాన్తాత్మా కృతకృత్యో భవతి యతోఽతస్తద్దర్శనార్థమనాద్యవిద్యాప్రసుప్తా ఉత్తిష్ఠత హే జన్తవ ఆత్మజ్ఞానాభిముఖా భవత, జాగ్రతాజ్ఞాననిద్రాయా ఘోరరూపాయాః సర్వానర్థబీజభూతాయాః క్షయం కురుత। కథమ్। ప్రాప్యోపగమ్య వరాన్ప్రకృష్టానాచార్యాంస్తద్విదస్తదుపదిష్టం సర్వాన్తరమాత్మానమహమస్మీతి నిబోధతావగచ్ఛత। న హ్యుపేక్షితవ్యమితి శ్రుతిరనుకమ్పయాఽఽహ మాతృవత్। అతిసూక్ష్మబుద్ధివిషయత్వాజ్జ్ఞేయస్య కిమివ సూక్ష్మబుద్ధిరిత్యుచ్యతే। క్షురస్య ధారాఽగ్రం నిశితా తీక్ష్ణీకృతా దురత్యయా దుఃఖేనాత్యయో యస్యాః సా దురత్యయా। యథా సా పద్భ్యాం దుర్గమనీయా తథా దుర్గం దుఃసంపాద్యమిత్యేతత్పథః పన్థానం తత్త్వజ్ఞానలక్షణం మార్గం కవయో మేధావినో వదన్తి। జ్ఞేయస్యాతిసూక్ష్మత్వాత్తద్విషయస్య జ్ఞానమార్గస్య దుఃసంపాద్యత్వం వదన్తీత్యభిప్రాయః॥౧౪॥

---

ఆం టీం— క్రమేణైవం విషయదోషదర్శనేనాభ్యాసేన చ బాహ్యకరణాన్తఃకరణవ్యాపారప్రవిలాపనే సతి ప్రవిలాపనం కర్తుః కః పురుషార్థః సిధ్యతీత్యత ఆహ— ఏవం పురుష ఇత్యాదినా॥౧౪॥

---

గోం టీం— విషయదోషదర్శనేన బాహ్యాన్తఃకరణవ్యాపారప్రవిలాపనే తత్కర్తృకః కః పురుషార్థః సేత్స్యతీత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—ఏవం పురుష ఇత్యాదినా। ఏవం యచ్ఛేదిత్యాదిక్రమేణ ప్రత్యగాత్మస్వరూపసాక్షాత్కారేణ సమస్తం ప్రకర్షేణ విలాప్య కృతకృత్యో భవతీత్యన్వయః। ఆత్మవ్యావృత్త్యర్థం సర్వం విశినష్టి—నామేతి। శబ్దార్థక్రియాత్రయమిత్యర్థః। తస్య సత్యత్వం వ్యావర్తయతి— యదితి। మిథ్యా చ తదజ్ఞానం చ మిథ్యాజ్ఞానం తేన విజృమ్భితం నిష్పాదితం యత్తత్సర్వమిత్యన్వయః। జ్ఞానఫలం న కర్మసాధ్యమితి జ్ఞాపయితుం కర్మఫలం సంసారాన్తర్గతమేవేతి దర్శయతి—క్రియేతి। సమ్యగ్జ్ఞానేన సర్వవిలాపనే కృతకృత్యతేత్యత్ర

దృష్టాన్తమాహ—మరీచీతి। మరిచ్యాదిదర్శనేన తదుదకాది ప్రవిలాప్య లౌకికః పుమాన్యథా స్వస్థస్తథా స్వస్థః సర్వబాహ్యేన్ద్రియవ్యాపారరహితః ప్రశాన్త ఆత్మాఽన్తఃకరణం యస్య సర్వమనోవ్యాపారరహితః ప్రశాన్తాత్మా కర్తవ్యాభావాత్కృతకృత్యో భవతీత్యర్థః। ఉక్తమర్థం హేతూకృత్యోత్తరం వాక్యమవతారయతి—యతోఽత ఇతి। తద్దర్శనార్థం కృతకృత్యతాహేతుదర్శనార్థమ్। అనాద్యవిద్యాయాం ప్రసుప్తాస్తత్రన్తాః। ఆత్మజ్ఞానాభిముఖా ఇతి। ఈశ్వరార్పితకర్మతశ్చిత్తశుద్ధివివిదిషాక్రమేణ శ్రవణాదిపరా ఇత్యర్థః। ఘోరో దుఃఖబహులః సంసారదావో రూపం యస్యాః సా। తస్యా ఘోరరూపత్వం వివృణోతి—సర్వేతి। క్షయం కురుత సాక్షాత్కారేణేతి శేషః తత్సాక్షాత్కార ఆచార్యాధీన ఇత్యాకాఙ్క్షాపూర్వకం దర్శయతి—కథమిత్యాదినా। తేషాం వరత్వం వ్యాచష్టే—తద్విద ఇతి। నిబోధతేత్యస్యాపేక్షితం కర్మ పూరయతి—తదిత్యాదినా। అక్షరార్థముక్త్వా తాత్పర్యార్థమాహ—న హీతి। తదుపేక్షణేఽనర్థప్రాప్తిసూచకో హిశబ్దః। ఇతిర్వక్ష్యమాణప్రకారార్థః। ఆదరేణ శ్రుత్యభిధానే హేతుః—అతిసూక్ష్మేతి। ఆకాఙ్క్షాపూర్వకముత్తరవాక్యం వ్యాచష్టే—కిమివేతి। తీక్ష్ణీకృతా పాషాణాదావితి శేషః। పదార్థముక్త్వా వివక్షితం వాక్యార్థమాహ—యథేతి। ఛాన్దసత్వాద్వచనవ్యత్యయ ఇత్యాహ—పన్థానమితి। నను వస్తునః సుజ్ఞేయత్వే జ్ఞానస్యాపి తథాత్వాద్దుర్గమత్వమసిద్ధమిత్యాశఙ్క్య కవయో వదన్తీత్యస్య తాత్పర్యార్థమాహ—జ్ఞేయస్యేతి॥౧౪॥

తత్కథమతిసూసూక్ష్మత్వం జ్ఞేయస్యేత్యుచ్యతే। స్థూలా తావాదయం మేదినీ శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధోపచితా సర్వేన్ద్రియవిషయభూతా తథా శరీరమ్। తత్రైకైకగుణాపకర్షేణ గన్ధాదీనాం సూక్ష్మత్వమహత్త్వవిశుద్ధత్వనిత్యత్వాదితారతమ్యం దృష్టమబాదిషు యావదాకాశమితి తే గన్ధాదయః సర్వ ఏవ స్థూలత్వాద్వికారాః శబ్దాన్తా యత్ర న సన్తి కిము తస్య సూక్ష్మత్వాదినిరతిశయత్వం వక్తవ్యమిత్యేతద్దర్శయతి శ్రుతిః—

అశబ్దమస్పర్శమరూపమవ్యయం తథాఽరసం నిత్యమగ-

న్ధవచ్చ యత్। అనాద్యనన్తం మహతః పరం ధ్రువం

నిచాయ్య తన్మృత్యుముఖాత్ప్రముచ్యతే॥౧౫॥

అశబ్దమస్పర్శమరూపమవ్యయం తథాఽరసం నిత్యమగన్ధవచ్చ యత్। ఏతద్వ్యాఖ్యాతం బ్రహ్మావ్యయమ్। యద్ధి శబ్దాదిమత్తద్వ్యేతీదం త్వశబ్దాదిమత్త్వాదవ్యయం న వ్యేతి న క్షీయతే, అత ఏవ చ నిత్యం యద్ధి వ్యేతి తదనిత్యమిదం తు న వ్యేత్యతో నిత్యమ్। ఇతశ్చ నిత్యమనాద్యవిద్యమాన ఆదిః కారణమస్య తదిదమనాది।

యద్ధ్యాదిమత్త్వాత్కార్యత్వాదనిత్యం కారణే ప్రలీయతే యథా పృథివ్యాది। ఇదం తు సర్వకారణత్వాదకార్యమకార్యత్వాన్నిత్యం న తస్య కారణమస్తి యస్మిన్ప్రలీయతే। తథాఽనన్తమవిద్యమానోఽన్తః కార్యమస్య తదనన్తమ్। యథా కదల్యాదేః ఫలాదికార్యోత్పాదనేనాప్యనిత్యత్వం దృష్టం న చ తథాఽప్యన్తవత్త్వం బ్రహ్మణోఽతోఽపి నిత్యమ్। మహతో మహత్తత్త్వాద్బుద్ధ్యాఖ్యాత్పరం విలక్షణం నిత్యవిజ్ఞప్తిస్వరూపత్వాత్సర్వసాక్షి హి సర్వభూతాత్మత్వాద్బ్రహ్మ। ఉక్తం హ్యేష సర్వేషు భూతేష్విత్యాది। ధ్రువం చ కూటస్థం నిత్యం న పృథివ్యాదివదాపేక్షికం నిత్యత్వమ్। తదేవంభూతం బ్రహ్మాత్మానం నిచాయ్యావగమ్య తమాత్మానం మృత్యుముఖాన్మృత్యుగోచరాదవిద్యాకామకర్మలక్షణాత్ప్రముచ్యతే వియుజ్యతే॥౧౫॥

---

ఆం టీం—యావద్యావద్గుణాపచయస్తావత్తావత్తారతమ్యేన సౌక్ష్మ్యం దృష్టం పృథివ్యాదిషు పరమాత్మని తు గుణానామత్యన్తాభావాన్నిరతిశయం సౌక్ష్మ్యం సిధ్యతీత్యాహ— స్థూలా తావదిత్యాదినా॥౧౫॥

---

గోం టీం—తదేవాసిద్ధమిత్యాశఙ్కతే—కథమితి। స్థూలసూక్ష్మతారతమ్యవిశ్రాన్తిస్థానత్వాదతిసూక్ష్మం జ్ఞేయం బ్రహ్మేత్యాహ—ఉచ్యత ఇతి। యావద్యావద్గుణాపచయస్తావత్తావత్తారతమ్యేన సౌక్ష్మ్యం పృథివ్యాదిషు దృష్టం పరమాత్మని గుణానామత్యన్తమభావాన్నిరతిశయం సౌక్ష్మ్యం సిధ్యతీతి పృథివ్యాదిషు తారతమ్యేన సౌక్ష్మ్యముపపాదయతి— స్థూలేత్యాదినా। శబ్దాదిరూపేణ వృద్ధౌ హేతుమాహ—సర్వేతి। పృథివ్యుక్తం న్యాయం పార్థివే, శరీరేఽతిదిశతి—తథేతి। తత్ర పృథివీతచ్ఛరీరయోరపకర్షేఽ(ర్షోఽ?)పగమేఽ(మోఽ?)బాదిషు సూక్ష్మత్వాదితారతమ్యం దృష్టమిత్యన్వయః। తారతమ్యదృష్టావవధిమాహ—యావదాకాశమితి। యావచ్ఛబ్దోఽభివ్యాప్తౌ। ఆత్మనో నిరతిశయం సూక్ష్మత్వాది కైముతికన్యాయేనోపపాదయతి—త ఇతి। తే గన్ధాదయః శబ్దాన్తాః స్థూలత్వాదికారణాః స్థూలత్వసూక్ష్మత్వసూక్ష్మతరత్వసూక్ష్మతమత్వాదికారణా జ్ఞాపకాః సర్వ ఏవ యత్ర న సన్తి ప్రతీచి తస్య సూక్ష్మత్వాదేర్నిరతిశయత్వం కిము వక్తవ్యమిత్యన్వయః। ఉక్తేఽర్థే శ్రుతిం యోజయతి—ఇత్యేతదితి। శబ్దాదిరాహిత్యమవ్యయత్వేఽవ్యయత్వం నిత్యత్వే హేతురితి

పాఠక్రమమవివక్షిత్వాఽఽహ—యద్ధీతి। నిత్యత్వే హేత్వన్తరమాహ— ఇతశ్చేతి। ఉక్తమర్థముపపాదయతి—యద్ధీతి। నన్వాత్మనోఽపి లయోఽస్తి కారణసంసర్గలక్షణ ఇత్యాశఙ్క్య న తస్య కార్యం కరణం చ విద్యత ఇతి శ్రుత్యన్తరాన్న కారణే లయ ఇత్యాహ—న తస్యేతి। స్వతో లయాభావేఽపి కార్యద్వారా లయమాశఙ్క్యాఽఽహ—తథేతి। కార్యద్వారా నాశే దృష్టాన్తమాహ—యథేతి। ఫలితం దర్శయతి—అతోఽపీతి। విలక్షణత్వే హేతుమాహ—నిత్యేతి। తచ్చ నాస్తీతి వక్తుం న శక్యత ఇత్యాహ—సర్వభూతేతి। న హ్యాత్మనః ప్రతిషేధః సంభవతీతి భావః। బ్రహ్మ నిరతిశయమహదిత్యర్థః। ఉక్తేఽర్థే శ్రుతిం ప్రమాణయతి—ఉక్తం హీతి। తచ్చ న పృథివ్యాదివత్పరిణామి నిత్యమిత్యాహ—ధ్రువమితి। ఏవం బ్రహ్మాత్మనోఽతిసూక్ష్మత్వేన దుర్విజ్ఞేయత్వాత్తజ్జ్ఞానస్యాపి దుఃసంపాద్యతాముక్త్వా బ్రహ్మాత్మజ్ఞానం సఫలముపసంహరతి—తమిత్యాదినా॥౧౫॥

ప్రస్తుతవిజ్ఞానస్తుత్యర్థమాహ శ్రుతిః—

నాచికేతముపాఖ్యానం మృత్యుప్రోక్తꣳ సనాతనమ్॥

ఉక్త్వా శ్రుత్వా చ మేధావీ బ్రహ్మలోకే మహీయతే॥౧౬॥

నాచికేతం నచికేతసా ప్రాప్తం నాచికేతం మృత్యునా ప్రోక్తం మృత్యుప్రోక్తమిదమాఖ్యానముపాఖ్యానం వల్లీత్రయలక్షణం సనాతనం చిరంతనం వైదికత్వాదుక్త్వా బ్రాహ్మణేభ్యః శ్రుత్వాఽఽచార్యేభ్యో మేధావీ బ్రహ్మైవ లోకో బ్రహ్మలోకస్తస్మిన్మహీయత ఆత్మభూత ఉపాస్యో భవతీత్యర్థః॥౧౬॥

---

ఆం టీం—॥౧౬॥

---

గోం టీం—నను విజ్ఞానస్య సఫలస్యోక్తత్వాదుత్తరగ్రన్థః కిమిత్యాహ—ప్రస్తుతేతి। ప్రకృతబ్రహ్మాత్మవిజ్ఞానసాధనస్తుత్యర్థమాఖ్యాయికామాహ శ్రుతిరిత్యర్థః। చిరంతనత్వే హేతుమాహ—వైదికత్వాదితి। షష్ఠీసమాసభ్రమం వ్యావర్తయతి—బ్రహ్మైవేతి। వాక్యార్థమాహ—ఆత్మేతి॥౧౬॥

య ఇమం పరమం గుహ్యం శ్రావయేద్బ్రహ్మసంసది॥ ప్రయతః

శ్రాద్ధకాలే వా తదానన్త్యాయ కల్పతే తదాన-

న్త్యాయ కల్పత ఇతి॥౧౭॥

ఇతి కాఠకోపనిషది ప్రథమాధ్యాయే తృతీయా వల్లీ సమాప్తా॥3॥

ఇతి కాఠకోపనిషది ప్రథమోఽధ్యాయః సమాప్తః॥౧॥

యః కశ్చిదిమం గ్రన్థం పరమం ప్రకృష్టం గుహ్యం గోప్యం శ్రావయేద్గ్రన్థతోఽర్థతశ్చ బ్రాహ్మణానాం సంసది బ్రహ్మసంసది ప్రయతః శుచిర్భూత్వా శ్రాద్ధకాలే వా శ్రావయేద్భుఞ్జానానాం తచ్ఛ్రాద్ధమస్యాఽఽనన్త్యాయానన్తఫలాయ కల్పతే సంపద్యతే। ద్విర్వచనమధ్యాయపరిసమాప్త్యర్థమ్॥౧౭॥

ఇతి కాఠకోపనిషది ప్రథమాధ్యాయే తృతీయవల్లీభాష్యం సమాప్తమ్॥3॥

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యశ్రీమదాచార్య-

శ్రీశంకరభగవతః కృతౌ కాఠకోపనిషద్భాష్యే ప్రథమోఽధ్యాయః సమాప్తః॥౧॥

---

ఆం టీం—॥౧౭॥

ఇతి కాఠకోపనిషద్భాష్యటీకాయాం ప్రథమాధ్యాయే తృతీయా వల్లీ సమాప్తా ॥౩॥

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్యానన్దజ్ఞానవిర-
చితే కాఠకోపనిషద్భాష్యవ్యాఖ్యానే ప్రథమోఽధ్యాయః సమాప్తః ॥౧॥

---

గోం టీం— ప్రయత ఇత్యుభయత్రాన్వేతి। అనన్తఫలాయ క్రమేణేతి శేషః ॥౧౭॥

ఇతి ప్రథమాధ్యాయే తృతీయా వల్లీ సమాప్తా ॥౩॥

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యవర్యశ్రీమద్బాలగోపాలేన్ద్రయతీశ్వరవిరచితే
కాఠకోపనిషద్భాష్యవివరణే ప్రథమోఽధ్యాయః సమాప్తః ॥౧॥

---

అథ ద్వితీయోఽధ్యాయః।

ఏష సర్వేషు భూతేషు గూఢోఽఽత్మా న ప్రకాశతే దృశ్యతే త్వగ్ర్యయా బుద్ధ్యేత్యుక్తమ్। కః పునః ప్రతిబన్ధోఽగ్ర్యాయా బుద్ధేర్యేన తదభావాదాత్మా న దృశ్యత ఇతి తద్దర్శనకారణప్రదర్శనార్థా వల్ల్యరభ్యతే। విజ్ఞాతే హి శ్రేయఃప్రతిబన్ధకారణే తదపనయనాయ యత్న ఆరబ్ధుం శక్యతే నాన్యథేతి—

పరాఞ్చి ఖాని వ్యతృణత్స్వయంభూస్తస్మాత్పరాఙ్ప-
శ్యతి నాన్తరాత్మన్। కశ్చిద్ధీరః ప్రత్యగాత్మాన-

మైక్షదావృత్తచక్షురమృతత్వమిచ్ఛన్॥౧॥

పరాఞ్చి పరాగఞ్చన్తి గచ్ఛన్తీతి ఖాని తదుపలక్షితాని శ్రోత్రాదీనీన్ద్రియాణి ఖానీత్యుచ్యన్తే। తాని పరాఞ్చ్యేవ శబ్దాదివిషయప్రకాశనాయ ప్రవర్తన్తే। యస్మాదేవం స్వాభావికాని తాని వ్యతృణద్ధిం సితవాన్హననం కృతవానిత్యర్థః। కోఽసౌ। స్వయంభూః పరమేశ్వరః స్వయమేవ స్వతన్త్రో భవతి సర్వదా న పరతన్త్ర ఇతి।
తస్మాత్పరాఙ్పరాగ్రూపాననాత్మభూతాఞ్ఛబ్దాదీన్పశ్యత్యుపలభత ఉపలబ్ధా, నాన్తరాత్మన్నాన్తరాత్మానమిత్యర్థః। ఏవంస్వభావేఽపి సతి లోకస్య కశ్చిన్నద్యాః ప్రతిస్రోతః ప్రవర్తనమివ ధీరో ధీమాన్వివేకీ ప్రత్యగాత్మానం ప్రత్యక్చాసావాత్మా చేతి ప్రత్యగాత్మా। ప్రతీచ్యేవాఽఽత్మశబ్దో రూఢో లోకే నాన్యస్మిన్। వ్యుత్పత్తిపక్షేఽపి తత్రైవాఽఽత్మశబ్దో వర్తతే।

"యచ్చాఽఽప్నోతి యదాదత్తే యచ్చాత్తి విషయానిహ।

యచ్చాస్య సంతతో భావస్తస్మాదాత్మేతి కీర్త్యతే"॥

ఇత్యాత్మశబ్దవ్యుత్పత్తిస్మరణాత్। తం ప్రత్యగాత్మానం స్వం స్వభావమైక్షదపశ్యత్పశ్యతీత్యర్థః। ఛన్దసి కాలానియమాత్। కథం పశ్యతీత్యుచ్యతే। ఆవృత్తచక్షురావృత్తం వ్యావృత్తం చక్షుః శ్రోత్రాదికమిన్ద్రియజాతమశేషవిషయాద్యస్య స ఆవృత్తచక్షుః। స ఏవం సంస్కృతః ప్రత్యగాత్మానం పశ్యతి। న హి బాహ్యవిషయాలోచనపరత్వం ప్రత్యగాత్మేక్షణం చైకస్య సంభవతి। కిమర్థం పునరిత్థం మహతా ప్రయాసేన స్వభావప్రవృత్తినిరోధం కృత్వా ధీరః ప్రత్యగాత్మానం పశ్యతీత్యుచ్యతే। అమృతత్వమమరణధర్మత్వం నిత్యస్వభావతామిచ్ఛన్నాత్మన ఇత్యర్థః॥౧॥

---

ఆం టీం—అనాదిరవిద్యాప్రతిబన్ధః। ప్రాగుక్తోఽధునాఽఽగన్తుకప్రతిబన్ధదర్శనాయోత్తరవల్ల్యారమ్భ ఇతి సంబన్ధమాహ—ఏష సర్వేష్విత్యాదినా। యదీన్ద్రియాణ్యన్తర్ముఖాని(ణి) స్యుస్తదా తాన్యాత్మనిష్ఠతయాఽమృతత్వమీయురత ఇన్ద్రియాణి బహిర్ముఖాని(ణి) సృష్టానీతి యత్తత్తేషాం హననమేవ కృతమిత్యర్థః। ఆప్లృ వ్యాప్తావితి ధాత్వర్థానుసారేణ వ్యాపక ఆత్మశబ్దార్థః। యద్యస్మాదాదత్తే సంహరతి స్వాత్మన్యేవ సర్వమితి జగదుపాదానం లభ్యతే।

విషయానత్తీత్యాత్మేతి వ్యుత్పత్త్యా స్వచైతన్యాభాసేనోపలబ్ధృత్వమాత్మశబ్దార్థః। యేన కారణేనాస్యాఽఽత్మనః సంతతో నిరన్తరో భావః కల్పితస్యాధిష్ఠానసత్తామన్తరేణ సత్తాభావాద్యథా రజ్జ్వామధ్యస్తే సర్పే రజ్జ్వాః సాతత్యం తథా కల్పితం సర్వం యేన స్వస్వరూపవత్స ఆత్మేత్యర్థః॥౧॥

---

గోం టీం—అనాద్యవిద్యాప్రతిబన్ధః
ప్రాగుక్తోఽధునాఽఽగన్తుకప్రతిబన్ధప్రకాశనాయోత్తరవల్ల్యారమ్భ ఇతి సంబన్ధమాహ— ఏష ఇతి। ఇత్యుక్తమనేన వాక్యేనానాద్యవిద్యాప్రతిబన్ధస్వరూపమితి శేషః। కః పునరితి। పునః కీదృశోఽనాద్యవిద్యాయా అన్యః ప్రతిబన్ధః, యస్య ప్రతిబన్ధస్య కాదాచిత్కస్యాభావాదాత్మాఽగ్ర్యయా బుద్ధ్యా దృశ్యతే స ప్రతిబన్ధోఽగ్ర్యాయా బుద్ధేః కః కీదృశః కింస్వరూపః కింకార్యక ఇత్యర్థః। ఇత్యేవమాకాఙ్క్షాయాం తద్దర్శయతి—తద్దర్శనేతి। కాదాచిత్కప్రతిబన్ధస్య దర్శనం జ్ఞానం తస్య కారణం లిఙ్గం నిమిత్తం తస్య ప్రదర్శనాయేత్యర్థః। కాదాచిత్కప్రతిబన్ధశ్చాధ్యాస ఇతి భావః। నను ప్రతిబన్ధకతన్నిమిత్తనిరూపణమనర్థకం నివర్తకోపదేశాత్తన్నివృత్తేరిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—విజ్ఞాత ఇతి। హి యస్మాదధ్యాసనిమిత్తే సమ్యగ్జ్ఞాతే నిమిత్తస్య నివృత్తయే యత్న ఆస్థాతుం శక్యత ఇత్యర్థః। నాన్యథేత్యనన్తరం తస్మాదధ్యాసనిమిత్తనిరూపణముచితమితి శేషః। అక్షరాణి వ్యాచష్టే—పరాఞ్చీత్యాదినా। ఖశబ్దోపాత్తశ్రోత్రభేదశఙ్కాం వారయతి—తదితి। ఖోపలక్షితానీత్యర్థః। ఖోపలక్షితానీత్యపి పాఠః। తేషాం పరాక్త్వం వివృణోతి—తానీతి। పరాఞ్చ్యేవ పరాగ్విషయప్రకాశనసమర్థాన్యేవేత్యర్థః। ఫలమాహ— శబ్దాదీతి। ఏవంస్వభావకాని పరాగ్విషయాభిముఖ[త్వ]స్వభావాని। తానీన్ద్రియాణి। హననం కృతవానితి కథమ్। తేషాం హననం నాశో నష్టానాం చ న విషయోపనయనద్వారాఽనర్థహేతుతేతి చేద్యద్యైవేన్ద్రియాణ్యన్తర్ముఖాని(ణి) స్యుస్తదా తాన్యాత్మనిష్ఠతయాఽమృతత్వసాధనానీత్యత ఇన్ద్రియాణి బహిర్ముఖాని(ణి) సృష్టానీతి యత్తత్తేషాం హననమేవ కృతమితి భావః। కర్తృపదమాకాఙ్క్షాపూర్వకం వ్యాచష్టే—కోఽసావితి। హిరణ్యగర్భశఙ్కాం ప్రకరణేన వారయతి—పరమేశ్వర ఇతి। స్వయం భవతి ప్రభవతీతి యోగవృత్తిమర్థతస్తస్మిన్దర్శయతి—స్వయమేవేతి। ఏవకారవ్యావర్త్యం దర్శయతి—నేతి। తస్మాదితి। యస్మాత్ఖాని పరాఞ్చి వ్యతృణత్తస్మాదిత్యర్థః। ఉపలబ్ధోపలభత ఇన్ద్రియైరితి శేషః। విభక్తిలోపశ్ఛాన్దస ఇత్యాహ—నేత్యాదినా। నన్విన్ద్రియాణాం ప్రత్యక్ప్రావణ్యాభావాదాత్మదర్శనమేవ న మృగ్యమధికార్యభావాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—ఏవమితి। అనాత్మభూతశబ్దాదివిషయోపలబ్ధస్వభావత్వేఽపీత్యర్థః। కశ్చిదిత్యధికారిదౌర్లభ్యం

ద్యోతయతి। యథా కశ్చిత్కార్తవీర్యాదిర్నద్యా నర్మదాదిరూపాయాః ప్రతిస్రోతః ప్రవర్తనం కరోతి ఏవమనేకజన్మసంసిద్ధ ఇన్ద్రియప్రవృత్తినదీప్రతిస్రోతఃప్రవర్తనం కృత్వా గురుముపగతో వివేకీ తత్త్వంపదార్థవివేకవాన్ప్రత్యగాత్మానం స్వం స్వభావం పశ్యతీతి సంబన్ధః। ప్రత్యగాత్మపదం వ్యాచష్టే—ప్రత్యక్చేతి। నన్వాత్మశబ్దవాచ్యః ప్రత్యగ్దేహాదిరపి భవతీత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—ప్రతీచ్యేవేతి। అన్యస్మిన్దేహాదావాత్మశబ్దప్రయోగస్తు తాదాత్మ్యభిమానాదితి భావః। యౌగికీ వృత్తిస్తత్రైవేత్యాహ—వ్యుత్పత్తీతి। తత్రైవ ప్రత్యగాత్మన్యేవ। ఆప్లృ వ్యాప్తావితి ధాత్వర్థానుగమాదాత్మా వ్యాపక ఇత్యాహ—యచ్చాఽఽప్నోతీతి। యచ్ఛబ్దాః సర్వే యస్మాదర్థే ద్రష్టవ్యాః। ఆదత్తే సంహరతి స్వాత్మన్యేవ సర్వమితి లయాధిష్ఠానముచ్యతే। కార్యస్య చ కారణే లయ ఇత్యాత్మనోఽనయా వ్యుత్పత్త్యోపాదానకారణత్వం లభ్యతే। ఇహ లోకే। విషయానత్తీత్యనేన యోగేనోపలబ్ధృత్వమాత్మనో లభ్యతే। అస్య జగతః సంతతో నిరన్తరో భావః సత్తా యేనాధిష్ఠానసత్తాతిరిక్తసత్తాశూన్యత్వాదారోపితస్య రజతస్యేవ తస్మాదాత్మేత్యధిష్ఠానత్వం లభ్యతే। నన్వపశ్యదితి భూతకాలనిర్దేశాన్నాధునాతనానాం దర్శనమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—పశ్యతీతి। కథం భూతలకారో వర్తమానార్థక ఇతి తత్రాఽఽహ—ఛన్దసీతి। దర్శనప్రకారమాకాఙ్క్షాపూర్వకం దర్శయతి—కథమిత్యాదినా। చక్షుర్గ్రహణముపలక్షణమిత్యాహ— శ్రోత్రాదికమితి। వ్యావృత్తత్వం కస్మాదిత్యాకాఙ్క్షాయామపేక్షితం పూరయతి—అశేషేతి। సోఽధికారీ, ఏవం సంస్కృతో విషయేభ్య ఇన్ద్రియనియమనసంస్కారసంస్కృతాన్తఃకరణ ఇత్యర్థః। నను బాహ్యేషు విషయేషు శోభనాధ్యాసరూపాలోచనపరస్యాపి తత్త్వమసీతి వాక్యాదాత్మేక్షణం సేత్స్యతీత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—న హీతి। నను విషయాలోచనపరస్యాపరోక్షభ్రమనివర్తకజ్ఞానానుదయేఽపి తన్నియమనసంస్కృతస్యోత్పన్నమపి జ్ఞానం వ్యర్థమిత్యాశఙ్కతే— కిమర్థం పునరితి। పరిహరతి—ఉచ్యత ఇతి। అమరణధర్మత్వం మరణాదిసంసారాభావోపలక్షితస్వరూపత్వమత ఏవ నిత్యస్వభావత్వమాత్మన ఇచ్ఛన్నిత్యన్వయః॥౧॥

పరాచః కామాననుయన్తి బాలాస్తే మృత్యోర్యన్తి
వితతస్య పాశమ్। అథ ధీరా అమృతత్వం
విదిత్వా ధ్రువమధ్రువేష్విహ న ప్రార్థయన్తే॥౨॥

యత్తావత్స్వాభావికం పరాగేవానాత్మదర్శనం తదాత్మదర్శనస్య ప్రతిబన్ధకారణమవిద్యా తత్ప్రతికూలత్వాద్యా చ పరాక్త్వేవావిద్యోపప్రదర్శితేషు దృష్టాదృష్టేషు భోగేషు తృష్ణా తాభ్యామవిద్యాతృష్ణాభ్యాం ప్రతిబద్ధాత్మదర్శనాః పరాచో బహిర్గతానేవ కామాన్కామ్యాన్విషయాననుయన్తి అనుగచ్ఛన్తి బాలా అల్పప్రజ్ఞాస్తే తేన కారణేన మృత్యోరవిద్యాకామకర్మసముదాయస్య యన్తి గచ్ఛన్తి వితతస్య విస్తీర్ణస్య సర్వతో వ్యాప్తస్య పాశం పాశ్యతే బధ్యతే యేన తం పాశం దేహేన్ద్రియాదిసంయోగవియోగలక్షణమ్। అనవరతజన్మమరణజరారోగాద్యనేకానర్థవ్రాతం ప్రతిపద్యన్త ఇత్యర్థః। యత ఏవమథ తస్మాద్ధీరా వివేకినః ప్రత్యగాత్మస్వరూపావస్థానలక్షణమమృతత్వం ధ్రువం విదిత్వా। దేవాద్యమృతత్వం హ్యధ్రువమిదం తు ప్రత్యగాత్మస్వరూపావస్థానలక్షణం న కర్మణా వర్ధతే నో కనీయానితి ధ్రువమ్। తదేవంభూతం కూటస్థమవిచాల్యమమృతత్వం విదిత్వాఽధ్రువేషు సర్వపదార్థేష్వనిత్యేషు నిర్ధార్య బ్రాహ్మణా ఇహ సంసారేఽనర్థప్రాయే న ప్రార్థయన్తే కించిదపి ప్రత్యగాత్మదర్శనప్రతికూలత్వాత్। పుత్రవిత్తలోకైషణాభ్యో వ్యుత్తిష్ఠన్త్యేవేత్యర్థః॥౨॥

---

ఆం టీం—॥౨॥

---

గోం టీం—పరాచః కామానితి వ్యాఖ్యాతుం భూమికామారచయతి— యదితి। స్వాభావికం శాస్త్రానపేక్షమ్। పరాగేవేత్యస్య వ్యాఖ్యాఽనాత్మదర్శనమితి। ప్రతిబన్ధనస్య దురదృష్టాదేః కారణమనాత్మదర్శనమిత్యత్ర హేతుమాహ—ప్రతికూలత్వాదితి। అవిద్యేతి శేషః। తృష్ణాస్వరూపం దర్శయతి—యా చేతి। పరాక్త్వేవేత్యస్య వ్యాఖ్యా దృష్టేత్యాది। పరాక్త్వే హేతుమాహ—అవిద్యేతి। భుజ్యన్త ఇతి భోగాస్తేషు। తాభ్యామనాత్మదర్శనభోగేచ్ఛారూపాభ్యామ్। ప్రతిబద్ధమాత్మనః పరాత్మత్వేన దర్శనం యేషాం తే తథా। పరాచ ఇత్యస్య వ్యాఖ్యా బహిరిత్యాది। అల్పప్రజ్ఞానామనుగమనం నామానాత్మదర్శనతృష్ణాప్రేరితాః సన్తః కామానాం లబ్ధారో భవన్తీత్యేతత్। తేన కారణేన విషయానుగమేన కారణేన। వితతస్య మృత్యోః పాశం యన్తీత్యన్వయః। మృత్యుశబ్దార్థమాహ—అవిద్యేతి। వితతశబ్దార్థమాహ—విస్తీర్ణస్యేత్యాది। అవయవవ్యుత్పత్తిపూర్వకం పాశశబ్దార్థమాహ—పాశ్యన్త ఇతి। అర్థాన్తరమాహ—అనవరతేతి। అనవరతేత్యాది పూర్వవిశేషణం వా। అనర్థస్య వ్రాతో యస్మిన్నితి విశేషణపక్షే విగ్రహో

భవతి। యన్నీత్యస్యార్థమాహ—ప్రతీతి। అథవా పదార్థముక్త్వా వాక్యార్థమాహ—అనవరతేతి। ఏవమనాత్మప్రవణస్య సంసార ఉక్తప్రకారేణ యత ఇత్యర్థః। ప్రత్యక్స్వరూపావస్థానరూపం ధ్రువత్వముపపాదయతి—దేవాదీతి। ప్రత్యక్స్వరూపమమృతత్వం ధ్రువమిత్యత్ర శ్రుతిముదాహరతి—నేతి। అవిచాల్యమకార్యమధ్రువేషు సర్వపదార్థేషు కూటస్థమమృతత్వం నిర్ధార్యేత్యన్వయః। బ్రాహ్మణా బ్రహ్మవిదః, కించిదపి న కామయన్త ఇత్యత్ర హేతుమాహ—ప్రత్యగాత్మేతి। తాత్పర్యార్థమాహ—పుత్రేతి॥౨॥

యద్విజ్ఞానాన్న కించిదన్యత్ప్రార్థయన్తే బ్రాహ్మణాః కథం తదధిగమ ఇతి। ఉచ్యతే—

యేన రూపం రసం గన్ధం శబ్దాన్స్పర్శాꣳశ్చ మైథు-

నాన్। ఏతేనైవ విజానాతి కిమత్ర పరిశి-

ష్యతే। ఏతద్వై తత్॥3॥

యేన విజ్ఞానస్వభావేనాఽఽత్మనా రూపం రసం గన్ధం శబ్దాన్స్పర్శాంశ్చ మైథునాన్మైథుననిమిత్తాన్సుఖప్రత్యయాన్విజానాతి విస్పష్టం జానాతి సర్వో లోకః। నను నైవం ప్రసిద్ధిర్లోకస్యాఽఽత్మనా దేహాదివిలక్షణేనాహం విజానామీతి। దేహాదిసంఘాతోఽహం విజానామీతి తు సర్వో లోకోఽవగచ్ఛతి। న త్వేవమ్। దేహాదిసంఘాతస్యాపి శబ్దాదిస్వరూపత్వావిశేషాద్విజ్ఞేయత్వావిశేషాచ్చ న యుక్తం విజ్ఞాతృత్వమ్। యది హి దేహాదిసంఘాతో రూపాద్యాత్మకః సన్రూపాదీన్విజానీయాద్బాహ్యా అపి రూపాదయోఽన్యోన్యం స్వం స్వం రూపం చ విజానీయుః। న చైతదస్తి। తస్మాద్దేహాదిలక్షణాంశ్చ రూపాదీనేతేనైవ దేహాదివ్యతిరిక్తేనైవ విజ్ఞానస్వభావేనాఽఽత్మనా విజానాతి లోకః। యథా యేన లోహో దహతి సోఽగ్నిరితి తద్వత్। ఆత్మనోఽవిజ్ఞేయం కిమత్రాస్మింల్లోకే పరిశిష్యతే న కించిత్పరిశిష్యతే। సర్వమేవ త్వాత్మనా విజ్ఞేయమ్। యస్యాఽఽత్మనోఽవిజ్ఞేయం న కించిత్పరిశిష్యతే స ఆత్మా సర్వజ్ఞః। ఏతద్వై తత్। కిం తద్యన్నచికేతసా పృష్టం దేవాదిభిరపి విచికిత్సితం ధర్మాదిభ్యోఽన్యద్విష్ణోః పరమం పదం యస్మాత్పరం నాస్తి తద్వా ఏతదధిగతమిత్యర్థః॥3॥

ఆం టీం— కథం తదధిగమ ఇతి కిం వైదికత్వాద్ధర్మవత్పరోక్షత్వేన కింవా ఘటాదివత్సిద్ధత్వాదపరోక్షత్వేనాపీత్యాకాఙ్క్షాయామాత్మత్వాద్బ్రహ్మణోఽపరోక్షత్వేనైవావగమః సమ్యగవగమ ఇత్యుచ్యతే—యేనేత్యాదినా। మూఢానాం వ్యతిరిక్తేనాఽఽత్మనా దేహాదేర్వేద్యత్వం యద్యపి న ప్రసిద్ధం తథాఽపి విచారకాణాం వ్యతిరిక్తేనైవ వేద్యత్వం ప్రసిద్ధం తతో యచ్ఛబ్దేన ప్రసిద్ధవత్పరామర్శో న విరుధ్యత ఇతి పరిహరతి—న త్వేవం దేహాదీత్యాదినా। ద్రైహికాః శబ్దాదయో న స్వాత్మానమన్యం చ విజానీయుః శబ్దాదిత్వాద్దృశ్యత్వాచ్చ బాహ్యవత్। విపక్షే బాధకమాహ—యది హీతి॥3॥

---

గోం టీం—కిం ధర్మవత్పరోక్షత్వేనోత ఘటవత్ప్రత్యక్షత్వేన వాఽఽత్మనోఽధిగమ ఇత్యాకాఙ్క్షాపూర్వకముత్తరం వ్యాచష్టే—యద్విజ్ఞానాదిత్యాదినా। దేహాదివిలక్షణవిజ్ఞానస్వభావత్వమాత్మనోఽప్రసిద్ధమిత్యాక్షిపతి—నన్వితి। విజానామీతి। శబ్దాదీనీ(ని)తి శేషః। సార్వలౌకికప్రతీతిం దర్శయతి—దేహాదీతి। తథా చ యేనేతి ప్రసిద్ధార్థకయచ్ఛబ్దప్రయోగోఽనుపపన్న ఇతి భావః। యద్యప్యాత్మనో లోకతోఽవిలక్షణత్వప్రసిద్ధిస్తథాఽపి విచారకాణాం వ్యతిరిక్తత్వేనైవాఽఽత్మస్వరూపప్రసిద్ధేర్యచ్ఛబ్దవిరోధో నాస్తీతి పరిహరతి—నేత్యాదినా। దేహాదేర్విజ్ఞాతృత్వాభావే హేతుద్వయమాహ—శబ్దాదీత్యాదినా। గుణగుణినోరభేదాచ్ఛబ్దాదిస్వరూపత్వం సంఘాతస్య ద్రష్టవ్యమ్। కార్యకారణసంబన్ధినః శబ్దాదయః స్వాత్మానమన్యం చ న జానీయుః శబ్దాదిత్వాద్దృశ్యత్వాద్బాహ్యశబ్దాదివత్। విపక్షే దోషమాహ—యది హీతి। ఏతచ్ఛబ్దాదేః స్వరూపవిజ్ఞానం నాస్తీత్యుక్తే ఫలితమాహ—తస్మాదితి। లోకః సంఘాతాత్మా। వ్యతిరిక్తస్వభావేన సంఘాతస్య విజ్ఞాతృత్వే దృష్టాన్తమాహ—యథేతి। యేనోష్ణప్రకాశాత్మనా తద్వ్యతిరిక్తాత్మనా సంఘాతో జానాతీత్యర్థః। శబ్దాదికతిపయవిజ్ఞేయోపాదానాదసర్వజ్ఞత్వమాశఙ్క్యాఽఽహ—ఆత్మనేతి(త్మన ఇతి)। అవిజ్ఞేయమితి చ్ఛేదః। సర్వస్య విజ్ఞేయత్వే ఫలితమాహ—యస్యేతి। తత్త్వవిజ్ఞానముపసంహరతి—ఏతదితి। తద్రైక్యవిషయమితి, ప్రకృతమనుద్భవతి—యదిత్యాదినా। యదిత్యాదివాక్యాభ్యాం త్వంపదలక్ష్యనిర్దేశోఽన్యదితి తత్పదలక్ష్యనిర్దేశః। నాస్తీత్యన్తేన వాక్యార్థనిర్దేశః। వైశబ్దః సర్వోపనిషదే(ద్రై)కరూప్యప్రదర్శనార్థః॥3॥

అతిసూక్ష్మత్వాద్దుర్విజ్ఞేయమితి మత్త్వైతమేవార్థం పునః పునరాహ—

స్వప్రాన్తం జాగరితాన్తం చోభౌ యేనానుపశ్యతి॥
మహాన్తం విభుమాత్మానం మత్వా ధీరో న శోచతి॥౪॥

స్వప్నాన్తం స్వప్నమధ్యం స్వప్నవిజ్ఞేయమిత్యర్థః। తథా జాగరితాన్తం జాగరితమధ్యం జాగరితవిజ్ఞేయం చ। ఉభౌ స్వప్నజాగరితాన్తౌ యేనాఽఽత్మనాఽనుపశ్యతి లోక ఇతి సర్వం పూర్వవత్। తం మహాన్తం విభుమాత్మానం మత్వాఽవగమ్యాఽఽత్మభావేన సాక్షాదహమస్మి పరమాత్మేతి ధీరో న శోచతి॥౪॥

---

ఆం టీం—॥౪॥

---

గోం టీం—విజ్ఞేయపరిసమాప్తేరుత్తరగ్రన్థవైయర్థ్యశఙ్కాయామాహ—అతిసూక్ష్మత్వాదితి। ఆహ ప్రకారాన్తరేణేతి శేషః। త్రిపుటీసంగ్రహార్థమాహ—స్వప్నవిజ్ఞేయమితి। ఏవముత్తరత్ర। పూర్వవదితి। యచ్ఛబ్దాక్షేపసమాధానాది సర్వం పూర్వవదిత్యుచ్యతే। మహాన్తం వ్యాపకమ్, విభుం వివిధం భవత్యస్మాదితి విభుం సర్వకల్పనాధిష్ఠానమిత్యర్థః। ఇతి సాక్షాన్మత్వేతి సంబన్ధః। సాక్షాత్కార ఏవ ధైర్యం తద్వానిత్యర్థః॥౪॥

కించ—

య ఇమం మధ్వదం వేద ఆత్మానం జీవమన్తికాత్॥
ఈశానం భూతభవ్యస్య న తతో విజుగుప్సతే। ఏతద్వై తత్॥౫॥

యః కశ్చిదిమం మధ్వదం కర్మఫలభుజం జీవం ప్రాణాదికలాపస్య ధారయితారమాత్మానం వేద విజానాత్యన్తికాదన్తికే సమీప ఈశానమీశితారం భూతభవ్యస్య కాలత్రయస్య, తతస్తద్విజ్ఞానాదూర్ధ్వమాత్మానం న విజుగుప్సతే న గోపాయితుమిచ్ఛత్యభయప్రాప్తత్వాత్। యావద్ధి భయమధ్యస్థోఽనిత్యమాత్మానం మన్యతే తావద్గోపాయితుమిచ్ఛత్యాత్మానమ్। యదా తు నిత్యమద్వైతమాత్మానం విజానాతి తదా కిం కః కుతో వా గోపాయితుమిచ్ఛేద్దైతద్వై తదితి పూర్వవత్॥౫॥

---

ఆం టీం—॥౧॥

---

గోం టీం—కర్మఫలభోక్తృత్వప్రాణాదికలాపధారయితృత్వోపలక్షితమాత్మానం త్వంపదలక్ష్యం కాలత్రయపరిచ్ఛేద్యవస్త్వీశితృత్వోపలక్షితతత్పదలక్ష్యం యః కశ్చిదధికారీ వేద సాక్షాత్కరోతి స తస్మాదనన్తరమాత్మానం నరకపాతాదిభయాన్న రక్షితుమిచ్ఛతీతి ప్రకారాన్తరమాహ—కించేతి। మధు కర్మఫలమత్తీతి మధ్వదస్తమితి వ్యుత్పత్త్యాఽఽహ—మధ్వదమితి। సామీప్యం చాత్రాభేదః। అభేదేన వేదేత్యర్థః। అరక్షణే హేతుమాహ—అభయప్రాప్తత్వాదితి। ఉక్తమర్థం వ్యతిరేకేణోపపాదయతి—యావద్ధీతి। ఆత్మన ఇతి కర్మణి షష్ఠీ। అన్వయమాహ—యదేతి। నిత్యస్యాపి ద్వితీయసంబన్ధాద్భయశఙ్కా తన్నేత్యాహ—అద్వైతమితి। పూర్వవదితి। యన్నచికేతసా పృష్టం దేవాదిభిర్విచికిత్సితం ధర్మాదిభ్యోఽన్యద్విష్ణోః పరమం పదం యస్మాత్పరం నాస్తి తద్వా ఏతదధిగతమిత్యర్థః॥౫॥

యః ప్రత్యగాత్మేశ్వరభావేన నిర్దిష్టః స సర్వాత్మేత్యేతద్దర్శయతి—

యః పూర్వం తపసో జాతమద్భ్యః పూర్వమజాయత॥ గుహాం

ప్రవిశ్య తిష్ఠన్తం యో భూతేభిర్వ్యపశ్యత। ఏతద్వై తత్॥౬॥

యః కశ్చిన్ముముక్షుః పూర్వం ప్రథమం తపసో జ్ఞానాదిలక్షణాద్బ్రహ్మణ ఇత్యేతజ్జాతముత్పన్నం హిరణ్యగర్భమ్। కిమపేక్ష్య పూర్వమిత్యాహ—అద్భ్యః పూర్వమప్సహితేభ్యః పఞ్చభూతేభ్యో న కేవలాభ్యోఽద్భ్య ఇత్యభిప్రాయః। అజాయత, ఉత్పన్నో యస్తం ప్రథమజం దేవాదిశరీరాణ్యుత్పాద్య సర్వప్రాణిగుహాం హృదయాకాశం ప్రవిశ్య తిష్ఠన్తం శబ్దాదీనుపలభమానం భూతేభిర్భూతైః కార్యకారణలక్షణైః సహ తిష్ఠన్తం యో వ్యపశ్యత యః పశ్యతీత్యేతత్। య ఏవం పశ్యతి స ఏతదేవ పశ్యతి యత్తత్ప్రకృతం బ్రహ్మ ॥౬॥

---

ఆం టీం—యః కశ్చిత్పూర్వం తపసో జాతం పశ్యతి స ప్రకృతం బ్రహ్మైవ పశ్యతీతి సంబన్ధః। అద్భ్యః పూర్వమిత్యాదినా హిరణ్యగర్భస్య విశేషేణాన్తఃకరణాంశేన జీవావచ్ఛేదకత్వాజ్జీవతాదాత్మ్యవివక్షయా విశేషణం శబ్దాదీనుపలభమానమితి। యదితి। యస్మాల్లోకే సువర్ణాజ్జాతం కుణ్డలం సువర్ణమేవ భవతి తద్వద్బ్రహ్మణో జాతో హిరణ్యగర్భోఽపి బ్రహ్మాత్మక ఏవేత్యర్థః॥౬॥

---

గోం టీం—ఉత్తరసందర్భస్య తాత్పర్యమాహ—య ఇతి। యః పూర్వం తపసో జాతం హిరణ్యగర్భం పశ్యతి స యత్తత్ప్రకృతం బ్రహ్మ తదేవ పశ్యతీతి సంబన్ధః। ఆకాఙ్క్షాపూర్వకం హిరణ్యగర్భం విశినష్టి—కిమిత్యాదినా। ప్రథమజం పశ్యతీత్యన్వయః। తస్యైవ విశేషణాన్తరమాహ—దేవాదీతి। శబ్దాదీనుపలభమానమితి। నను హిరణ్యగర్భస్య ప్రతిదేహం భోగాభావాత్కథం శబ్దాదీనుపలభమానమి[తీ]తి చేద్ధిరణ్యగర్భస్యాన్తఃకరణాంశేన జీవోపాధిత్వాజ్జీవతాదాత్మ్యవివక్షయా విశేషణం శబ్దాదీనుపలభమానమి[తీ]తి భావః। నను హిరణ్యగర్భదర్శనం ప్రకృతబ్రహ్మదర్శనం కథమితి చేత్సువర్ణాజ్జాతం కుణ్డలం సువణం యథా సద్బ్రహ్మణో జాతో హిరణ్యగర్భోఽపి బ్రహ్మాత్మక ఏవేతి బోధ్యమ్॥౬॥

కించ—

యా ప్రాణేన సంభవత్యదితిర్దేవతామయీ॥ గుహాం ప్రవిశ్య

తిష్ఠన్తీం యా భూతేభిర్వ్యజాయత। ఏతద్వై తత్॥౭॥

యా సర్వదేవతామయీ సర్వదేవతాత్మికా ప్రాణేన హిరణ్యగర్భరూపేణ పరస్మాద్బ్రహ్మణః సంభవతి శబ్దాదీనామదనాదదితిస్తాం పూర్వవద్గుహాం ప్రవిశ్య తిష్ఠన్తీమదితిమ్। తామేవ విశినష్టి—యా భూతేభిర్భూతైః సమన్వితా వ్యజాయత, ఉత్పన్నేత్యేతత్॥౭॥

---

ఆం టీం—హిరణ్యగర్భస్యైవ విశేషణాన్తరమాహ— కించేతి॥౭॥

---

గోం టీం—హిరణ్యగర్భస్యైవ విశేషణాన్తరమాహ—కించేతి। అదనాద్భక్షణాత్। పూర్వవదన్తఃకరణద్వారా జీవతాదాత్మ్యాపన్నత్వాద్గుహాయాం స్థితిరిత్యర్థః॥౭॥

కించ—

అరణ్యోర్నిహితో జాతవేదా గర్భ ఇవ సుభృతో గర్భి-

ణీభిః। దివే దివ ఈడ్యో జాగృవద్భిర్హవిష్మద్భి-

ర్మనుష్యేభిరగ్నిః। ఏతద్వై తత్॥౮॥

యోఽధియజ్ఞ ఉత్తరాధరారణ్యోర్నిహితః స్థితో జాతవేదా అగ్నిః పునః సర్వహవిషాం భోక్తాఽధ్యాత్మం చ యోగిభిర్గర్భ ఇవ గర్భిణీభిరన్తర్వత్నీభిరగర్హితాన్నపానభోజనాదినా యథా గర్భః సుభృతః సుష్ఠు సమ్యగ్భృతో లోక ఇవేత్థమేవర్త్విగ్భిర్యోగిభిశ్చ సుభృత ఇత్యేతత్। కించ దివే దివేఽహన్యహనీడ్యః స్తుత్యో వన్ద్యశ్చ కర్మిభిర్యోగిభిశ్చాధ్వరే హృదయే చ జాగృవద్భిర్జాగరణశీలవద్భిరప్రమత్తైరిత్యేతద్ధవిష్మద్భిరాజ్యాదిమద్భిర్ధ్యానభావనావద్భిశ్చ మనుష్యేభిర్మనుష్యైరగ్నిరేతద్వై తత్తదేవ ప్రకృతం బ్రహ్మ॥౮॥

---

—

ఆం టీం—॥౮॥

---

—

గోం టీం—కటుకషాయవర్జితం పానం శ్లేష్మవాతకరభిన్నస్య భోజనమగర్హితమ్। దార్ష్టాన్తికమాహ—ఇత్థమితి। యత్రప్రకృతం బ్రహ్మ తదేతదగ్నివి[ర్వి?]రాడ్రూపమిత్యర్థః॥౮॥

కించ—

యతశ్చోదేతి సూర్యోఽస్తం యత్ర చ గచ్ఛతి॥ తం

దేవాః సర్వే అర్పితాస్తదు నాత్యేతి కశ్చన।

ఏతద్వై తత్॥౯॥

యతశ్చ యస్మాత్ప్రాణాదుదేత్యుత్తిష్ఠతి సూర్యోఽస్తం నిమ్లోచనం యత్ర యస్మిన్నేవ చ ప్రాణేఽహన్యహని గచ్ఛతి తం ప్రాణమాత్మానం దేవా అగ్న్యాదయోఽధిదైవం వాగాదయశ్చాధ్యాత్మం సర్వే విశ్వేఽరా ఇవ రథనాభావర్పితాః సంప్రవేశితాః స్థితికాలే। సోఽపి

బ్రహ్మైవ। తదేతత్సర్వాత్మకం బ్రహ్మ। తదునాత్యేతి నాతీత్య తదాత్మకతాం తదన్యత్వం గచ్ఛతి కశ్చన కశ్చిదపి। ఏతద్వై తత్॥౯॥

---

ఆం టీం—॥౯॥

---

గోం టీం—ప్రాణాద్ధిరణ్యగర్భాత్। సర్వాత్మకం బ్రహ్మోపసంహరతి—తదేతదితి। ఉశబ్ద ఏవార్థోఽత్యేతీత్యనేన సంబధ్యతే। కశ్చిదప్యజ్ఞోఽపి జనః, సుషుప్తౌ ప్రాధాన్యేన తదాత్మకతాం జాగ్రత్స్వప్నయోస్తత్సంబన్ధితాం చ గచ్ఛతీత్యర్థః। అథవా ఫలార్థీ జ్ఞానేన సంభృతకర్మానుష్ఠాతా తత్సంబన్ధిహిరణ్యగర్భాత్మకతాం గచ్ఛతి నిరతిశయపురుషార్థీ కేవలాత్మజ్ఞానేన తదాత్మకతాం గచ్ఛతీత్యర్థః। ఏతద్వై తదితి పూర్వవద్వ్యాఖ్యేయమ్॥౯॥

యద్బ్రహ్మాదిస్థావరాన్తేషు వర్తమానం తత్తదుపాధిత్వాదబ్రహ్మవదవభాసమానం సంసార్యన్యత్పరస్మాద్బ్రహ్మణ ఇతి మా భూత్కస్యచిదాశఙ్కేతీదమాహ—

యదేవేహ తదముత్ర యముత్ర తదన్విహ॥ మృత్యోః స

మృత్యుమాప్నోతి య ఇహ నానేవ పశ్యతి॥౧౦॥

యదేవేహ కార్యకారణోపాధిసమన్వితం సంసారధర్మవదవభాసమానమవివేకినాం తదేవ స్వాత్మస్థమముత్ర నిత్యవిజ్ఞానఘనస్వభావం సర్వసంసారధర్మవర్జితం బ్రహ్మ। యచ్చాముత్రాముష్మిన్నాత్మని స్థితం తదేవేహ నామరూపకార్యకారణోపాధిమను విభావ్యమానం నాన్యత్। తత్రైవం సత్యుపాధిస్వభావభేదదృష్టిలక్షణయాఽవిద్యయా మోహితః సన్య ఇహ బ్రహ్మణ్యనానాభూతే పరస్మాదన్యోఽహం మత్తోఽన్యత్పరం బ్రహ్మేతి

నానేవ భిన్నమివ పశ్యత్యుపలభతే స మృత్యోర్మరణాన్మరణం మృత్యుం పునః పునర్జన్మమరణభావమాప్నోతి ప్రతిపద్యతే। తస్మాత్తథా న పశ్యేత్। విజ్ఞానైకరసం నైరన్తర్యేణాఽఽకాశవత్పరిపూర్ణం బ్రహ్మైవాహమస్మీతి పశ్యేదితి వాక్యార్థః॥౧౦॥

---

ఆం టీం—సర్వాత్మకం బ్రహ్మోక్తం తదసత్, ఉపాధ్యవచ్ఛిన్నచైతన్యస్య జీవస్య సంసారిత్వాద్విరుద్ధధర్మాక్రాన్తయోరైక్యాయోగాదిత్యాశఙ్క్య విరుద్ధధర్మత్వస్యోపాధినిబన్ధనత్వాత్స్వభావైక్యే న కించిదనుపపన్నమిత్యాహ—యద్బ్రహ్మేదీత్యాదినా। అముష్మిఞ్జగత్కారణత్వోపాధౌ। ఉపాధిస్వభావశ్చ భేదదృష్టిశ్చ తాభ్యాం కారణతయా లక్ష్యత ఇత్యుపాధిస్వభావభేదదృష్టిలక్షణా। న హ్యన్తఃకరణాద్యుపాధేర్భేదదృష్టేశ్చానిర్వాచ్యావిద్యామన్తరేణ సంభవః కార్యకారణభావస్య సంవిత్సంబన్ధస్య చ దుర్నిరూపత్వాత్। నానేవేత్యుపమార్థ ఇవశబ్దః। యథా స్వప్నే నానాత్వాభావేఽపి నానాత్వమధ్యారోప్య సత్యత్వాభినివేశేన వ్యవహరతి తథా జాగరితేఽపి నానాత్వమధ్యారోప్య సత్యత్వాభినివేశేన యో వ్యవహరతి తస్య నిన్దితత్వాదేకరసం బ్రహ్మైవాస్మీతి ప్రతిపత్తవ్యమిత్యర్థః॥౧౦॥

---

గోం టీం—నను సర్వాత్మకం బ్రహ్మోక్తం తదసత్తదుపాధ్యవచ్ఛిన్నచైతన్యస్య సంసారిత్వాద్బ్రహ్మణశ్చాసంసారిత్వాద్విరుద్ధధర్మాక్రాన్తయోరైక్యాయోగాదిత్యాశఙ్కతే—యద్బ్రహ్మేదిష్వితి। తత్తదుపాధికత్వాత్స్వవరాస్తోపాధిమత్త్వాదబ్రహ్మవదవభాసమానం తచ్చైతన్యం సంసారీ స చ పరస్మాద్బ్రహ్మణోఽన్య ఇతి సంబన్ధః। ఉత్తరమాహ—మా భూదితి। ఇత్యాశఙ్కా కస్యచిన్మా భూదితీదం విరుద్ధధర్మవత్త్వస్యోపాధినిబన్ధనత్వాన్న స్వభావైక్యే కించిదనుపపన్నమిత్యుత్తరమాహేత్యర్థః। ఇహ జీవోపాధౌ। అవభాసమానమితి విశేషణద్వయాన్వయి। నను ప్రత్యక్చైతన్యం యచ్ఛబ్దవాచ్యం వివేకినాం నైవం భాసతే తత్రాఽఽహ—అవివేకినామితి। తదేవాముత్ర కారణోపాధావిత్యన్వయః। నను విశిష్టజీవచైతన్యస్య కథం తత్పదార్థరూపత్వం తత్రాఽఽహ—స్వాత్మస్థమితి। లక్షితమిత్యర్థః। బ్రహ్మ భవతీతి శేషః। వ్యతిహారమాహ—యచ్చేతి। అముష్మిన్కారణోపాధౌ। అన్విత్యస్యార్థమాహ—అను విభావ్యమానమితి। అభేదదార్ఢ్యార్థే భేదనిన్దామవతారయతి—తత్రేతి। జీవేశ్వరోపాధ్యోర్మధ్యే। ఏవం సతి తద్ఘచతైతన్యైకత్వే సతి। ఉపాధిస్వభావశ్చ

భేదదృష్టిశ్చ తాభ్యాం కారణతయా లక్ష్యత ఇత్యుపాధి[స్వభావ]భేదదృష్టిలక్షణా తయా। న హ్యన్తఃకరణాద్యుపాధేర్భేదదృష్టేశ్చానిర్వాచ్యావిద్యామన్తరేణ సంభవః కార్యకారణభావస్య సంవిత్సంబన్ధస్య చ దుర్నిరూపత్వాదితి భావః। భిన్నదర్శనమనుకరోతి—పరస్మాదితి। నానేవేత్యుపమార్థ ఇవశబ్దః। యథా స్వప్నేఽనానాత్మస్వభావే ప్రత్యగాత్మని నానాత్వమధ్యారోప్య సత్యత్వాభినివేశేన వ్యవహరతి తథా జాగరితేఽపి నానాత్వమధ్యారోప్య సత్యత్వాభినివేశేన యో వ్యవహరతి తస్య నిన్దితత్వాదేకరసం బ్రహ్మాస్మీతి ప్రతిపత్తవ్యమిత్యర్థః। మరణగ్రహణముపలక్షణమితి వ్యాచష్టే—పునః పునరితి ॥౧౦॥

మనసైవేదమాప్తవ్యం నేహ నానాఽస్తి కించన॥ మృత్యోః

స మృత్యుం గచ్ఛతి య ఇహ నానేవ పశ్యతి ॥౧౧॥

ప్రాగేకత్వవిజ్ఞానాదాచార్యాగమసంస్కృతేన మనసేదం బ్రహ్మైకరసమాప్తవ్యమాత్మైవ నాన్యదస్తీతి। ఆప్తే చ నానాత్వప్రత్యుపస్థాపికాయా అవిద్యాయా నివృత్తత్వాదిహ బ్రహ్మణి నానా నాస్తి కించనాణుమాత్రమపి। యస్తు పునరవిద్యాతిమిరదృష్టిం న ముఞ్చతి నానేవ పశ్యతి స మృత్యోర్మృత్యుం గచ్ఛత్యేవ స్వల్పమపి భేదమధ్యారోపయన్నిత్యర్థః॥౧౧॥

---

ఆం టీం—ఏకరసం చేద్బ్రహ్మ కథం జ్ఞాతృజ్ఞేయవిభాగ ఇత్యాశఙ్క్యాఙ్గం ప్రతి కల్పితభేదేనేత్యాహ—ప్రాగేకత్వవిజ్ఞానాదితి॥౧౧॥

---

గోం టీం—ఏకరసం చేద్బ్రహ్మ కథం జ్ఞాతృజ్ఞేయవిభాగ ఇత్యాశఙ్క్యాఙ్గం ప్రతి కల్పితభేదేనేత్యాహ— ప్రాగేకత్వవిజ్ఞానాదితి। ఇతి యస్మాన్నాన్యదస్తి తస్మాద్బ్రహ్మైవేత్యన్వయః। జ్ఞానానన్తరం ఫలమాహ—ఆప్తే చేతి। నానాదర్శననిన్దాముపసంహరతి—యస్త్వితి ॥౧౧॥

పునరపి తదేవ ప్రకృతం బ్రహ్మాఽఽహ—

అఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుషో మధ్య ఆత్మని తిష్ఠతి ॥ ఈశానో
భూతభవ్యస్య న తతో విజుగుప్సతే । ఏతద్వై తత్ ॥౧౨ ॥

అఙ్గుష్ఠమాత్రోఽఙ్గుష్ఠపరిమాణః । అఙ్గుష్ఠపరిమాణం హృదయపుణ్డరీకం తచ్ఛిద్రవర్త్యన్తఃకరణోపాధిరఙ్గుష్ఠమాత్రోఽఙ్గుష్ఠమాత్రవంశపర్వమధ్యవర్త్యమ్బరవత్ । పురుషః పూర్ణమనేన సర్వమితి । మధ్య ఆత్మని శరీరే తిష్ఠతి యస్తమాత్మానమీశానం భూతభవ్యస్య విదిత్వా న తత ఇత్యాది పూర్వవత్ ॥౧౨ ॥

---

ఆం టీం— అఙ్గుష్ఠపరిమాణం జీవమనూద్య బ్రహ్మభావవిధానాద్విధీయమానవిరోధాదఙ్గుష్ఠమాత్రస్యావివక్షితత్వాద్బ్రహ్మపరమేవ వాక్యమిత్యాహ—పునరపి తదేవేతి ॥౧౨ ॥

---

గోం టీం—అఙ్గుష్ఠపరిమాణం జీవమనూద్య బ్రహ్మభావవిధానాద్విధీయమానవిరోధాదఙ్గుష్ఠమాత్రత్వస్య చావివక్షితత్వాద్బ్రహ్మపరమేవ వాక్యమిత్యాహ—పునరపీతి । తస్య పుణ్డరీకస్య ఛిద్రం తత్రాప్రాధాన్యేనాఽఽధారమస్యే(ధారోఽస్యే)తి తచ్ఛిద్రవదన్తఃకరణముపాధిర్యస్య స

నానేవ భిన్నమివ పశ్యత్యుపలభతే స మృత్యోర్మరణాన్మరణం మృత్యుం పునః పునర్జన్మమరణభావమాప్నోతి ప్రతిపద్యతే । తస్మాత్తథా న పశ్యేత్ । విజ్ఞానైకరసం నైరన్తర్యేణాఽఽకాశవత్పరిపూర్ణం బ్రహ్మైవాహమస్మీతి పశ్యేదితి వాక్యార్థః ॥౧౦ ॥

---

ఆం టీం—సర్వాత్మకం బ్రహ్మోక్తం తదసత్, ఉపాధ్యవచ్ఛిన్నచైతన్యస్య జీవస్య సంసారిత్వాద్విరుద్ధధర్మాక్రాన్తయోరైక్యాయోగాదిత్యాశఙ్క్య విరుద్ధధర్మత్వస్యోపాధినిబన్ధనత్వాత్స్వభావైక్యే న కించిదనుపపన్నమిత్యాహ—యద్బ్రహ్మేత్యాదినా। అముష్మిఞ్జగత్కారణత్వోపాధౌ। ఉపాధిస్వభావశ్చ భేదదృష్టిశ్చ తాభ్యాం కారణతయా లక్ష్యత ఇత్యుపాధిస్వభావభేదదృష్టిలక్షణా। న హ్యన్తఃకరణాద్యుపాధేర్భేదదృష్టేశ్చానిర్వాచ్యావిద్యామన్తరేణ సంభవః కార్యకారణభావస్య సంవిత్సంబన్ధస్య చ దుర్నిరూపత్వాత్। నానేవేత్యుపమార్థ ఇవశబ్దః। యథా స్వప్నే నానాత్వాభావేఽపి నానాత్వమధ్యారోప్య సత్యత్వాభినివేశేన వ్యవహరతి తథా జాగరితేఽపి నానాత్వమధ్యారోప్య సత్యత్వాభినివేశేన యో వ్యవహరతి తస్య నిన్దితత్వాదేకరసం బ్రహ్మైవాస్మీతి ప్రతిపత్తవ్యమిత్యర్థః॥౧౦॥

---

గోం టీం—నను సర్వాత్మకం బ్రహ్మోక్తం తదసత్తత్తదుపాధ్యవచ్ఛిన్నచైతన్యస్య సంసారిత్వాద్బ్రహ్మణశ్చాసంసారిత్వాద్విరుద్ధధర్మాక్రాన్తయోరైక్యాయోగాదిత్యాశఙ్కతే—యద్బ్రహ్మేదిష్వితి।

తత్తదుపాధికత్వాత్స్వవరాన్తోపాధిమత్త్వాదబ్రహ్మవదవభాసమానం తచ్చైతన్యం సంసారీ స చ పరస్మాద్బ్రహ్మణోఽన్య ఇతి సంబన్ధః। ఉత్తరమాహ—మా భూదితి। ఇత్యాశఙ్కా కస్యచిన్మా భూదితీదం విరుద్ధధర్మవత్త్వస్యోపాధినిబన్ధనత్వాన్న స్వభావైక్యే కించిదనుపపన్నమిత్యుత్తరమాహేత్యర్థః। ఇహ జీవోపాధౌ। అవభాసమానమితి విశేషణద్వయాన్వయి। నను ప్రత్యక్చైతన్యం యచ్ఛబ్దవాచ్యం వివేకినాం నైవం భాసతే తత్రాఽఽహ—అవివేకినామితి। తదేవాముత్ర కారణోపాధావిత్యన్వయః। నను విశిష్టజీవచైతన్యస్య కథం తత్పదార్థరూపత్వం తత్రాఽఽహ—స్వాత్మస్థమితి। లక్షితమిత్యర్థః। బ్రహ్మ భవతీతి శేషః। వ్యతిహారమాహ— యచ్చేతి। అముష్మిన్కారణోపాధౌ। అన్విత్యస్యార్థమాహ—అను విభావ్యమానమితి। అభేదదార్ఢ్యార్థే భేదనిన్దామవతారయతి—తత్రేతి। జీవేశ్వరోపాధ్యోర్మధ్యే। ఏవం సతి తద్ఘచత్రైతన్యైకత్వే సతి। ఉపాధిస్వభావశ్చ భేదదృష్టిశ్చ తాభ్యాం కారణతయా లక్ష్యత ఇత్యుపాధి[స్వభావ]భేదదృష్టిలక్షణా తయా। న హ్యన్తఃకరణాద్యుపాధేర్భేదదృష్టేశ్చానిర్వాచ్యావిద్యామన్తరేణ సంభవః కార్యకారణభావస్య

సంవిత్సంబన్ధస్య చ దుర్ని రూపత్వాదితి భావః। భిన్నదర్శనమనుకరోతి—పరస్మాదితి। నానేవేత్యుపమార్థ ఇవశబ్దః। యథా స్వప్నేఽనానాత్మస్వభావే ప్రత్యగాత్మని నానాత్వమధ్యారోప్య సత్యత్వాభినివేశేన వ్యవహరతి తథా జాగరితేఽపి నానాత్వమధ్యారోప్య సత్యత్వాభినివేశేన యో వ్యవహరతి తస్య నిన్దితత్వాదేకరసం బ్రహ్మాస్మీతి ప్రతిపత్తవ్యమిత్యర్థః। మరణగ్రహణముపలక్షణమితి వ్యాచష్టే—పునః పునరితి ॥౧౦॥

మనసైవేదమాప్తవ్యం నేహ నానాఽస్తి కించన॥ మృత్యోః

స మృత్యుం గచ్ఛతి య ఇహ నానేవ పశ్యతి ॥౧౧॥

ప్రాగేకత్వవిజ్ఞానాదాచార్యాగమసంస్కృతేన మనసేదం బ్రహ్మైకరసమాప్తవ్యమాత్మైవ నాన్యదస్తీతి। ఆప్తే చ నానాత్వప్రత్యుపస్థాపికాయా అవిద్యాయా నివృత్తత్వాదిహ బ్రహ్మణి నానా నాస్తి కించనాణుమాత్రమపి। యస్తు పునరవిద్యాతిమిరదృష్టిం న ముఞ్చతి నానేవ పశ్యతి స మృత్యోర్మృత్యుం గచ్ఛత్యేవ స్వల్పమపి భేదమధ్యారోపయన్నిత్యర్థః॥౧౧॥

---

ఆం టీం—ఏకరసం చేద్బ్రహ్మ కథం జ్ఞాతృజ్ఞేయవిభాగ ఇత్యాశఙ్క్యాజ్ఞం ప్రతి కల్పితభేదేనేత్యాహ—ప్రాగేకత్వవిజ్ఞానాదితి ॥౧౧॥

---

గోం టీం— ఏకరసం చేద్బ్రహ్మ కథం జ్ఞాతృజ్ఞేయవిభాగ ఇత్యాశఙ్క్యాజ్ఞం ప్రతి కల్పితభేదేనేత్యాహ—ప్రాగేకత్వవిజ్ఞానాదితి। ఇతి యస్మాన్నాన్యదస్తి తస్మాద్బ్రహ్మైవేత్యన్వయః। జ్ఞానానన్తరం ఫలమాహ—ఆప్తే చేతి। నానాదర్శననిన్దాముపసంహరతి—యస్త్వితి ॥౧౧॥

పునరపి తదేవ ప్రకృతం బ్రహ్మాऽऽహ—

అఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుషో మధ్య ఆత్మని తిష్ఠతి॥ ఈశానో
భూతభవ్యస్య న తతో విజుగుప్సతే। ఏతద్వై తత్॥౧౨॥

అఙ్గుష్ఠమాత్రోఽఙ్గుష్ఠపరిమాణః। అఙ్గుష్ఠపరిమాణం హృదయపుణ్డరీకం తచ్ఛిద్రవర్త్యన్తఃకరణోపాధిరఙ్గుష్ఠమాత్రోఽఙ్గుష్ఠమాత్రవంశపర్వమధ్యవర్త్యమ్బరవత్। పురుషః పూర్ణమనేన సర్వమితి। మధ్య ఆత్మని శరీరే తిష్ఠతి యస్తమాత్మానమీశానం భూతభవ్యస్య విదిత్వా న తత ఇత్యాది పూర్వవత్॥౧౨॥

---

ఆం టీం—అఙ్గుష్ఠపరిమాణం జీవమనూద్య బ్రహ్మభావవిధానాద్విధీయమానవిరోధాదఙ్గుష్ఠమాత్రస్యావివక్షితత్వాద్బ్రహ్మపరమేవ వాక్యమిత్యాహ—పునరపి తదేవేతి॥౧౨॥

---

గోం టీం—అఙ్గుష్ఠపరిమాణం జీవమనూద్య బ్రహ్మభావవిధానాద్విధీయమానవిరోధాదఙ్గుష్ఠమాత్రత్వస్య చావివక్షితత్వాద్బ్రహ్మపరమేవ వాక్యమిత్యాహ—పునరపీతి। తస్య పుణ్డరీకస్య ఛిద్రం తత్రాత్ప్రాధాన్యేనాऽऽధారమస్యే(ధారోఽస్యే)తి తచ్ఛిద్రవదన్తఃకరణముపాధిర్యస్య స తథోక్తః। ఉపాధిప్రయుక్తమాత్మనోఽఙ్గుష్ఠమాత్రత్వమిత్యత్ర దృష్టాన్తమాహ—అఙ్గుష్ఠమాత్రేతి। అఙ్గుష్ఠపరిమితవేణువర్త్యాకాశస్యోపాధివశాదఙ్గుష్ఠపరిమాణత్వం యథా తద్వదాత్మన ఇత్యర్థః। ప్రత్యగాత్మానమనూద్య తస్య సామానాధికరణ్యలబ్ధతత్పదలక్ష్యస్వరూపతామాహ—య ఇతి। తతస్తద్విజ్ఞానాదూర్ధ్వమాత్మానం న గోపాయితుమిచ్ఛతీత్యభయస్య ప్రాప్తత్వాదితి వ్యాఖ్యానం తత ఇత్యాదేః పూర్వవదిత్యాహ—న తత ఇతి॥౧౨॥

కించ—

అఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుషో జ్యోతిరివాధూమకః॥ ఈశానో

భూతభవ్యస్య స ఏవాద్య స ఉ శ్వః। ఏతద్వై తత్॥౧౩॥

అఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుషో జ్యోతిరివాధూమకోఽధూమకమితి యుక్తం జ్యోతిష్పరత్వాత్। యస్త్వేవం లక్షితో యోగిభిర్హృదయ ఈశానో భూతభవ్యస్య స నిత్యః కూటస్థోఽద్యేదానీం ప్రాణిషు వర్తమానః స ఉ శ్వోఽపి వర్తిష్యతే నాన్యస్తత్సమోఽన్యశ్చ జనిష్యత ఇత్యర్థః। అనేన నాయమస్తీతి చైక ఇత్యయం పక్షో న్యాయతోఽప్రాప్తోఽపి స్వవచనేన శ్రుత్యా ప్రత్యుక్తస్తథా క్షణభఙ్గవాదశ్చ॥౧౩॥

---

ఆం టీం—॥౧౩॥

---

గోం టీం— నాయమస్తీతి ద్వితీయపక్షస్యోత్తరత్వేనోత్తరం వాక్యమవతారయతి—కించేతి। యుక్తం పఠనమితి శేషః। తత్ర హేతుమాహ—జ్యోతిరితి। పరత్వాద్విశేషణత్వాదిత్యర్థః। యః ప్రత్యగాత్మా భూతభవ్యస్యేశానః సల్లక్షిత ఇత్యన్వయః। ఉరప్యర్థే వ్యాఖ్యాతః। ఏవకారార్థమాహ—నాన్య ఇతి। యదర్థం వాక్యమవతారితం తమాహ—అనేనేతి। నన్వస్య కృతహానాకృతాభ్యాగమాదిదోషాత్ప్రాప్తిరేవ నేత్యత ఆహ—న్యాయత ఇతి। ప్రత్యుక్తో దాఢ్యర్థమితి శేషః। ప్రత్యుక్త ఇత్యన్వయార్థశ్చకారః॥౧౩॥

పునరపి భేదదర్శనాపవాదం బ్రహ్మణ ఆహ—

యథోదకం దుర్గే వృష్టం పర్వతేషు విధావతి ॥ ఏవం
ధర్మాన్పృథక్పశ్యంస్తానేవానువిధావతి ॥౧౪॥

యథోదకం దుర్గే దుర్గమే దేశ ఉచ్ఛ్రితే వృష్టం సిక్తం పర్వతేషు పర్వతవత్సు నిమ్నప్రదేశేషు విధావతి వికీర్ణం సద్వినశ్యతి ఏవం ధర్మానాత్మనో భిన్నాన్పృథక్పశ్యన్పృథగేవ ప్రతిశరీరం పశ్యంస్తానేవ శరీరభేదానువర్తినోఽనువిధావతి। శరీరభేదమేవ పృథక్పునః పునః ప్రతిపద్యత ఇత్యర్థః ॥౧౪॥

---

ఆం టీం— ॥౧౪॥

---

గోం టీం— పౌనరుక్త్యం పరిహరన్సంబన్ధమాహ— పునరపీతి। ఉచ్ఛ్రిత ఉన్నతే। దధత ఇతి ధర్మా ఇత్యాహ— ఆత్మన ఇతి। అను[వి]ధావతీత్యస్య తాత్పర్యార్థమాహ—శరీరేతి ॥౧౪॥

యస్య పునర్విద్యావతో విధ్వస్తోపాధికృతభేదదర్శనస్య విశుద్ధవిజ్ఞానఘనైకరసమద్వయమాత్మానం పశ్యతో విజానతో మునేర్మననశీలస్యాఽఽత్మస్వరూపం కథం సంభవతీత్యుచ్యతే

యథోదకం శుద్ధే శుద్ధమాసిక్తం తాదృగేవ భవతి ॥ ఏవం
మునేర్విజానత ఆత్మా భవతి గౌతమ ॥౧౫॥

ఇతి కాఠకోపనిషది ద్వితీయాధ్యాయే ప్రథమవల్లీ సమాప్తా ॥౧॥(౪)

యథోదకం శుద్ధే ప్రసన్నే శుద్ధం ప్రసన్నమాసిక్తం ప్రక్షిప్తమేకరసమేవ నాన్యథా తాదృగేవ భవత్యాత్మాఽప్యేవమేవ భవత్యేకత్వం విజానతో మునేర్మననశీలస్య హే గౌతమ। తస్మాత్కుతార్కికభేదదృష్టిం నాస్తికకుదృష్టిం చోజ్ఝిత్వా మాతృపితృసహస్రేభ్యోఽపి హితైషిణా వేదేనోపదిష్టమాత్మైకత్వదర్శనం శాన్తదర్పైరాదరణీయమిత్యర్థః॥౧౫॥

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యశ్రీమదా-

చార్యశ్రీశంకరభగవతః కృతౌ కాఠకోపనిషద్భాష్యే ద్వితీయాధ్యాయే

ప్రథమవల్లీభాష్యం సమాప్తమ్॥౧॥(౪)

---

ఆం టీం—॥౧౫॥

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్యానన్దజ్ఞానవిరచితే

కాఠకోపనిషద్భాష్యవ్యాఖ్యానే ద్వితీయాధ్యాయే ప్రథమవల్లీ సమాప్తా॥౧॥(౪)

---

గోం టీం—యథోదకం శుద్ధ ఇతి వాక్యమపేక్షితం పూరయన్వ్యాచష్టే—యస్యేత్యాదినా। ఉపాధిరవిద్యాదిః। సంపూర్ణవల్ల్యాస్తాత్పర్యార్థమాహ—తస్మాదితి। యస్మాద్బహుశో భేదో నిన్దితస్తస్మాదిత్యర్థః। నాస్తికభేదదృష్టిః క్షణికవిజ్ఞానాత్మసంతానాత్మభేదదృష్టిస్తామ్। సర్వాపేక్షయా పిత్రోర్హితవత్కృత్యం ప్రసిద్ధమ్। శ్రుతితోఽన్యస్య సమ్యగ్ఘితైషిత్వం నేతి శ్రుత్యుక్తమద్వైతదర్శనమేవాఽఽదరణీయం శ్రద్ధాభక్తిభ్యామిత్యర్థః॥౧౫॥

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యవర్యశ్రీమద్బాలగోపాలేన్ద్రయతీశ్వరవిరచితే

కాఠకోపనిషద్భాష్యవివరణే ద్వితీయాధ్యాయే ప్రథమవల్లీ సమాప్తా॥౧॥ (౪)

---

పునరపి ప్రకారాన్తరేణ బ్రహ్మతత్త్వనిర్ధారణార్థోఽయమారమ్భో దుర్విజ్ఞేయత్వాద్బ్రహ్మణః—

పురమేకాదశద్వారమజస్యావక్రచేతసః। అనుష్ఠాయ న
శోచతి విముక్తశ్చ విముచ్యతే। ఏతద్వై తత్॥౧॥

పురం పురమివ పురమ్। ద్వారపాలాధిష్ఠాత్రాద్యనేకపురోపకరణసంపత్తిదర్శనాచ్ఛరీరం పురమ్। పురం చ సోపకరణం స్వాత్మనాఽసంహతస్వతన్త్రస్వామ్యర్థం దృష్టమ్। తథేదం పురసామాన్యాదనేకోపకరణసంహతం శరీరం స్వాత్మనాఽసంహతరాజస్థానీయస్వామ్యర్థం భవితుమర్హతి। తచ్చేదం శరీరాఖ్యం పురమేకాదశద్వారమేకాదశ ద్వారాణ్యస్య సప్త శీర్షణ్యాని నాభ్యా సహార్వాఞ్చి త్రీణి శిరస్యేకం తైరేకాదశద్వారం పురం కస్యాజస్య జన్మాదివిక్రియారహితస్యాఽఽత్మనో రాజస్థానీయస్య పురధర్మవిలక్షణస్య। అవక్రచేతసోఽవక్రమకుటిలమాదిత్యప్రకాశవన్నిత్యమేవావస్థితమేకరూపం చేతో విజ్ఞానమస్యేత్యవక్రచేతాస్తస్యావక్రచేతసో రాజస్థానీయస్య బ్రహ్మణః। యస్యేదం పురం తం పరమేశ్వరం పురస్వామినమనుష్ఠాయ ధ్యాత్వా। ధ్యానం హి తస్యానుష్ఠానం సమ్యగ్విజ్ఞానపూర్వకమ్। తం సర్వైషణావినిర్ముక్తః సన్సమం సర్వభూతస్థం ధ్యాత్వా న శోచతి। తద్విజ్ఞానాదభయప్రాప్తేః శోకావసరాభావాత్కుతో భయేక్షా। ఇహైవావిద్యాకృతకామకర్మబన్ధనైర్విముక్తో భవతి। విముక్తశ్చ సన్విముచ్యతే పునః శరీరం న గృహ్ణాతీత్యర్థః॥౧॥

---

ఆం టీం—పౌనరుక్త్యం పరిహరన్సంబన్ధమాహ—పునరపీతి। భూయోఽపి పథ్యం వక్తవ్యమితి న్యాయేనోపాయాన్తరేణ బ్రహ్మ జ్ఞాప్యతే తత్రోపాయా ఏవ భిద్యన్తే నోపేయస్య భేదోఽస్తీతి। పురేణాసంహతత్వం స్వామినః పురోపచయాపచయాభ్యాముపచయాపచయరాహిత్యమ్। తత్సత్తాప్రతీతిమన్తరేణ సత్తాప్రతీతిమత్త్వం స్వాతన్త్ర్యమ్॥౧॥

---

గోం టీం—నన్వనేకప్రకారమాత్మతత్త్వం ప్రతిపాదితం కిమర్థముత్తరవల్ల్యారమ్భ ఇతి చేదాత్మతత్త్వస్య దుర్విజ్ఞేయత్వాత్ప్రకారాన్తరేణ తదుక్తిరితి పౌనరుక్త్యం పరిహరన్సంబన్ధమాహ—పునరపీతి। భూయోఽపి పథ్యం వక్తవ్యమితి న్యాయేనోపాయాన్తరేణాపి బ్రహ్మ జ్ఞాప్యతే తత్రోపాయా ఏవ భిద్యన్తే నోపేయస్య భేదోఽస్తీతి భావః। అక్షరాణి వ్యాచష్టే—పురమితి। పురం శరీరమితి సంబన్ధః। పురసాదృశ్యమాహ—ద్వారేతి। దృష్టాన్తే ద్వారపాలా భటాః, తేషామధిష్ఠాతారోఽధిపతయః। ఆదిశబ్దేన మన్త్రిబన్దిసప్తప్రాకారయన్త్రాట్టాలికాదిర్గృహ్యతే। దార్ష్టాన్తికే తు మూర్ధనాభిసహితచక్షుఃశ్రోత్రనాసికాముఖాధోరన్ధ్రాణి ద్వారాణి ద్వారపాలాశ్చక్షురాదీన్ద్రియాణి। నాభేః సమానో మూర్ధ్నః ప్రాణస్తేషామధిష్ఠాతారో దిగ్వాతాదయః। ఆదిశబ్దేన త్వఙ్మాంసరుధిరమేదోమజ్జాస్థిస్నాయవః ప్రాకారసదృశాః। మూలాధారా[ద్యా]జ్ఞాతా(న్తా)న్యట్టాలికాసదృశాని, సంధయో యన్త్రాణి, రోమాణి ప్రాకారోపరిస్థితవిశాఖసదృశానీత్యాది ద్రష్టవ్యమ్। శరీరస్య పురత్వరూపకోక్తేః ప్రయోజనమాహ—పురం చేతి। స్వాత్మనా పురేణాసంహతత్వం స్వామినః పురోపచయాపచయాభ్యాముపచయాపచయరాహిత్యమ్, పురసత్తాప్రతీతిమన్తరేణ సత్తాప్రతీతిమత్త్వం స్వాతన్త్ర్యమ్। తథేతి। యథా పురేణాసంహతః స్వతన్త్రో యః స్వామీ తచ్ఛేషతయా పురం దృష్టం తథా పురసాదృశ్యాదనేకోపకరణసహితం ప్రత్యక్ష శరీరం శరీరేణాసంహతో రాజస్థానీయః స్వతన్త్రో యః స్వామీ తదర్థం భవితుమర్హతీత్యర్థః। తత్స్వామ్యర్థమ్। విశేషణసముచ్చయార్థశ్చకారః। విశేషణమేవ వ్యాచష్టే—ఏకాదశేతి। పురస్వామినమాకాఙ్క్షాపూర్వకం సవిశేషం సంనిర్దిశతి—కస్యేతి। జన్మాదీతి। షడ్భావరహితస్యేత్యర్థః। దృష్టాన్తే రాజ్ఞోఽవక్రచేతస్త్వం సర్వప్రకృత్యనుకూలత్వమ్। ప్రకృతే తు యథా సవితా స్వావినాభూతప్రకాశవానిత్యుచ్యతే తథా జన్మాదిరహితాఖణ్డరూపేణావస్థితనిత్యవిజ్ఞప్తిరూపత్వమిత్యాహ—అవక్రమిత్యాదినా। అనుష్ఠాయేత్యాదివాక్యమపేక్షితం పూరయన్వ్యాచష్టే—యస్యేతి। నను పురస్వామినో జీవత్వాత్తస్యేశ్వరత్వనిర్దేశః కథమితి చేదజస్యేతి జీవస్యావక్రచేతస ఇతీశ్వరత్వనిర్దేశాత్సామానాధికరణ్యాదభేదే ప్రత్యగభిన్నేశ్వరస్య పురస్వామిత్వనిర్దేశో ఘటత ఇతి భావః। ఆత్మనః క్రియావిషయత్వాభావాదనుష్ఠానమాత్మని ధ్యానమేవ యోగ్యతావశాదిత్యాహ—ధ్యానం హీతి। సమ్యగ్విజ్ఞానపూర్వకమితి। అప్రతిబద్ధాపరోక్షసాక్షాత్కారరూపం విజ్ఞానం పూర్వముద్దేశ్యం యస్య తత్తథా। అన్యథాం సమ్యగ్విజ్ఞానానన్తరం ధ్యానాయోగాత్సాక్షాత్కారార్థత్వే ధ్యాయతేర్లక్షణార్థత్వాపత్తేస్తద్విజ్ఞానాదభయప్రాప్తిరిత్యుత్తరభాష్యవిరోధాదిత్యధికారిణం

నిర్దిశతి— సర్వేతి।భయేక్షా భయస్య దర్శనమిత్యర్థః। విముక్తశ్చ విముచ్యత ఇతి పదయోః పౌనరుక్త్యం పరిహరతి—ఇహైవేతి ॥౧॥

స తు నైకశరీరపురవర్త్యేవాఽఽత్మా కిం తర్హి సర్వపురవర్తీం। కథమ్—

హꣳసః శుచిషద్వసురన్తరిక్షసద్ధోతా వేదిషదతిథి-

ర్దురోణసత్। నృషద్వరసదృతసద్వ్యోమసదబ్జా గోజా

ఋతజా అద్రిజా ఋతం బృహత్॥౨॥

హంసో హన్తి గచ్ఛతీతి, శుచిషచ్ఛుచౌ దివ్యాదిత్యాత్మనా సీదతీతి। వసుర్వాసయతి సర్వానితి। వాయ్వాత్మనాఽన్తరిక్షే సీదతీత్యన్తరిక్షసత్। హోతాఽగ్నిః, అగ్నిర్వై హోతేతి శ్రుతేః। వేద్యాం పృథివ్యాం సీదతీతి వేదిషత్, ఇయం వేదిః పరోఽన్తః పృథివ్యా ఇత్యాదిమన్త్రవర్ణాత్। అతిథిః సోమః సన్దురోణే కలశే సీదతీతి దురోణసత్। బ్రాహ్మణోఽతిథిరూపేణ వా దురోణేషు గృహేషు సీదతీతి। నృషన్నృషు మనుష్యేషు సీదతీతి నృషత్। వరసద్వరేషు దేవేషు సీదతీతి। ఋతసదృతం సత్యం యజ్ఞో వా తస్మిన్సీదతీతి। వ్యోమసద్వ్యోమ్న్యాకాశే సీదతీతి వ్యోమసత్। అబ్జా అప్సు శఙ్ఖశుక్తిమకరాదిరూపేణ జాయత ఇతి। గోజా గవి పృథివ్యాం వ్రీహియవాదిరూపేణ జాయత ఇతి। ఋతజా యజ్ఞాఙ్గరూపేణ జాయత ఇతి। అద్రిజాః పర్వతేభ్యో నద్యాదిరూపేణ జాయత ఇతి। సర్వాత్మాఽపి సన్నృతమవితథస్వభావ ఏవ। బృహన్మహాన్సర్వకారణత్వాత్। యదాఽప్యాదిత్య ఏవ మన్త్రేణోచ్యతే తదాఽప్యస్యాఽఽత్మస్వరూపత్వమాదిత్యస్యాఙ్గీ (త్యస్యేత్యఙ్గీ) కృతత్వాద్బ్రాహ్మణవ్యాఖ్యానేఽప్యవిరోధః। సర్వవ్యాప్యేక ఏవాఽఽత్మా జగతో నాఽఽత్మభేద ఇతి మన్త్రార్థః ॥౨॥

---

ఆం టీం—యా యజ్ఞే ప్రసిద్ధా వేదిః పృథివ్యాః పరోఽన్తః పరస్వభావ ఇతి వేద్యాః పృథివీస్వభావత్వసంకీర్తనాత్పృథివీ వేదిశబ్దవాచ్యా భవతీత్యర్థః। అసౌ వా ఆదిత్యో హంసః

శుచిషదితి బ్రాహ్మణేనాఽఽదిత్యో మన్త్రార్థతయా వ్యాఖ్యాతః కథం తద్విరుద్ధమిదం వ్యాఖ్యాతమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ— యదాఽప్యాదిత్య ఏవేతి। సూర్య ఆత్మా జగతస్తస్థుషశ్చేతి మన్త్రాన్మణ్డలోపలక్షితస్య చిద్ధాతోరిష్యత ఏవ సర్వాత్మత్వమిత్యర్థః॥౨॥

---

గోం టీం— నను పురమితి విశేషణాదేకపురవర్తిత్వముక్తం తథాత్వే పరిచ్ఛిన్నత్వాపత్తిరిత్యాశఙ్క్యాంఽఽకాఙ్క్షాపూర్వకముత్తరమవతారయతి—స త్వితి। తుశబ్దేనాఽఽశఙ్కా నివర్త్యతే। హంసః [సన్నితి యోజనా।?] సన్నిత్యుత్తరేష్వపి ద్రష్టవ్యమితి వ్యుత్పత్త్యా శుచిషదాదిత్యః సన్నాత్మేత్యర్థః। నను వేదిశబ్దేన చతురఙ్గులఖాతా భూమిరుచ్యతే కథం పృథివ్యభిధీయతే తత్రాఽఽహ—ఇయమితి। యా యజ్ఞే ప్రసిద్ధేయం వేదిః పృథివ్యాః పరోఽన్తః పరః స్వభావ ఇతి వేద్యాః పృథివీస్వభావత్వకీర్తనాత్పృథివీ వేదిశబ్దవాచ్యా భవతీత్యర్థః। సోమరసాధారబృహత్పాత్రం ద్రోణకలశశబ్దేనోచ్యతే। అతిథిశబ్దస్య రూఢ్యర్థమాదాయార్థాన్తరమాహ—బ్రాహ్మణ ఇతి। ఇతి దురోణసదిత్యన్వయః। ఇతి వరసదిత్యన్వయః। ఏవముత్తరత్ర। నను సర్వాత్మత్వే సప్రపఞ్చత్వేన మిథ్యాత్వం స్యాదాత్మన ఇత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—సర్వేతి। పారమార్థికనిరతిశయస్వభావమే(వ ఏ)వేత్యత్ర హేతుః—బృహదితి। తత్ర హేతుః—సర్వేతి। నిరధిష్ఠానభ్రమాయోగాద్ద్వైతభ్రమాధిష్ఠానభూతాత్మనో న మిథ్యాత్వమితి భావః। నన్వసౌ వా ఆదిత్యో హంసః శుచిషదిత్యాదిత్యో మన్త్రార్థతయా వ్యాఖ్యాతః కథం తద్విరుద్ధమిదం వ్యాఖ్యాతమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ— యదాఽప్యాదిత్య ఏవేతి। అస్యాఽఽదిత్యస్యేతి సంబన్ధః। సూర్య ఆత్మా జగతస్తస్థుషశ్చేతి మన్త్రవర్ణాన్మణ్డలోపలక్షితచిద్ధాతోరిష్యత ఏవ సర్వాత్మత్వమిత్యర్థః। సర్వవ్యాపీతి। ప్రతీచః కేవలస్య మణ్డలోపలక్షితచైతన్యస్య వా మన్త్రార్థత్వమిత్యర్థః ॥౨॥

ఆత్మనః స్వరూపాధిగమే లిఙ్గముచ్యతే—

ఊర్ధ్వం ప్రాణమున్నయత్యపానం ప్రత్యగస్యతి॥ మధ్యే

వామనమాసీనం విశ్వే దేవా ఉపాసతే॥3॥

ఊర్ధ్వం హృదయాత్ప్రాణం ప్రాణవృత్తిం వాయుమున్నయత్యూర్ధ్వం గమయతి। తథాఽపానం ప్రత్యగధోఽస్యతి క్షిపతి య ఇతి వాక్యశేషః। తం మధ్యే హృదయపుణ్డరీకాకాశ ఆసీనం బుద్ధావభివ్యక్తవిజ్ఞానప్రకాశనం వామనం సంభజనీయం సర్వే విశ్వే దేవాశ్చక్షురాదయః ప్రాణా రూపాదివిజ్ఞానం బలిముపాహరన్తో విశ ఇవ రాజానముపాసతే తాదర్థ్యేనానుపరతవ్యాపారా భవన్తీత్యర్థః। యదర్థా యత్ప్రయుక్తాశ్చ సర్వే వాయుకరణవ్యాపారాః సోఽన్యః సిద్ధ ఇతి వాక్యార్థః ॥3॥

---

ఆం టీం—యేయం ప్రేతే విచికిత్సా మనుష్య ఇతి యా పూర్వం విచికిత్సా ప్రశ్నమూలత్వేనోద్భావితా సాఽపి నిర్మూలేత్యేతద్దర్శయితుం దేహవ్యతిరిక్తాత్మాస్తిత్వం సాధయతి—ఆత్మనః స్వరూపాధిగమ ఇత్యాదినా। సర్వే ప్రాణకరణవ్యాపారాశ్చేతనార్థాస్తత్ప్రయుక్తా భవితుమర్హన్తి జడచేష్ట(ష్టా)త్వాద్రథచేష్టావదిత్యర్థః॥3॥

---

గోం టీం—యేయం ప్రేత ఇతి యా పూర్వం విచికిత్సా ప్రశ్నమూలత్వేనోద్భావితా సాఽపి నిర్మూలేత్యేతద్దర్శయితుం దేహవ్యతిరిక్తాస్తిత్వమాత్మనః సాధయతి—ఆత్మనః స్వరూపాధిగమ ఇత్యాదినా। బుద్ధేః ప్రాధాన్యేన హృదయాకాశవృత్తిత్వాత్తత్రాభివ్యక్త ఆత్మాఽఽసీనం ఇత్యుచ్యత ఇత్యాహ—హృదయేతి। సంభజనీయం ముముక్షుభిరితి శేషః। ఉపాసత ఇత్యస్య తాత్పర్యార్థమాహ—తాదర్థ్యేనేతి। ఆత్మార్థత్వేనానుపరతవ్యాపారాః కార్యాభివ్యక్తికాల ఇతి శేషః। యదర్థా ఇత్యనేనానుమానం సూచితమ్। తథా హి సర్వే ప్రాణకరణవ్యాపారాశ్చేతనార్థాస్తత్ప్రయుక్తాశ్చ భవితుమర్హన్తి జడచేష్టాత్వాద్రథాదిచేష్టావదితి। అన్యః ప్రాణేభ్య ఇతి శేషః॥3॥

కించ—

అస్య విస్రంసమానస్య శరరిస్థస్య దేహినః। దేహా-

ద్విముచ్యమానస్య కిమత్ర పరిశిష్యతే। ఏతద్వై తత్ ॥౪॥

అస్య శరీరస్థస్యాఽఽత్మనో విస్రంసమానస్యావస్రంసమానస్య భ్రంశమానస్య దేహినో దేహవతః। విస్రంసనశబ్దార్థమాహ—దేహాద్విముచ్యమానస్యేతి। కిమత్ర పరిశిష్యతే ప్రాణాదికలాపే న కించన పరిశిష్యతేఽత్ర దేహే పురస్వామివిద్రవణ ఇవ పురవాసినాం యస్యాఽఽత్మనోఽపగమేక్షణమాత్రాత్కార్యకరణకలాపరూపం సర్వమిదం హతబలం విధ్వస్తం భవతి వినష్టం భవతి సోఽన్యః సిద్ధః॥౪॥

---

ఆం టీం—శరీరం చేతనశేషం తద్విగమే భోగానర్హత్వాద్రాజపురవదిత్యర్థః। కిం చాస్యేతి॥౪॥

---

గోం టీం—కరణవ్యతిరేకం సాధయిత్వా కార్యవ్యతిరేకమాహ—కించేతి। పౌనరుక్త్యం పరిహరతి— విస్రంసనేతి। విముచ్యమానస్య ప్రారబ్ధక్షయ ఇతి శేషః। ప్రాణాదికలాప ఇతి। కార్యకరణసంఘాత ఇత్యర్థః। యథా పురస్వామినో రాజ్ఞోఽపగమే పురవాసినో జనా అన్యత్రాపగచ్ఛన్తి తద్వత్ప్రాణాదయ ఇతి దృష్టాన్తేనాఽఽత్మనో వ్యతిరేకం సాధయతి—అత్ర దేహ ఇత్యాదినా। హతబలమితి। చేతనా చైతన్యస్య సామాన్యవృత్తిః సంఘాతస్య బలం తచ్ఛూన్యమిత్యర్థః। అత ఏవాధః పతతీత్యాహ—విధ్వస్తమితి। అనేనేదమనుమానం సూచితమ్। శరీరం చేతనశేషం తద్విగమే భోగానర్హత్వాద్రాజపురవదితి॥౪॥

స్యాన్మతం ప్రాణాపానాద్యపగమాదేవేదం విధ్వస్తం భవతి న తు తద్వ్యతిరిక్తాత్మాపగమాత్ప్రాణాదిభిరేవ హి మర్త్యో జీవతీతి। నైతదస్తి—

న ప్రాణేన నాపానేన మర్త్యో జీవతి కశ్చన ॥
ఇతరేణ తు జీవన్తి యస్మిన్నేతావుపాశ్రితౌ ॥౫॥

న ప్రాణేన నాపానేన చక్షురాదినా వా మర్త్యో మనుష్యో దేహవాన్కశ్చన జీవతి న కోఽపి జీవతి। న హ్యేషాం పరార్థానాం సంహత్యకారిత్వాజ్జీవనహేతుత్వముపపద్యతే। స్వార్థేనాసంహతేన పరేణ కేనచిదప్రయుక్తం సంహతానామవస్థానం న దృష్టం గృహాదీనాం లోకే తథా ప్రాణాదీనామపి సంహతత్వాద్భవితుమర్హతి। అత ఇతరేణైవ సంహతప్రాణాదివిలక్షణేన తు సర్వే సంహతాః సన్తో జీవన్తి ప్రాణాన్ధారయన్తి। యస్మిన్సంహతవిలక్షణ ఆత్మని సతి పరస్మిన్నేతౌ ప్రాణాపానౌ చక్షురాదిభిః సంహతావుపాశ్రితౌ, యస్యాసంహతస్యార్థే ప్రాణాపానాదిః స్వవ్యాపారం కుర్వన్వర్తతే సంహతః సన్స తతోఽన్యః సిద్ధ ఇత్యభిప్రాయః॥౫॥

---

ఆం టీం—అన్యథాసిద్ధిం శఙ్కతే—స్యాన్మతమితి। నను జీవ ప్రాణధారణ ఇతి ధాతుస్మరణాచ్ఛరీరస్య జీవనం నామ ప్రాణధారణం ప్రాణసంయోగశ్చ ప్రాణధారణం కుణ్డే దధిధారణవత్తత్ర చ ప్రాణస్యైవ హేతుత్వం సంయోగాశ్రయత్వాత్। కథముచ్యతే జీవనహేతుస్వం ప్రాణాదీనాం న సంభవతీతి తత్రాఽఽహ— స్వార్థేనాసంహతేనేతి। కాదాచిత్కస్య ప్రాణశరీరసంయోగస్య స్వభావతోఽనుపపత్తేః సంఘాతస్య చ లోకే పరప్రయుక్తస్యైవ దర్శనాద్భవితవ్యమన్యేన సంఘాతప్రయోజకేనేత్యర్థః॥౫॥

---

గోం టీం—హేతోరన్యథాసిద్ధిం శఙ్కతే—స్యాన్మతమితి। తద్వ్యతిరిక్తేతిశబ్దః ప్రాణాదివ్యతిరిక్తార్థః। అన్వయముక్త్వా వ్యతిరేకమాహ—ప్రాణాదిభిరేవేతి। లోకప్రసిద్ధ్యర్థకో

హిశబ్దః। శఙ్కాసమాప్తిద్యోతక ఇతిశబ్దః। శఙ్కోత్తరత్వేన వాక్యం యోజయతి—నైతదితి। ఏతత్ప్రాణాద్యపగమాచ్ఛరీరస్య హతబలత్వమ్। ప్రాణేనాపానేన వా న జీవతి చేచ్చక్షురాదినా జీవిష్యతీత్యాశఙ్క్య తయోర్గ్రహణముపలక్షణార్థమిత్యాహ— చక్షురాదినేతి। న జీవతీత్యత్ర హేతుమాహ—న హీతి। సంహత్య మిలిత్వా కారిత్వాత్కార్యజనకత్వాచ్చైతన్యసంబన్ధమన్తరేణ న జీవనహేతుత్వసంభవ ఇత్యర్థః। జీవ ప్రాణధారణ ఇతి ధాతుస్మరణాచ్ఛరీరస్య జీవనం నామ ప్రాణధారణం తత్సంయోగశ్చ ధారణం కుణ్డే దధిధారణవత్తత్ర ప్రాణస్యైవ హేతుత్వం, కథముచ్యతే జీవనహేతుత్వం ప్రాణాదీనాం న సంభవతీతి తత్రాఽఽహ—స్వార్థేనేతి। స్వప్రయోజనోద్దేశేనేత్యర్థః। అసంహతేన గ్ర(గృ)హపదార్థాప్రవిష్టేన। సంహతానాం సంఘాతాపత్తిం ప్రాప్తానామ్। దృష్టాన్తముక్త్వా దార్ష్టాన్తికమాహ—తథేతి। కాదాచిత్కస్య ప్రాణశరీరసంయోగస్య స్వభావతోఽనుపపత్తేః సంఘాతస్య చ లోకే పరప్రయుక్తస్య దర్శనాద్భవితవ్యమన్యేన సంఘాతస్య ప్రయోజకేనేత్యర్థః। అత ఇతి సంహతత్వం పరామృశ్యతే। ఉపాశ్రితపదస్యార్థకథనపూర్వకం తాత్పర్యార్థమాహ—యస్యేతి। సంహతః సన్ప్రాణాపానాదిరిత్యన్వయః ॥౫॥

హన్త త ఇదం ప్రవక్ష్యామి గుహ్యం బ్రహ్మ సనాతనమ్ ॥

యథా చ మరణం ప్రాప్య ఆత్మా భవతి గౌతమ ॥౬॥

హన్తేదానీం పునరపి తే తుభ్యమిదం గుహ్యం గోప్యం బ్రహ్మ సనాతనం చిరంతనం ప్రవక్ష్యామి। యద్విజ్ఞానాత్సర్వసంసారోపరమో భవతి, అవిజ్ఞానాచ్చ యస్య మరణం ప్రాప్య యథాఽఽత్మా భవతి యథా సంసరతి తథా శృణు హే గౌతమ ॥౬॥

---

—

ఆం టీం—యేయం ప్రేత ఇతి ప్రష్టుః పరలోకేఽస్తిత్వేఽపి సందేహ ఆసీత్। విశేషతస్తన్నివృత్త్యర్థముచ్యత ఇత్యాహ—హన్తేదానీమితి ॥౬॥

---

—

గోం టీం—యేయం ప్రేత ఇతి ప్రశ్నః పరలోకాస్తిత్వేఽపి సందేహ ఆసీద్విశేషతస్తన్నివృత్త్యర్థముచ్యత ఇత్యాహ—హన్తేదానీమితి। జీవః సంసరతీత్యర్థే చశబ్దార్థం హేతుం వ్యాచష్టే—యద్విజ్ఞానాదితి। యస్యావిజ్ఞానాదితి సంబన్ధః॥౬॥

యోనిమన్యే ప్రపద్యన్తే శరీరత్వాయ దేహినః॥

స్థాణుమన్యేఽనుసంయన్తి యథాకర్మ యథాశ్రుతమ్॥౭॥

యోనిం యోనిద్వారం శుక్రబీజసమన్వితాః సన్తోఽన్యే కేచిదవిద్యావన్తో మూఢాః ప్రపద్యన్తే శరీరత్వాయ శరీరగ్రహణార్థం దేహినో దేహవన్తః, యోనిం ప్రవిశన్తీత్యర్థః। స్థాణుం వృక్షాదిస్థావరభావమన్యేఽత్యన్తాధమా మరణం ప్రాప్యానుసంయన్త్యనుగచ్ఛన్తి। యథాకర్మ యద్యస్య కర్మ తద్యథాకర్మ యైర్యాదృశం కర్మేహ జన్మని కృతం తద్వశేనేత్యేతత్। తథా చ యథాశ్రుతం యాదృశం చ విజ్ఞానముపార్జితం తదనురూపమేవ శరీరం ప్రతిపద్యన్త ఇత్యర్థః। యథాప్రజ్ఞం హి సంభవా ఇతి శ్రుత్యన్తరాత్॥౭॥

---

ఆం టీం—॥౭॥

---

గోం టీ—అవిద్యావత్త్వాదవివేకిన ఇత్యాహ—మూఢా ఇతి। దేహిన ఇతి విశేషణాదసకృద్దేహగ్రహణం తత్ప్రాపకకర్మానుష్ఠానం చ సూచ్యతే। తాత్పర్యార్థమాహ—యోనిమితి। అత్యన్తాధమా ఇతి మహాపాతకినో గృహ్యన్తే। అనుగచ్ఛన్తీతి ప్రాప్నువన్తీత్యర్థః। ఉక్తమర్థం స్పష్టయతి—యైరితి। విజ్ఞానముపాసనం నగ్నస్త్రీదర్శనాది చ। యథావిజ్ఞానం

శరీరగ్రహణే ప్రమాణమాహ—యథేతి। ప్రజ్ఞామనతిక్రమ్య యథాప్రజ్ఞమ్। సంభవన్త్యుత్పద్యన్త ఇతి సంభవాః ప్రజా ఇతి శేషః॥౭॥

యత్ప్రతిజ్ఞాతం గుహ్యం బ్రహ్మ వక్ష్యామీతి తదాహ—

య ఏష సుప్తేషు జాగర్తి కామం కామం పురుషో

నిర్మిమాణః॥ తదేవ శుక్రం తద్బ్రహ్మ తదేవామృతము-

చ్యతే॥ తస్మిఁల్లోకాః శ్రితాః సర్వే తదు నాత్యేతి

కశ్చన॥ఏతద్వై తత్॥౮॥

య ఏష సుప్తేషు ప్రాణాదిషు జాగర్తి న స్వపితి। కథమ్। కామం కామం తం తమభిప్రేతం స్త్ర్యాద్యర్థమవిద్యయా నిర్మిమాణో నిష్పాదయఞ్జాగర్తి పురుషో యస్తదేవ శుక్రం శుభ్రం శుద్ధం తద్బ్రహ్మ నాన్యద్గుహ్యం బ్రహ్మాస్తి। తదేవామృతమవినాశ్యుచ్యతే సర్వశాస్త్రేషు। కించ పృథివ్యాదయో లోకాస్తస్మిన్నేవ సర్వే బ్రహ్మణ్యాశ్రితాః సర్వలోకకారణత్వాత్తస్య। తదు నాత్యేతి కశ్చనేత్యాది పూర్వవదేవ॥౮॥

---

ఆం టీం—॥౮॥

---

గోం టీం—ప్రసఙ్గాదాగతం పరిసమాప్య ప్రకృతప్రతిపాదనపరముత్తరం వాక్యమిత్యాహ—యత్ప్రతిజ్ఞాతమితి। సుప్తేషు ప్రలీనేషు ప్రాణేష్వప్రాణాదిష్వన్తఃకరణవ్యతిరిక్తేషు। అన్యథా సాక్షిణః సంనిధిమాత్రేణ కామాద్యాకారపరిణామ్యన్తఃకరణప్రేరణానుపపత్తేరితి। కామ్యత ఇతి

కామస్తమ్। అవిద్యయా నిద్రాన్తఃకరణరూపేణాభివ్యక్తయా। య ఇత్యన్వయార్థం పునరుచ్యతే। తద్బ్రహ్మేత్యత్రైవకారానుషఙ్గం సిద్ధవత్కృత్య వ్యావర్త్యమాహ—నాన్యదితి। స్వప్నావస్థాయామతిస్ఫుటం సాక్షిణః సకాశాదన్యద్భిన్నం గుహ్యం గోప్యతమం బ్రహ్మ పరివృఢం నాస్తీత్యర్థః। తద్బ్రహ్మవినాశీతి క్వోచ్యత ఇత్యాకాఙ్క్షాయామాహ—సర్వేతి। సర్వవేదేష్విత్యర్థః। భూరాదిలోకానాం ప్రకృతబ్రహ్మాశ్రితత్వే హేతుమాహ—సర్వలోకేతి। పూర్వవదితి। తదేతత్సర్వాత్మకం బ్రహ్మ, ఉ ఏవ నాత్యేతి నాతిక్రామతీత్యర్థః॥౮॥

అనేకతార్కికకుబుద్ధివిచాలితాన్తఃకరణానాం ప్రమాణోపపన్నమప్యాత్మైకత్వవిజ్ఞానమసకృదుచ్యమానమప్యనృజుబుద్ధీనాం బ్రాహ్మణానాం చేతసి నాఽఽధీయత ఇతి తత్ప్రతిపాదన ఆదరవతీ పునః పునరాహ శ్రుతిః—

అగ్నిర్యథైకో భువనం ప్రవిష్టో రూపం రూపం ప్రతిరూపో

బభూవ॥ ఏకస్తథా సర్వభూతాన్తరాత్మా రూపం రూపం

ప్రతిరూపో బహిశ్చ॥౯॥

అగ్నిర్యథైక ఏవ ప్రకాశాత్మా సన్భువనం భవన్త్యస్మిన్భూతానీతి భువనమయం లోకస్తమిమం ప్రవిష్టోఽనుప్రవిష్టః। రూపం రూపం ప్రతి దార్వాదిదాహ్యభేదం ప్రతీత్యర్థః। ప్రతిరూపస్తత్ర తత్ర ప్రతిరూపవాన్దాహ్యభేదేన బహువిధో బభూవ। ఏక ఏవ తథా సర్వభూతాన్తరాత్మా సర్వేషాం భూతానామభ్యన్తర ఆత్మాఽతిసూక్ష్మత్వాద్దార్వాదిష్వివ సర్వదేహం ప్రతి ప్రవిష్టత్వాత్ప్రతిరూపో బభూవ బహిశ్చ స్వేనావికృతేన [స్వ]రూపేణాఽఽకాశవత్॥౯॥

---

ఆం టీం—జననమరణకరణానాం ప్రతి[ప్రాణి]నియమాదయుగపత్ప్రవృత్తేశ్చ పురుషబహుత్వం సిద్ధం త్రైగుణ్యవిపర్యయాచ్చేతి నానాత్మానో వ్యవస్థితా ఇత్యనేకతార్కికబుద్ధివిరోధాత్సర్వపురవర్త్యేక ఏవాఽఽత్మేత్యత్ర న చిత్తస్థైర్యం సంభవతీత్యాశఙ్క్యోపాధికభేదసాధనే సిద్ధసాధనం స్వాభావికభేదసాధనే చానైకాన్తికత్వం

దర్శయితుం ప్రక్రమత ఇత్యాహ—అనేకతార్కికేత్యాదినా। ప్రతిరూప ఉపాధిసదృశశ్చతుష్కోణత్వాదిధర్మకే హి దారుణి తద్రూపో వహ్నిరపి లక్ష్యత ఇత్యర్థః॥౯॥

---

గోం టీం—నను జన్మమరణకరణానాం ప్రతిప్రాణినియమాద్యుగపత్తేషామప్రవృత్తేశ్చ పురుషబహుత్వం సిద్ధం సత్త్వరజస్తమోగుణానాం వైపరీత్యాచ్చ నానాత్మానో వ్యవస్థితా ఇత్యనేకతార్కికబుద్ధివిరోధాత్సర్వపురవర్త్యేక ఆత్మేత్యత్ర న చిత్తస్థైర్యం సంభవతీత్యాశఙ్క్యోపాధికభేదసాధనే సిద్ధసాధనత్వం స్వభావభేదసాధనే చానైకాన్తికత్వం దర్శయితుం ప్రక్రమత ఇత్యాహ—అనేకతార్కికేత్యాదినా। అనేకే కుతార్కికాః పాఖణ్డాశ్చ తర్కాగమావష్టమ్భాస్తదధీనా యా బుద్ధిస్తయాఽఽకలితమాకులితమన్తఃకరణం యేషాం తే తథా తేషామిత్యర్థః। అనేకతార్కికకుబుద్ధివిచాలితాన్తఃకరణానామితి పాఠే తార్కికా ఏవ కుబుద్ధయస్తైః స్వమతోపన్యాసాదినా విచాలితం శ్రేయోమార్గాదన్తఃకరణం యేషాం తే తథా తేషామిత్యర్థః। ప్రమాణోపపన్నం తత్త్వమస్యాదివాక్యప్రతిపాద్యమ్। ప్రత్యగ్బ్రహ్మైక్యరూపవిజ్ఞానమాత్మైకత్వవిజ్ఞానమ్। ప్రమాణేఽభ్యాసాదిలిఙ్గసాహిత్యం దర్శయతి—అసకృదితి। అనృజుబుద్ధీనామితి పూర్వపక్షస్యార్థే హేతుః। నాఽఽధీయతే సమ్యగ్విజ్ఞానాత్మకవృత్త్యారూఢం న భవతీత్యర్థః। ఋజుబుద్ధీనాం బ్రాహ్మణానాం చేతసీవేతి పాఠో వ్యతిరేకదృష్టాన్తార్థః। తత్ప్రతిపాదనే విజ్ఞప్తిస్వభావప్రత్యగ్బ్రహ్మప్రతిపాదనే। ఆదరవతీ తాత్పర్యవతీ। దాహ్యభేదం కాష్ఠాదివిశేషమ్। ప్రతిరూప ఇతి ఉపాధిరూపేణ ప్రతీయమానః, చతుష్కోణత్వాదిధర్మ కే హి దారుణి తద్రూపో వహ్నిరపి లక్ష్యత ఇత్యర్థః। తత్ర తత్ర దార్వాదౌ, దాహ్యభేదేన దార్వాదివిశేషేణ। దృష్టాన్తముక్త్వా దార్ష్టన్తికమాహ—ఏక ఏవేతి। అభ్యన్తరత్వేఽతిసూక్ష్మత్వం హేతుః। సదృష్టాన్తం రూపం రూపమిత్యాది వ్యాచష్టే—దార్వాదిష్వివేత్యాదినా। రూపం రూపమిత్యస్య సర్వదేహమితి వ్యాఖ్యానమ్। వికారే ప్రవిష్టస్య వికృతిమాశఙ్క్య బహిశ్చేతి పదేన పరిహార ఇత్యాహ—బహిశ్చేతి। స్వేనావికృతేన స్వరూపేణాసంస్పృష్టస్వరూపేణేత్యర్థః॥౯॥

తథాఽన్యో దృష్టాన్తః—

వాయుర్యథైకో భువనం ప్రవిష్టో రూపం రూపం ప్రతిరూపో

బభూవ॥ ఏకస్తథా సర్వభూతాన్తరాత్మా రూపం రూపం
ప్రతిరూపో బహిశ్చ॥౧౦॥

వాయుర్యథైక ఇత్యాది। ప్రాణాత్మనా దేహేష్వనుప్రవిష్టో రూపం రూపం ప్రతిరూపో బభూవేతి స (వేత్యాది స)సమానమ్॥౧౦॥

---

ఆం టీం—॥౧౦॥

---

గోం టీం—వాయోరస్మిఁల్లోకే కథం ప్రవేశో దార్వాదిష్వనుపలమ్భాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—ప్రాణాత్మనేతి। ఇత్యాది సమానమితి। ఏకస్తథేత్యాదివాక్యవ్యాఖ్యానం పూర్వవదిత్యర్థః॥౧౦॥

ఏకస్య సర్వాత్మత్వే సంసారదుఃఖిత్వం పరస్యైవ తదితి ప్రాప్తమత ఇదముచ్యతే—

సూర్యో యథా సర్వలోకస్య చక్షుర్న లిప్యతే చాక్షు-
షైర్బాహ్యదోషైః॥ ఏకస్తథా సర్వభూతాన్తరాత్మా న
లిప్యతే లోకదుఃఖేన బాహ్యః॥౧౧॥

సూర్యో యథా చక్షుష ఆలోకేనోపకారం కుర్వన్మూత్రపురీషాద్యశుచిప్రకాశనేన తద్దర్శినః సర్వలోకస్య చక్షురపి సన్న లిప్యతే చాక్షుషైరశుచ్యాదిదర్శననిమిత్తైరాధ్యాత్మికైః పాపదోషైర్బాహ్యైశ్చాశుచ్యాదిసంసర్గదోషైః। ఏకః సంస్తథా సర్వభూతాన్తరాత్మా న లిప్యతే లోకదుఃఖేన బాహ్యః। లోకో హ్యవిద్యయా స్వాత్మన్యధ్యస్తయా కామకర్మోద్భవం

దుఃఖమనుభవతి। న తు సా పరమార్థతః స్వాత్మని। యథా రజ్జుశుక్తికోఖరగగనేషు సర్పరజతోదకమలాని న రజ్జ్వాదీనాం స్వతో దోషరూపాణి సన్తి। సంసర్గిణి విపరీతబుద్ధ్యధ్యాసనిమిత్తాత్తద్దోషవద్విభావ్యన్తే। న తద్దోషైస్తేషాం లేపో విపరీతబుద్ధ్యధ్యాసబాహ్యా హి తే। తథాఽఽత్మని సర్వో లోకః క్రియాకారకఫలాత్మకం విజ్ఞానం సర్పాదిస్థానీయం విపరీతమధ్యస్య తన్నిమిత్తం జన్మమరణాదిదుఃఖమనుభవతి న త్వాత్మా సర్వలోకాత్మాఽపి సన్విపరీతాధ్యారోపనిమిత్తేన లిప్యతే లోకదుఃఖేన। కుతః। బాహ్యః। రజ్జ్వాదివదేవ విపరీతబుద్ధ్యధ్యాసబాహ్యో హి స ఇతి॥౧౧॥

---

ఆం టీం—పరమాత్మా దుఃఖీ స్యాద్దుఃఖా(ఖ్య)భిన్నత్వాల్లోకవదిత్యాహ—ఏకస్య సర్వాత్మకత్వ ఇతి। అవిద్యాయాం ప్రతిబిమ్బితశ్చిద్ధాతురజ్ఞో భ్రాన్తో భవతి। భ్రాన్తశ్చ కామాదిదోషప్రయుక్తః కర్మ కురుతే తన్నిమిత్తం చ దుఃఖం స్వాత్మన్యధ్యస్యతి। పరమాత్మా తు నిరవిద్యత్వాద్దుఃఖసాధనశూన్యత్వాన్న దుఃఖీ తతో న ప్రయోజకో హేతురిత్యాహ—లోకో హ్యవిద్యయేతి। స్వరూపేణ భ్రమావిషయత్వం విపరీతబుద్ధ్యధ్యాసబాహ్యత్వం రజ్జ్వాదీనాం తథా చైతన్యస్యోపాధిస్వరూపేణాధ్యాసాశ్రయత్వేఽపి నిరుపాధికబిమ్బకల్పబ్రహ్మరూపేణాధ్యాసానాశ్రయత్వాన్న దుఃఖిత్వప్రాప్తిరిత్యర్థః॥౧౧॥

---

గోం టీం—నను పరమాత్మా దుఃఖీ స్యాద్దుఃఖ్యభిన్నత్వాల్లోకవాదిత్యాహ—ఏకస్య సర్వాత్మత్వ ఇతి। తమేవ పరమాత్మానమేవ। పరస్యైవేత్యపి పాఠః। ఇదముచ్యతే దృష్టాన్తపూర్వకముత్తరముచ్యతే। అవిద్యాయాం ప్రతిబిమ్బితశ్చిద్ధాతురజ్ఞో భ్రాన్తో భవతి భ్రాన్తశ్చ కామాదిదోషప్రయుక్తః కర్మ కురుతే తన్నిమిత్తం చ దుఃఖం స్వాత్మన్యధ్యవస్యతి, పరమాత్మా తు నిరవద్యత్వాద్దుఃఖసాధనశూన్యత్వాన్న దుఃఖీ తతోఽప్రయోజకో హేతురిత్యాహ—లోకో హ్యవిద్యయేతి। స్వరూపేణ భ్రమావిషయత్వం విపరీతబుద్ధ్యధ్యాసబాహ్యత్వం రజ్జ్వాదీనాం యథా తథా చైతన్యస్యాప్యుపాధిస్థతారూపేణాధ్యాసాశ్రయత్వేఽపి నిరుపాధికబిమ్బకల్పబ్రహ్మరూపేణాధ్యాసానాశ్రయత్వాన్న దుఃఖితత్వప్రాప్తిరిత్యర్థః।

విపరీతబుద్ధ్యారోపనిర్మితేన లోకదుఃఖేన న లిప్యత ఇత్యన్వయః। తత్రాఽఽకాఙ్క్షాపూర్వకం హేతుమాహ—కుత ఇత్యాదినా। ఇతి యస్మాత్తస్మాన్న లిప్యత ఇత్యన్వయః॥౧౧॥

కించ—

ఏకో వశీ సర్వభూతాన్తరాత్మా ఏకం రూపం బహుధా
యః కరోతి॥ తమాత్మస్థం యేఽనుపశ్యన్తి ధీరా-
స్తేషాం సుఖం శాశ్వతం నేతరేషామ్॥౧౨॥

స హి పరమేశ్వరః సర్వగతః స్వతన్త్ర ఏకో న తత్సమోఽభ్యధికో వాఽన్యోఽస్తి। వశీ సర్వం హ్యస్య జగద్వశే వర్తతే। కుతః। సర్వభూతాన్తరాత్మా।

యత ఏకమేవ సదేకరసమాత్మానం విశుద్ధవిజ్ఞానరూపం నామరూపాద్యశుద్ధోపాధిభేదవశేన బహుధాఽనేకప్రకారం యః కరోతి స్వాత్మసత్తామాత్రేణాచిన్త్యశక్తిత్వాత్। తమాత్మస్థం స్వశరీరహృదయాకాశే బుద్ధౌ చైతన్యాకారేణాభివ్యక్తమిత్యేతత్। న హి శరీరస్యాఽఽధారత్వమాత్మనః। ఆకాశవదమూర్తత్వాత్। ఆదర్శస్థం ముఖమితి యద్వత్। తమేతమీశ్వరమాత్మానం యే నివృత్తబాహ్యవృత్తయోఽనుపశ్యన్తి ఆచార్యాగమోపదేశమను సాక్షాదనుభవన్తి ధీరా వివేకినస్తేషాం పరమేశ్వరభూతానాం శాశ్వతం నిత్యం సుఖమాత్మానన్దలక్షణం భవతి నేతరేషాం బాహ్యాసక్తబుద్ధీనామవివేకినాం స్వాత్మభూతమప్యవిద్యావ్యవధానాత్॥౧౨॥

---

ఆం టీం—పరోత్కర్షదర్శనం పారతన్త్ర్యం చ స్వస్య హీనత్వం దుఃఖకారణం ప్రసిద్ధం తదభావాన్న పరమాత్మా దుఃఖీ తతస్తత్ప్రాప్తిః పరః పురుషార్థో భవిష్యతీత్యాహ—కించ సం హీత్యాదినా॥౧౨॥

---

గోం టీం—స్వాపేక్షయా పరస్యోత్కర్షదర్శనం పారతన్త్ర్యం చ స్వస్య హీనత్వం దుఃఖకారణం ప్రసిద్ధం లోకే తదభావాన్న పరమాత్మా దుఃఖీ తతస్తత్ప్రాప్తిః పరమపురుషార్థో భవిష్యతీత్యాహ—కించ స హీత్యాదినా। హిశబ్దో న తత్సమశ్చాభ్యధికశ్చ దృశ్యత ఇతిశ్రుతిప్రసిద్ధత్వద్యోతనార్థః। వశిత్వే హేతుమాహ—కుత ఇత్యాదినా। అన్తరాత్మత్వే హేతుత్వేనోత్తరవాక్యం వ్యాచష్టే—యత ఇత్యాదినా। స్వాత్మసత్తామాత్రేణోపాధిభేదమాదాయ బహుధాకరణే హేతుమాహ—అచిన్త్యేతి। యత ఏవం కరోత్యతః సర్వభూతాన్తరాత్మా యస్తమిత్యన్వయః। నన్వాత్మశబ్దః శరీరవాచ్యప్యతస్తత్స్థత్వం కిమితి న వ్యాఖ్యాయత ఇత్యత ఆహ— న హీతి। తర్హి తత్స్థత్వవ్యవహారః కథమిత్యాశఙ్క్యాఽఽదర్శే ప్రతీతిమాత్రేణాఽఽదర్శస్థముఖమితివచ్ఛరీరస్థ ఇత్యుపచర్యత ఇత్యాహ— ఆదర్శస్థమిత్యాదినా। తమాత్మస్థమితి తత్త్వంపదయోః సామానాధికరణ్యాదైక్యం వివక్షిత్వాఽఽహ—త[మేత]మీశ్వరమాత్మానమితి। నివృత్తా బాహ్యేభ్యో విషయేభ్యో దృ(వృత్తిర్దృ)ష్టిర్యేషాం తే తథా। ఉపాధిబహుత్వాభిప్రాయేణ బహువచనం నాఽఽత్మాపేక్షయేత్యాహ—పరమేశ్వరభూతానామితి। బాహ్యాసక్తబుద్ధీనాం బాహ్యేషు విషయేష్వాసక్తా బుద్ధిర్యేషాం తేషామ్। స్వాత్మభూతమపీతి। సుఖమిత్యనువర్తతే। అవిదుషామాత్మభూతం సుఖం నేత్యత్ర హేతుమాహ— అవిద్యావ్యవధానాదితి ॥౧౨॥

కించ—

నిత్యోఽనిత్యానాం చేతనశ్చేతనానామేకో బహూనాం యో

విదధాతి కామాన్॥ తమాత్మస్థం యేఽనుపశ్యన్తి

ధీరాస్తేషాం శాన్తిః శాశ్వతీ నేతరేషామ్॥౧౩॥

నిత్యోఽవినాశ్యనిత్యానాం వినాశినామ్। చేతనశ్చేతనానాం చేతయితృణాం బ్రహ్మాదీనాం ప్రాణినామగ్నినిమిత్తమివ దాహకత్వమనగ్నీనాముదకాదీనామాత్మచైతన్యనిమిత్తమేవ చేతయితృత్వమన్యేషామ్। కించ స సర్వజ్ఞః సర్వేశ్వరః కామినాం సంసారిణాం కర్మానురూపం కామాన్కర్మఫలాని స్వానుగ్రహనిమిత్తాంశ్చ కామాన్య ఏకో బహూనామనేకేషామనాయాసేన విదధాతి ప్రయచ్ఛతీత్యేతత్। తమాత్మస్థం యేఽనుపశ్యన్తి

ధీరాస్తేషాం శాన్తిరుపరతిః శాశ్వతీ నిత్యా స్వాత్మభూతైవ స్యాన్నేతరేషామనేవంవిధానామ్ ॥౧౩॥

---

ఆం టీం—ఇదానీం పరమాత్మన్యుపపత్తిప్రదర్శనార్థమాహ—కించ నిత్య ఇతి। సూర్యాచన్ద్రమసౌ ధాతా యథాపూర్వమకల్పయదిత్యాదిశ్రుతేరకృతాభ్యాగమకృతవిప్రణాశప్రసఙ్గపరిహారాచ్చ కల్పాన్తరీయభావానాం ప్రలీనానాం కల్పాన్తరే సజాతీయరూపేణోత్పాదః ప్రతీయతే స తదా స్యాద్యది వినాశినాం భావానాం శక్తిశేషో లయః స్యాత్। తతః ప్రలయే వినశ్యత్సర్వం యత్ర శక్తిశేషం విలీయతే సోఽభ్యుపగన్తవ్య ఇత్యర్థః। బుద్ధిమతామపి బ్రహ్మేన్ద్రాదీనాం పరమానన్దాభిముఖ్యం హిత్వా యా బహిర్ముఖా చేతనోపలభ్యతే సాఽపి నియన్తారం గమయతీత్యాహ—చేతనశ్చేతనానామితి। బ్రహ్మాదిశబ్దవాచ్యానాం సంఘాతానాం వా చేతయితృత్వం యచ్చైతన్యనిమిత్తం సోఽస్తి పర ఆత్మేత్యర్థః। విమతం కర్మఫలం తత్స్వరూపాద్యభిజ్ఞేన దీయమానం వ్యవహితఫలత్వాత్సేవాఫలవదిత్యాహ— కించ స ఇతి ॥౧౩॥

---

గోం టీం—ఇదానీం పరమాత్మన్యుపపత్తిప్రదర్శనార్థమాహ—కించేతి। సూర్యాచన్ద్రమసౌ ధాతా యథాపూర్వమకల్పయదితిశ్రుతేరకృతాభ్యాగమకృతవిప్రణాశప్రసఙ్గపరిహారాయ చ కల్పాన్తరీయభావానాం ప్రలీనానాం కల్పాన్తరే సజాతీయరూపేణోత్పాదః ప్రతీయతే స తదా స్యాద్యది వినాశినాం భావానాం శక్తిశేషో లయః స్యాత్తతః ప్రలయే వినశ్యత్సర్వం యత్ర శక్తిశేషం విలీయతే సోఽభ్యుపగన్తవ్య ఇత్యనిత్యానాం నిత్య ఇత్యస్యార్థః। బుద్ధిమతామపి బ్రహ్మేన్ద్రాదీనాం పరమానన్దాభిముఖ్యం హిత్వా బహిర్ముఖా చేతనోపలభ్యతే సాఽపి నియన్తారం గమయతీత్యాహ—చేతనశ్చేతనానామితి। అనగ్నేనాముదకాదీనామగ్నినిమిత్తం దాహకత్వం యథా తథాఽన్యేషాం బ్రహ్మాదీనాం ప్రాణినామాత్మచైతన్యనిమిత్తమేవ చేతయితృత్వమిత్యన్వయః। బ్రహ్మాదిసంఘాతానాం చేతయితృత్వం యచ్చైతన్యనిమిత్తం సోఽస్తి పరమాత్మేత్యర్థః। విస్తృతం కర్మఫలం కర్మస్వరూపాద్యభిజ్ఞేన దీయమానం భవితుమర్హతి వ్యవహితఫలత్వాత్సేవాఫలవదిత్యాహ— కించ [స] సర్వజ్ఞ ఇతి। నను

కర్మవశాదేవ తత్ఫలసిద్ధేశ్వరోఽకించిత్కర ఇత్యత ఆహ— స్వానుగ్రహేతి।
కర్మణామీశ్వరప్రసాదద్వారా ఫలహేతుత్వాన్న దోష ఇతి భావః॥౧౩॥

తదేతదితి మన్యన్తేఽనిర్దేశ్యం పరమం సుఖమ్॥ కథం

ను తద్విజానీయాం కిము భాతి విభాతి వా॥౧౪॥

యత్తదాత్మవిజ్ఞానం సుఖమనిర్దేశ్యం నిర్దేష్టుమశక్యం పరమం ప్రకృష్టం ప్రాకృతపురుషవాఙ్మనసయోరగోచరమపి సన్నివృత్తైషణా యే బ్రాహ్మణాస్తే* యత్తదేతత్ప్రత్యక్షమేవేతి మన్యన్తే, కథం ను కేన ప్రకారేణ తత్సుఖమహం విజానీయామ్। ఇదమిత్యాత్మబుద్ధివిషయమాపాదయేయం యథా నివృత్తైషణా యతయః। కిము తద్భాతి దీప్యతే ప్రకాశాత్మకం తద్యతోఽస్మద్బుద్ధిగోచరత్వేన విభాతి విస్పష్టం కింవా నేతి॥౧౪॥

---

ఆం టీం—విద్వదనుభవోఽపి పరమానన్దే ప్రమాణమిత్యాహ—యత్తదాత్మవిజ్ఞానమితి। తస్మాదసంభావితతయా న జిహాసితవ్యం పరమాత్మదర్శనం కింతు శ్రద్ధధానతయా విచారయితవ్యమేవేత్యాహ—కథం న్వితి॥౧౪॥

---

గోం టీం—విద్వదనుభవోఽపి పరమానన్దే ప్రమాణమిత్యాహ—యత్తదాత్మవిజ్ఞానమితి। తదాత్మసుఖం పరమ[మ]నిర్దేశ్యమప్యేతదితి మన్యన్త ఇత్యన్వయః। కే త ఇత్యాకాఙ్క్షాయామాహ—నివృత్తేతి। త ఇతి పదమధ్యాహర్తవ్యమ్। ఏతదిత్యస్య ప్రత్యక్షమేవేతి వ్యాఖ్యానమ్। విద్వత్ప్రత్యక్షత్వాదాత్మసుఖస్యాసంభావితతయా న జిహాసితవ్యం పరమాత్మదర్శనం కింతు శ్రద్ధధానతయా విచారయితవ్యమేవేత్యాహ—కథం న్వితి। యథా నివృత్తైషణా యతయో విచారేణాఽఽత్మబుద్ధివిషయమాత్మసుఖమాపాదయన్తి తద్వదాత్మరూపసుఖమాత్మబుద్ధివిషయం కథమాపాదయేయమితి విచారయితవ్యమిత్యర్థః। నను వాఙ్మనసాతీతస్యాసంభావితత్వేన ప్రకాశమానత్వాభావాత్కథం బుద్ధ్యారోహ ఇతి శఙ్కతే—కిమ్వితి। ఉ ఇతి వితర్కే। యత ఇతి యదిత్యర్థే।

యత్ప్రకాశాత్మకమాత్మజ్యోతిస్తదస్మద్బుద్ధిగోచరత్వేన విస్పష్టం దృశ్యతే కిమిత్యన్వయః। వాశబ్దం వ్యాచష్టే— నేతి। అథవా యతః ప్రకాశాత్మకం తదాత్మజ్యోతిరతోఽస్మద్బుద్ధివిషయత్వేన విస్పష్టం దృశ్యతే కిమితి సంబన్ధః। వాశబ్దం వ్యాచష్టే—కిం వా నేతి॥ ౧౪॥

అత్రోత్తరమిదం భాతి చ విభాతి చేతి। కథమ్—

న తత్ర సూర్యో భాతి న చన్ద్రతారకం నేమా విద్యుతో

భాన్తి కుతోఽయమగ్నిః। తమేవ భాన్తమనుభాతి

సర్వం తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతి॥౧౫॥

ఇతి కాఠకోపనిషది ప్రథమాధ్యాయే ద్వితీయా వల్లీ

సమాప్తా॥౨॥ (౫)

న తత్ర తస్మిన్స్వాత్మభూతే బ్రహ్మణి సర్వావభాసకోఽపి సూర్యో భాతి తద్బ్రహ్మ న ప్రకాశయతీత్యర్థః। తథా న చన్ద్రతారకం నేమా విద్యుతో భాన్తి కుతోఽయమస్మద్దృష్టిగోచరోఽగ్నిః। కిం బహునా యదిదమాదికం సర్వం భాతి తత్తమేవ పరమేశ్వరం భాన్తం దీప్యమానమనుభాత్యనుదీప్యతే। యథా జలోల్ముకాద్యగ్నిసంయోగాదగ్నిం దహన్తమను దహతి న స్వతస్తద్వత్। తస్యైవ భాసా దీప్త్యా సర్వమిదం సూర్యాది విభాతి। యత ఏవం తదేవ బ్రహ్మ భాతి చ విభాతి చ। కార్యగతేన వివిధేన భాసా తస్య బ్రహ్మణో భారూపత్వం స్వతోఽవగమ్యతే। న హి స్వతోఽవిద్యమానం భాసనమన్యస్య కర్తుం శక్యమ్। ఘటాదీనామన్యావభాసకత్వాదర్శనాద్భాసనరూపాణాం చాఽఽదిత్యాదీనాం తద్దర్శనాత్॥౧౫॥

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్యశ్రీమదా-

చార్యశ్రీశంకరభగవతః కృతౌ కాఠకోపనిషద్భాష్యే ద్వితీయాధ్యాయే

ద్వితీయవల్లీభాష్యం సమాప్తమ్॥౨॥ (౫)

---

ఆం టీం—॥౧౫॥

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్యానన్దజ్ఞానవిర-
చితే కాఠకోపనిషద్భాష్యవ్యాఖ్యానే ద్వితీయాధ్యాయే ద్వితీయవల్లీ-
భాష్యటీకా సమాప్తా॥౨॥ (౫)

---

గోం టీం—ఇదంశబ్దవ్యాఖ్యానం భాతీత్యాది। కుత ఇతి। అల్పవీర్యత్వాదిత్యర్థః। జలం తప్తజలముల్మకమలాతం తదాదీత్యాదిశబ్దేనాయః పిణ్డాది గృహ్యతే। నను ప్రకాశవిశిష్టఘటాదేః స్వవృత్తిఘటాదిప్రకాశకత్వం దృష్టం తద్వదన్యాధీనప్రకాశస్య బ్రహ్మణః సూర్యాదిప్రకాశత్వమిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ— న హీతి। అవిద్యమానేతి పదచ్ఛేదః। ప్రాప్తాప్రాప్తవివే-

కేన ప్రకాశస్యైవ భాసకత్వాన్న స్వతో ఘటాదేర్భాసకత్వం తద్వదప్రకాశత్వే బ్రహ్మణో నాఽఽదిత్యాదిప్రకాశకత్వం స్యాదితి భావః॥౧౬॥

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యవర్యశ్రీమద్బాలగోపాలేన్ద్రయతీశ్వర-
విరచితే కాఠకోపనిషద్భాష్యవివరణే ద్వితీయాధ్యాయే
ద్వితీయా వల్లీ సమాప్తా॥౨॥ (౫)

---

తూలావధారణేనైవ మూలావధారణం వృక్షస్య క్రియతే లోకే యథైవం సంసారకార్యవృక్షావధారణేన తన్మూలస్య బ్రహ్మణః స్వరూపావదిధారయిషయేయం షష్ఠీ వల్ల్యారభ్యతే—

ఊర్ధ్వమూలోఽవాక్శాఖ ఏషోఽశ్వత్థః సనాతనః

తదేవ శుక్రం తద్బ్రహ్మ తదేవామృతముచ్యతే॥ తస్మిం-

ల్లోకాః శ్రితాః సర్వే తదు నాయేతి కశ్చన॥

ఏతద్వై తత్॥౧॥

ఊర్ధ్వమూల ఊర్ధ్వం మూలం యత్తద్విష్ణోః పరమం పదమస్యేతి సోఽయమవ్యక్తాదిస్థావరాన్తః సంసారవృక్ష ఊర్ధ్వమూలః। వృక్షశ్చ వ్రశ్చనాత్। జన్మజరామరణశోకాద్యనేకానర్థాత్మకః ప్రతిక్షణమన్యథాస్వభావో మాయామరీచ్యుదకగన్ధర్వనగరాదివద్దృష్టనష్టస్వరూపత్వాదవసానే చ వృక్షవదభావాత్మకః కదలీస్తమ్భవన్నిఃసారోఽనేకశతపాఖణ్డబుద్ధివికల్పాస్పదస్తత్త్వవిజిజ్ఞాసుభిరనిర్ధారితేదంతత్త్వో వేదాన్తనిర్ధారితపరబ్రహ్మమూలసారోఽవిద్యాకామకర్మావ్యక్తబీజప్రభవోఽపరబ్రహ్మవిజ్ఞానక్రియాశక్తిద్వయత్మకహిరణ్యగర్భాఙ్కురః సర్వమాణిలిఙ్గభేదస్కన్ధతృష్ణాజలాసేకోద్భూతదర్పో బుద్ధీన్ద్రియవిషయమవాలాఙ్కురః శ్రుతిస్మృతిన్యాయవిద్యోపదేశపలాశో యజ్ఞదానతపఆద్యనేకక్రియాసుపుష్పః సుఖదుఃఖవేదనానేకరసః ప్రాణ్యుపజీవ్యానన్తఫలస్తత్తృష్ణాసలిలావసేకప్రరూఢజడీకృతదృఢబద్ధమూలః సత్యనామాదిసప్తలోకబ్రహ్మాదిభూతపక్షికృతనీడః ప్రాణిసుఖదుఃఖోద్భూతహర్షశోకజాతనృత్యగీతవాదిత్రక్ష్వేలితాస్ఫోటితహసితాకృష్టరుదితహాహాముఞ్చముఞ్చేత్యాద్యనేకశబ్దకృతతుములీభూతమహారవో వేదాన్తవిహితబ్రహ్మాత్మదర్శనాసఙ్గశస్త్రకృతోచ్ఛేద ఏష సంసారవృక్షోఽశ్వత్థోఽశ్వత్థవత్కామకర్మవాతేరితనిత్యప్రచలితస్వభావః। స్వర్గనరకతిర్యక్ప్రేతాదిభిః శాఖాభిరవాక్శాఖః। సనాతనోఽనాదిత్వాచ్చిరం ప్రవృత్తః। యదస్య సంసారవృక్షస్య మూలం తదేవ శుక్రం శుభ్రం శుద్ధం జ్యోతిష్మచ్చైతన్యాత్మజ్యోతిఃస్వభావం తదేవ బ్రహ్మ సర్వమహత్త్వాత్। తదేవామృతమవినాశస్వభావముచ్యతే కథ్యతే సత్యత్వాత్। వాచారమ్భణం వికారో నామధేయమనృతమన్యదతో మర్త్యమ్। తస్మిన్పరమార్థసత్యే బ్రహ్మణి లోకా

గన్ధర్వనగరమరీచ్యుదకమాయాసమాః పరమార్థదర్శనాభావావగమనాః శ్రితా ఆశ్రితాః సర్వే సమస్తా ఉత్పత్తిస్థితిలయేషు। తదు తద్బ్రహ్మ నాత్యేతి నాతివర్తతే మృదాదిమివ ఘటాదికార్యం కశ్చన కశ్చిదపి వికారః। ఏతద్వై తత్॥౧॥

---

ఆం టీం—శాల్మల్యాదితూలదర్శనేనాదృష్టమపి వృక్షమూలం యథాఽస్తీత్యవధార్యతే తద్వదదృష్టస్యాపి బ్రహ్మణోఽవధారణాయ ప్రక్రమత ఇత్యాహ—తూలావధారణేనేతి। వృక్షశబ్దే ప్రవృత్తినిమిత్తమాహ— వ్రశ్చనాదితి। “వ్రశ్చూ ఛేదనే" అస్య ధాతోః సప్రత్యయాన్తస్య రూపం వృక్ష ఇతి। ఛేద్యత్వే యుక్తిమాహ—జన్మజరేత్యాదినా। ప్రసిద్ధవృక్షసామ్యాద్వా వృక్షశబ్దప్రయోగ ఇత్యభిప్రేత్యాఽఽహ— అవసానే చేత్యాదినా। ప్రసిద్ధో వృక్షః స్థాణుర్వా పురుషో వేతివికల్పాస్పదో దృష్టస్తథాఽయమపి సంఘాతో వా పరిణామో వాఽఽరబ్ధో వా సద్వాఽసద్వేత్యాదీనామనేకేషాం శతసంఖ్యాకపాఖణ్డబుద్ధివికల్పానాం విషయ ఇత్యర్థః। కింసంజ్ఞకోఽయం వృక్ష ఇత్యనధ్యవసాయగోచరః కశ్చిద్వృక్షో దృష్టస్తథాఽయమపీతి సామ్యమ్। సామ్యాన్తరమాహ—తత్త్వవిజిజ్ఞాసుభిరితి। అపరబ్రహ్మణో విజ్ఞానక్రియాశక్తిద్వయాత్మకో హిరణ్యగర్భః ప్రథమోఽవస్థాభేదోఽఙ్కురోఽస్యేతి తథోక్తః। బుద్ధీన్ద్రియాణాం విషయాః శబ్దాదయః ప్రవాలాఙ్కురాః కిసలయాన్యస్యేతి స తథోక్తః। శ్రుత్యాదీని పలాశాని పత్రాణ్యస్యేతి। సుఖదుఃఖే ప్రాణివేదనా ఏవానేకో రసోఽస్యేతి। ఫలతృష్ణైవ సలిలావసేకస్తేన ప్రరూఢాని కర్మవాసనాదీని సాత్త్వికాదిభావేన మిశ్రీకృతాని దృఢబన్ధనాన్యవాన్తరమూలాన్యస్య వటవృక్షస్యేవ తథోక్తః। సత్యనామాదిషు సప్తలోకేషు బ్రహ్మాదీని భూతాన్యేవ పక్షిణస్తైః కృతం నీడం యస్మిన్। ప్రాణినాం సుఖదుఃఖాభ్యాముద్భూతౌ హర్షశోకౌ తాభ్యాం యథాసంఖ్యేన జాతాని నృత్యాదీని రుదితాదిశబ్దాశ్చైత్రైః కృతస్తుములీభూతో మహారవో యస్మిన్నితి విగ్రహః॥౧॥

గోం టీం—శాల్మల్యాదితూలదర్శనాదదృష్టమపి వృక్షమూలం యథాఽస్తీత్యవధార్యతే తద్వదదృష్టస్యాపి బ్రహ్మణోఽవధారణాయ ప్రక్రమత ఇత్యాహ—తూలావధారణేనేతి। స్వరూపావదిధారయిషయా స్వరూపనిశ్చయేచ్ఛయా। స్వరూపావధారణవిషయేతి పాఠే విషయశబ్దో నిమిత్తత్వాచీ। ఇయమన్తిమా వల్లీ। ఊర్ధ్వమిత్యుత్కృష్టమిత్యర్థః। యద్విష్ణోః పరమం పదం తదస్య సోఽయమూర్ధ్వమూల ఇత్యన్వయః। ఇదంశబ్దార్థం స్ఫుటయతి—

అవ్యక్తాదీతి। అవ్యక్తమజ్ఞాతచైతన్యమాదిర్యస్య సోఽయం తథా। స్థావరో వృక్షాదిరన్తే యస్య సోఽయం తథా। స చాసౌ స చేతి పునః కర్మధారయః। సంసార ఏవ వృక్షః సంసారవృక్షః। వృక్షశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తమాహ—వ్రశ్చనాదితి। ఓవ్రశ్చూ ఛేదన ఇత్యస్య ధాతోః స ప్రత్యయాన్తస్య రూపం వృక్ష ఇతి। ఛేద్యత్వే యుక్తిమాహ—జన్మజరేత్యాదినా। క్వచిదవచ్ఛిన్నజన్మజరేత్యాదిపాఠష్షిప్పణకారైర్గృహీతః। జన్మ చ జరా చ మరణం చ శోకశ్చ త ఏవాఽఽదిర్యేషాం తే తథా। తేఽనేకేఽనర్థా ఆత్మా స్వరూపం యస్య వృక్షస్య స తథా। అనేకానర్థాత్మకత్వాదేవ ప్రతిక్షణమన్యథాస్వభావత్వం సాత్త్వికరాజసతామసవృత్తిభేదేనేత్యాహ—ప్రతిక్షణమితి। ప్రతిక్షణమన్యథాస్వభావత్వే దృష్టాన్తమహి—మాయేత్యాదినా। మాయైన్ద్రజాలికమాయా। మాయాదివత్ప్రతిక్షణమన్యథాస్వభావత్వే హేతుమాహ—దృష్టేతి। దృష్టం దర్శనం తత్సమయ ఏవ ప్రతీయతే నోత్తరకాలమిత్యర్థః। అవయవార్థమాదాయ సంసారో వృక్ష ఇత్యుక్తమ్। వృక్షసాదృశ్యాద్వా వృక్షశబ్దప్రయోగో భవతి సంసార ఇత్యాహ—అవసానే చేత్యాదినా। చశబ్దః పక్షాన్తరద్యోతకః। ప్రసిద్ధో వృక్షః స్థాణుర్వా పురుషో వేతి వికల్పాస్పదో దృష్టః। తథాఽయమపి సంఘాతో వా పరిణామో వాఽఽరబ్ధో వా న వేత్యాదీనామనేకేషాం శతసంఖ్యాకపాషణ్డబుద్ధివికల్పానామాస్పద(దో)విషయ ఇత్యర్థః। కింసంజ్ఞకోఽయం వృక్ష ఇత్యనధ్యవసాయగోచరః కశ్చిద్వృక్షో దృష్టస్తథాఽయమపీతి సామ్యాన్తరమాహ—తత్త్వవిజిజ్ఞాసుభిరితి। స్వతోఽసారత్వే సంసారస్య కిం తస్య సారమిత్యపేక్షాయామాహ—వేదాన్తేతి। వేదాన్తైర్నిర్ధారితం పరం బ్రహ్మైవ మూలం సారో యస్య స తథా। అవిద్యాఽధ్యాసః కామకర్మాణ్యవ్యక్తమజ్ఞాతచైతన్యమేతాని బీజం తస్మాత్ప్రభవ ఉత్పత్తిర్యస్య స తథా। అపరస్య బ్రహ్మణో విజ్ఞానక్రియాశక్తిద్వయాత్మకో హిరణ్యగర్భః ప్రథమోఽవస్థాభేదోఽఙ్కురోఽస్యేతి తథోక్తః। సర్వేషాం ప్రాణినాం లిఙ్గశరీరవిశేషాస్త ఏవ [స్కన్ధాః] శాఖామూలస్థానాని యస్య స తథోక్తః। తృష్ణైవ సలిలం తేన సేకః సేచనం తేనోద్భూతో దర్పో గర్వ ఉచ్ఛ్రాయో యస్య స తథోక్తః। బుద్ధీన్ద్రియాణాం యే విషయాః శబ్దాదయస్తే ప్రవాలాఙ్కురాః కిసలయాన్యస్యేతి తథోక్తః। శ్రుత్యాదీని పలాశాని పత్రాణ్యస్యేతి తథా। యజ్ఞదానాచారాదీన్యనేకాః క్రియా ఏవ శోభనాని పుష్పాణ్యస్యేతి తథా। క్వచిద్యజ్ఞదానతపఆదీతి పాఠః। సుఖదుఃఖే ప్రాణివేదనా ఏవానేకో రసోఽస్యేతి తథా। ప్రాణిభిరుపజీవ్యమనన్తత్వేన ఫలం యస్మిన్స తథా। ఫలతృష్ణైవ సలిలావసేకస్తేన ప్రరూఢాని కర్మవాసనాదీని జడీకృతాని సాత్త్వికాదిభావేన మిశ్రీకృతాని దృఢబద్ధాన్యవాన్తరమూలాని యస్యేతి స తథోక్తః। సత్యనామాదిషు సప్తలోకేషు బ్రహ్మాదీని భూతాన్యేవ పక్షిణస్తైః కృతం నీడమాస్పదం యస్మిన్స తథోక్తః। ప్రాణినాం సుఖదుఃఖాభ్యాముద్భూతౌ హర్షశోకౌ తాభ్యాం యథాసంఖ్యేన జాతాని నృత్యం చ గీతం చ గానం చ వాదిత్రం చ వాద్యసామాన్యం క్ష్వేలితం చ కేలివిశేష ఆస్ఫోటితం చ భుజాబన్ధో హర్షితం చాఽఽమోదవిశేషస్తజ్జన్యపరహస్తాద్యాకర్షణమాకృష్టం చ తాని తథా తాని చ రుదితాదయోఽనేకే శబ్దాశ్చ తైః కృతస్తుములీభూతో మహారవో యస్మిన్స తథేతి విగ్రహః।

ఆస్ఫోటహసితేత్యపి పాఠః సుగమః। వేదాన్తైస్తత్త్వమస్యాదిభిర్విహితం జనితం యత్ప్రత్యగభిన్నబ్రహ్మజ్ఞానం తదేవాసఙ్గశస్త్రమప్రతిబధ్యమానశస్త్రం తేన కృత ఉచ్ఛేదో నాశో యస్య స తథోక్తః। అశ్వత్థశబ్దస్య సంసారే గౌణీం వృత్తిమాహ—అశ్వత్థవదితి। కామకర్మణీ ఏవ వాత స్తేనేరితో నిత్యః ప్రచలితః స్వభావో యస్య స తథోక్తః। తిర్యక్శ్వనకాదిజన్మ। ప్రేతోఽనగ్నిసంస్కృతాజ్ఞజన్తూనామవస్థావిశేష ఆన్తరాలికః। ఆదిశబ్దేన స్వేదజన్యాదయో గ్రాహ్యాః। తాదృశైః। శాఖాభిరవాక్శాఖః। సనాతనశ్చిరం ప్రవృత్త ఇత్యన్వయః। తత్ర హేతుః—అనాదిత్వాదితి। తదేవేత్యాదివాక్యమపేక్షితం పూరయన్వ్యాచష్టే—యదితి। అవినాశస్వభావత్వే హేతుమాహ— సత్యత్వాదితి। ప్రపఞ్చస్య తద్వైపరీత్యమాహ—వాచేత్యాదినా। కదేత్యపేక్షాయామాహ—ఉత్పత్తీతి॥౧॥

యదిదం కించ జగత్సర్వం ప్రాణ ఏజతి నిఃసృతమ్॥

మహద్భయం వజ్రముద్యతం య ఏతద్విదురమృతాస్తే భవన్తి॥౨॥

యద్విజ్ఞానాదమృతా భవన్తీత్యుచ్యతే జగతో మూలం తదేవ నాస్తి బ్రహ్మసత ఏవేదం నిఃసృతమితి తన్న। యదిదం కించ యత్కించేదం జగత్సర్వం ప్రాణే పరస్మిన్బ్రహ్మణి సత్యేజతి కమ్పతే తత ఏవ నిఃసృతం నిర్గతం సత్ప్రచలతి నియమేన చేష్టతే। యదేవం జగదుత్పత్త్యాదికారణం బ్రహ్మ తన్మహద్భయమ్। మహచ్చ తద్భయం చ బిభేత్యస్మాదితి మహద్భయమ్। వజ్రముద్యతముద్యతమివ వజ్రమ్। యథా వజ్రోద్యతకరం స్వామినమభిముఖీభూతం దృష్ట్వా భృత్యా నియమేన తచ్ఛాసనే వర్తన్తే తథేదం చన్ద్రాదిత్యగ్రహనక్షత్రతారకాదిలక్షణం జగత్సేశ్వరం నియమేన క్షణమప్యవిశ్రాన్తం వర్తత ఇత్యుక్తం భవతి। య ఏతద్విదుః స్వాత్మప్రవృత్తిసాక్షిభూతమేకం బ్రహ్మమృతా అమరణధర్మాణస్తే భవన్తి॥౨॥

---

—

ఆం టీం—కార్యస్య శూన్యతాపర్యన్తం నష్టస్యాసత్త్వపూర్వకమేవ జన్మ తతో నాస్తి మూలమితి శఙ్కతే—యద్విజ్ఞానాదితి। తన్న। శశవిషాణాదేరసతః సముత్పత్త్యదర్శనాత్సత్పూర్వకత్వప్రసిద్ధేశ్చాస్తి సద్రూపం వస్తు జగతో మూలం తచ్చ ప్రాణపదలక్ష్యం ప్రాణప్రవృత్తేరపి హేతుత్వాదిత్యర్థః॥౨॥

---

గోం టీం—కార్యస్య శూన్యపర్యన్తం నాశాదసత్పూర్వకమేవ జన్మ తతో నాస్తి మూలమితి శఙ్కతే—యద్విజ్ఞానాదితి। పరిహరతి—తన్నేతి। శశవిషాణాదేరసత ఉత్పత్త్యదర్శనాత్కార్యస్య సత్పూర్వకత్వప్రసిద్ధేశ్చాస్తి తద్రూపం వస్తు జగతో మూలం తచ్చ ప్రాణపదలక్ష్యం ప్రాణవృత్తేరపి హేతుత్వాదిత్యర్థః। ధాత్వర్థం ప్రకటయతి—తత ఏవేతి। నాత్ర వాక్యేషు బ్రహ్మణో విచ్ఛేదోఽస్తీత్యభిప్రేత్యోత్తరం వాక్యం వ్యాచష్టే—యదేవమిత్యాదినా। ఉద్యతం వజ్రమివ వజ్రముద్యతమ్। పదార్థమభిధాయ తాత్పర్యమాహ—యథేత్యాదినా। ఏతచ్ఛబ్దార్థమాహ—స్వాత్మేతి। స్వసంబన్ధ్యన్తఃకరణప్రవృత్తీనాం సాక్షిభూతమిత్యర్థః। య ఏతద్విదుస్తేఽమృతా భవన్తీత్యన్వయః॥౨॥

కథం తద్భయాజ్జగద్వర్తత ఇత్యాహ—

భయాదస్యాగ్నిస్తపతి భయాత్తపతి సూర్యః॥
భయాదిన్ద్రశ్చ వాయుశ్చ మృత్యుర్ధావతి పఞ్చమః॥3॥

భయాదీశ్వరాత్ పరమేశ్వరస్యాగ్నిస్తపతి భయాత్తపతి సూర్యో భయాదిన్ద్రశ్చ వాయుశ్చ మృత్యుర్ధావతి పఞ్చమః। న హీశ్వరాణాం లోకపాలానాం సమర్థానాం సతాం నియన్తా చేద్వజ్రోద్యతకరవన్న స్యాత్స్వామిభయభీతానామివ భృత్యానాం నియతా ప్రవృత్తిరుపపద్యతే॥3॥

---

ఆం టీం—॥3॥

గోం టీ—సూర్యాదీనాం నియతప్రవృత్త్యనుపపత్త్యా నియామకత్వేన సంభావితం యత్పారమేశ్వరం రూపం తదవగమాయేహ యత్నః కర్తవ్య ఇత్యాకాఙ్క్షాపూర్వకమాహ—కథం తదిత్యాదినా। న హి నియతా ప్రవృత్తిరుపపద్యత ఇతి సంబన్ధః॥౩॥

ఇహ చేదశకద్బోద్ధుం ప్రాక్శరీరస్య విస్రసః॥

తతః సర్గేషు లోకేషు శరీరత్వాయ కల్పతే॥౪॥

తచ్చేహ జీవన్నేవ చేద్యద్యశకచ్ఛక్రోతి శక్తః సఞ్జానాత్యేతద్భయకారణం బ్రహ్మ బోద్ధుమవగన్తుం ప్రాక్పూర్వం శరీరస్య విస్రసోఽవస్రంసనాత్పతనాత్సంసారబన్ధనాద్విముచ్యతే। న చేదశకద్బోద్ధుం తతోఽనవబోధాత్సర్గేషు సృజ్యన్తే యేషు స్రష్టవ్యాః ప్రాణిన ఇతి సర్గాః పృథివ్యాదయో లోకాస్తేషు సర్గేషు లోకేషు

శరీరత్వాయ శరీరభావాయ కల్పతే సమర్థో భవతి శరీరం గృహ్ణాతీత్యర్థః।

తస్మాచ్ఛరీరవిస్రంసనాత్ప్రాగాత్మబోధాయ యత్న ఆస్థేయః॥౪॥

---

ఆం టీం—సూర్యాదీనాం నియతప్రవృత్త్యనుపపత్త్యా నియామకత్వేన సంభావితం యత్పారమేశ్వరం రూపం తదవగమాయైవేహ యత్నః కర్తవ్య ఇత్యాహ— తచ్చేతి। ఇహైవ బోద్ధుం శక్తః సన్నిహైవ చేజ్జానాతి తదా ముచ్యత ఏవేతి సంబన్ధః॥౪॥

---

గోం టీం—తచ్చేహైవ బోద్ధుం శక్తః సన్నిహైవ చేజ్జానాతి తదా ముచ్యత ఏవేతి సంబన్ధః। తత ఇత్యస్య వ్యాఖ్యానమనవబోధాదితి। పరమాత్మావగమాయ యత్నః కార్య ఇత్యుక్తముపసంహరతి—తస్మాదిత్యాదినా॥౪॥

యస్మాదిహైవాఽఽత్మనో దర్శనమాదర్శస్థస్యేవ ముఖస్య స్పష్టముపపద్యతే న లోకాన్తరేషు బ్రహ్మలోకాదన్యత్ర। స చ దుష్ప్రాపః। కథమిత్యుచ్యతే—

యథాఽఽదర్శే తథాఽఽత్మని యథా స్వప్నే తథా

పితృలోకే। యథాఽప్సు పరీవ దదృశే తథా గన్ధ

ర్వలోకే ఛాయాతపయోరివ బ్రహ్మలోకే॥౫॥

యథాఽఽదర్శే ప్రతిబిమ్బభూతమాత్మానం పశ్యతి లోకోఽత్యన్తవివిక్తం తథేహాఽఽత్మని స్వబుద్ధావాదర్శవన్నిర్మలీభూతాయాం వివిక్తమాత్మనో దర్శనం భవతీత్యర్థః। యథా స్వప్నేఽవివిక్తం జాగ్రద్వాసనోద్భూతం తథా పితృలోకేఽవివిక్తమేవ *దర్శనమాత్మనః కర్మఫలోపభోగాసక్తత్వాత్। యథా చాప్సు వి భక్తావయవమాత్మరూపం పరీవ దదృశే పరిదృశ్యత ఇవ తథా గన్ధర్వలోకేఽవివిక్తమేవ దర్శనమాత్మనః। ఏవం చ లోకాన్తరేష్వపి శాస్త్రప్రామాణ్యాదవగమ్యతే। ఛాయాతపయోరివాత్యన్తవివిక్తం బ్రహ్మలోక ఏవైకస్మిన్। స చ దుష్ప్రాపోఽత్యన్తవిశిష్టకర్మజ్ఞానసాధ్యత్వాత్। తస్మాదాత్మదర్శనాయేహైవ యత్నః కర్తవ్య ఇత్యభిప్రాయః॥౫॥

---

ఆం టీం—॥౫॥

---

గోం టీం—యథాఽఽదర్శ ఇత్యాదివాక్యం వ్యాఖ్యాతుం పాతనికామాహ—యస్మాదిత్యాదినా। ఇహైవ మనుష్యదేహ ఏవ। యథాఽఽదర్శస్థస్య ముఖస్య స్పష్టముపలబ్ధిస్తథాఽఽత్మా యస్మాదాత్మని స్పష్టముపలభ్యతే తస్మాదిహైవాఽఽత్మనో దర్శనమిత్యన్వయః। ఏవకారవ్యావర్త్యమాహ—నేతి। తర్హి బ్రహ్మలోకేఽపి తద్దర్శనం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—బ్రహ్మేతి। నను తర్హి బ్రహ్మలోక ఏవాఽఽత్మనో దర్శనం స్యాదిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—స చేతి। ఆకాఙ్క్షాపూర్వకమవతారితవాక్యం వ్యాచష్టే—కథమిత్యాదినా। స్వప్న ఇత్యత్రావివిక్తమితి పదచ్ఛేదః। పితృలోక ఆత్మదర్శనమితి శేషః। పితృలోకే దర్శనస్యావివిక్తత్వే హేతుమాహ—కర్మఫలేతి। గన్ధర్వలోకగ్రహణముపలక్షణమిత్యాహ—ఏవమితి। ఏకస్మిన్నాత్మదర్శనమిత్యనువర్తతే। దుష్ప్రాపత్వే హేతుమాహ—అత్యన్తేతి। విశిష్టం కర్మాశ్వమేధాది తత్సహితం జ్ఞానముపాసనం తత్సాధ్యత్వాదిత్యర్థః। పదతాత్పర్యార్థమాహ—తస్మాదితి। ఇహైవ మనుష్యశరీర ఏవ॥౫॥

కథమసౌ బోద్ధవ్యః కిం వా తదవబోధే ప్రయోజనమిత్యుచ్యతే—

ఇన్ద్రియాణాం పృథగ్భావముదయాస్తమయౌ చ యత్॥

పృథగుత్పద్యమానానాం మత్వా ధీరో న శోచతి॥౬॥

ఇన్ద్రియాణాం శ్రోత్రాదీనాం స్వస్వవిషయగ్రహణప్రయోజనేన స్వకారణేభ్య ఆకాశాదిభ్యః పృథగుత్పద్యమానానామత్యన్తవిశుద్ధాత్కేవలాచ్చిన్మాత్రాత్మస్వరూపాత్పృథగ్భావం స్వభావవిలక్షణాత్మకతాం తథా తేషామేవేన్ద్రియాణాముదయాస్తమయౌ చోత్పత్తిప్రలయౌ జాగ్రత్స్వాపావస్థాపేక్షయా నాఽఽత్మనఇతి మత్వా జ్ఞాత్వా వివేకతో ధీరో ధీమాన్న శోచతి। ఆత్మనో నిత్యైకస్వభావస్యావ్యభిచారాచ్ఛోకకారణత్వానుపపత్తేః। తథా చ శ్రుత్యన్తరం తరతి శోకమాత్మవిదితి॥౬॥

---

ఆం టీం—॥౬॥

గోం టీం—ఉత్తరం వాక్యమాకాఙ్క్షాపూర్వకం యోజయతి—కథమిత్యాదినా। ఇన్ద్రియగ్రహణముపలక్షణమిత్యాహ—స్వవిషయేతి। విషయాః శబ్దాదయస్తేషాం గ్రహణమేవ ప్రయోజనం తేన సహేత్యర్థః। ఇన్ద్రియాణాం నిత్యత్వం వ్యావర్తయతి—ఆకాశేతి। పృథగ్భావప్రతియోగినం నిర్దిశతి—అత్యన్తేతి। విలక్షణాత్మకతాం మత్వేత్యన్వయః। ఏవముత్పత్తిప్రలయౌ మత్వేత్యన్వయః। మననప్రకారం దర్శయతి—జాగ్రదితి। నాఽఽత్మనస్తావితి మత్వేతి సంబన్ధః। ఉత్పత్తిప్రలయౌ జాగ్రత్స్వప్నావస్థాపేక్షయా నాఽఽత్మన ఇతి పాఠాన్తరం సుగమమ్। జ్ఞానే సాధనమాహ— వివేకత ఇతి। ధీమాన్ప్రత్యగ్బ్రహ్మైక్యపర్యవసన్నమతిః। శోకాభావే హేతుమాహ—ఆత్మన ఇతి॥౬॥

యస్మాదాత్మన ఇన్ద్రియాణాం పృథగ్భావ ఉక్తో నాసౌ వహిరధిగన్తవ్యో యస్మాత్ప్రత్యగాత్మా స సర్వస్య, తత్కథమిత్యుచ్యతే—

ఇన్ద్రియేభ్యః పరం మనో మనసః సత్త్వముత్తమమ్।

సత్త్వాదధి మహానాత్మా మహతోఽవ్యక్తముత్తమమ్॥౭॥

ఇన్ద్రియేభ్యః పరం మన ఇత్యాది। అర్థానామిహేన్ద్రియసమానజాతీయత్వాదిన్ద్రియగ్రహణేనైవ గ్రహణమ్। పూర్వవదన్యత్। సత్త్వశబ్దాద్బుద్ధిరిహ॥౭॥

---

—

ఆం టీం—ఇన్ద్రియేభ్యః పరా హ్యర్థా ఇతి పూర్వముక్తమిహ త్వర్థానామగ్రహణాత్సర్వప్రత్యగాత్మత్వం న సంభవతీత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—అర్థానామిహేతి॥౭॥

గోం టీం—సాధ్యాహారముదయాస్తమయౌ చ యదిత్యత్ర యచ్ఛబ్దం వ్యాచష్టే—యస్మాదితి। తస్మాన్నాసౌ బహిరవ(ధి) గన్తవ్య ఇత్యర్థః। ప్రకారాన్తరేణ వ్యాచష్టే—యస్మాదితి। సర్వస్యేతి। తస్మాన్న బహిరవ(ధి) గన్తవ్యః। కింతు ప్రత్యక్త్వేనైవావగన్తవ్య ఇతి శేషః। తదితి పృథగ్భావప్రత్యక్త్వే। ఇన్ద్రియేభ్యః పరా హ్యర్థా ఇతి పూర్వముక్తమిహ త్వగ్రహణాత్సర్వప్రత్యగాత్మత్వం న సంభవతీత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—అర్థానామిహేతి। పూర్వవదన్యదితి। అన్యత్పరత్వాద్యుపవర్ణనమ్। పూర్వవదిన్ద్రియేభ్యః పరా హ్యర్థా ఇతివ్యాఖ్యానవదిత్యర్థః॥౭॥

అవ్యక్తాత్తు పరః పురుషో వ్యాపకోఽలిఙ్గ ఏవ చ॥

యం జ్ఞాత్వా ముచ్యతే జన్తురమృతత్వం చ గచ్ఛతి॥౮॥

అవ్యక్తాత్తు పరః పురుషో వ్యాపకో వ్యాపకస్యాప్యాకాశాదేః సర్వస్య కారణత్వాత్। అలిఙ్గో లిఙ్గ్యతే గమ్యతే యేన తల్లిఙ్గం బుద్ధ్యాది తదవిద్యమానమస్యేతి సోఽయమలిఙ్గ ఏవ। సర్వసంసారధర్మవర్జిత ఇత్యేతత్। యం జ్ఞాత్వాఽఽచార్యతః శాస్త్రతశ్చ ముచ్యతే జన్తురవిద్యాదిహృదయగ్రన్థిభిర్జీవన్నేవ పతితేఽపి శరీరేఽమృతత్వం చ గచ్ఛతి। సోఽలిఙ్గః పరోఽవ్యక్తాత్పురుష ఇతి పూర్వేణైవ సంబన్ధః॥౮॥

---

ఆం టీం—బుద్ధిసుఖదుఃఖాదిః సాశ్రయో గుణత్వాద్రూపవదితి వైశేషికా అనుభిమతే తదసత్। సాశ్రయత్వమాత్రసాధనే సిద్ధసాధనత్వాన్మనస ఏవ కామాదిగుణవత్త్వశ్రవణాదాత్మాశ్రయత్వకల్పనే చ నిర్గుణత్వశాస్త్రవిరుద్ధత్వాదాత్మనా సహ బుద్ధ్యాదేరవినాభావాగ్రహణాచ్చ బుద్ధ్యాది నాఽఽత్మలిఙ్గమిత్యాహ— లిఙ్గ్యతే గమ్యతే యేనేతి॥౮॥

---

గోం టీం—వ్యాపకత్వే హేతుమాహ—వ్యాపకస్యేతి। బుద్ధ్యాది సాశ్రయం గుణత్వాద్రూపాదివదితి వైశేషికా అనుమితే తదసత్త్వాశ్రయత్వసాధనే సిద్ధసాధనత్వాన్మనస ఏవ కామాదిగుణవత్త్వశ్రవణాదాత్మాశ్రయత్వకల్పనే చ నిర్గుణవత్ప్రతిపాదకశాస్త్రవిరోధాదాత్మనా సహ బుద్ధ్యాదేరవినాభావాగ్రహణాచ్చ న బుద్ధ్యాద్యాత్మలిఙ్గమిత్యాహ— లిఙ్గ్యతే గమ్యతే యేనేతి। ముచ్యతేఽమృతత్వం చ గచ్ఛతీతి వాక్యయోః పౌనరుక్త్యం పరిహరన్వ్యాచష్టే— యం జ్ఞాత్వేత్యాదినా॥౮॥

కథం తర్హ్యలిఙ్గస్య దర్శనముపపద్యత ఇత్యుచ్యతే—

న సందృశే తిష్ఠతి రూపమస్య న చక్షుషా పశ్యతి

కశ్చనైనమ్॥ హృదా మనీషా మనసాఽభిక్లృప్తో

య ఏతద్విదురమృతాస్తే భవన్తి॥౯॥

న సందృశే సందర్శనవిషయే న తిష్ఠతి ప్రత్యగాత్మనోఽస్య రూపమ్। అతో న చక్షుషా సర్వేన్ద్రియేణ। చక్షుర్గ్రహణస్యోపలక్షణార్థత్వాత్। పశ్యతి నోపలభతే కశ్చన కశ్చిదప్యేనం ప్రకృతమాత్మానమ్। కథం తర్హి తం పశ్యేదిత్యుచ్యతే। హృదా హృత్స్థయా బుద్ధ్యా। మనీషా మనసః సంకల్పాదిరూపస్యేష్టే నియన్తృత్వేనేతి మనీట్ తయా హృదా మనీషాఽవికల్పయిత్ర్యా। మనసా మననరూపేణ సమ్యగ్దర్శనేన। అభిక్లృప్తోఽభిసమర్థితోఽభిప్రకాశిత ఇత్యేతత్। ఆత్మా జ్ఞాతుం శక్యత ఇతి వాక్యశేషః। తమాత్మానం బ్రహ్మైతద్యే విదురమృతాస్తే భవన్తి॥౯॥

---

ఆం టీం—కథం దర్శనముపపద్యత ఇతి ప్రష్టుః కోఽభిప్రాయః కిం విషయతయా దర్శనం వక్తవ్యముతావిషయతయైవ దర్శనోపాయో వాచ్యః। ప్రథమం ప్రత్యాహ—న సందృశ ఇతి। రూపాదిమత్తద్విశేషణం చ దర్శనవిషయయోగ్యం భవతి తదభావాదిత్యర్థః। ద్వితీయం ప్రత్యాహ—కథం తర్హీతి। బాహ్యకరణగ్రామోపరమేఽపి యదా మనో విషయాన్సంకల్పయతే తదా ముముక్షోర్బుద్ధిస్తస్య నియన్త్రీ భవతి। హే మనః కిమర్థం త్వం పిశాచవత్ప్రధావసి। న తావత్స్వప్రయోజనార్థమ్। తవ జడత్వాత్ప్రయోజనసంబన్ధానుపపత్తేర్విషయాణాం చ

క్షయిష్ణుత్వాదిదోషదుష్టానాం సంబన్ధేన ప్రయోజనానుపపత్తేః। నాపి చేతనార్థమ్। తస్యాసఙ్గత్వాత్పరమానన్దస్వభావత్వాచ్చేతి నియన్తృత్వేన బుద్ధిర్మనీడుచ్యత ఇత్యాహ—మనస ఇతి। అవికల్పయిత్ర్యేతి। విషయకల్పనాశూన్యయా బ్రహ్మాస్మీత్యవిషయతయైవ బ్రహ్మభావవ్యఞ్జికయా మహావాక్యోత్థయా బుద్ధివృత్త్యా జ్ఞాతుం శక్యత ఇతి సంబన్ధః। కథంభూత ఆత్మేత్యత ఆహ—మనసేతి। యద్యన్మయా దృశ్యతే బాహ్యం ఘటాది తత్తదహం యథా న భవామి తథాఽస్మిన్నపి సంఘాతే యద్యద్దృశ్యం తత్తదహం న భవామి కింతు యోఽత్ర జ్ఞోంఽశః సోఽస్మి సర్వశరీరేష్వేకలక్షణలక్షితత్వాదేక ఏవేతి విచారేణ ప్రథమం సంభావిత ఇత్యర్థః॥౯॥

---

గోం టీం—అలిఙ్గత్వే దర్శనమనుపపన్నమితి పృచ్ఛతి—కథమితి। ప్రష్టుః కోఽభిప్రాయః కిం విషయతయా దర్శనం వక్తవ్యముతావిషయతయైవ దర్శనోపాయో వాచ్య ఇతి। ప్రథమం ప్రత్యాహ—న సందృశ ఇతి। అస్య ప్రత్యగాత్మనో రూపం న సందర్శనవిషయే తిష్ఠతీత్యన్వయః। రూపాదిమద్దర్శనయోగ్యం భవతి తదభావాదితి భావః। ద్వితీయం ప్రత్యాహ—కథం తర్హీతి। బాహ్యకరణగ్రామోపరమేఽపి యదా మనో విషయాన్సంకల్పయతే తదా ముముక్షోర్బుద్ధిస్తస్య నియన్త్రీ భవతి। హే మనః కిమర్థం త్వం పిశాచవద్ధావసి న తావత్స్వప్రయోజనార్థం జడత్వాత్స్వప్రయోజనసంబన్ధానుపపత్తేర్విషయాణాం చ క్షయిష్ణుత్వాదిదోషదుష్టానాం సంబన్ధేన ప్రయోజనానుపపత్తేః। నాపి చేతనార్థం తస్యాసఙ్గత్వాత్పరమానన్దస్వభావత్వాచ్చేతి నియన్తృత్వేన బుద్ధిర్మనీడిత్యుచ్యత ఇత్యాహ—మనస ఇతి। అభిప్రకాశిత ఇతి। యోఽత్ర సంఘాతే జ్ఞోంఽశః సోఽస్మిన్సర్వశరీరేష్వేకలక్షణలక్షితత్వాదేక ఏవేతి విచారేణ ప్రథమం సంభావిత ఇత్యర్థః॥౯॥

సా హృన్మనీట్కథం ప్రాప్యత ఇతి తదర్థో యోగ ఉచ్యతే—

యదా పఞ్చావతిష్ఠన్తే జ్ఞానాని మనసా సహ॥

బుద్ధిశ్చ న విచేష్టతి తామాహుః పరమాం గతిమ్॥౧౦॥

యదా యస్మిన్కాలే స్వవిషయేభ్యో నివర్తితాన్యాత్మన్యేవ పఞ్చ జ్ఞానాని। జ్ఞానార్థత్వాచ్ఛ్రోత్రాదీన్ద్రియాణి జ్ఞానాన్యుచ్యన్తే। అవతిష్ఠన్తే సహ మనసా యదనుగతాని తేన సంకల్పాదివ్యావృత్తేనాన్తఃకరణేన। బుద్ధిశ్చాధ్యవసాయలక్షణా న విచేష్టతి స్వవ్యాపారేషు న విచేష్టతే న వ్యాప్రియతే తామాహుః పరమాం గతిమ్॥౧౦॥

---

ఆం టీం—శ్రుతవేదాన్తానామపి కేషాంచిద్బ్రహ్మాస్మీతిబుద్ధిస్థైర్యాదర్శనాదస్తి కించిత్ప్రతిబన్ధకాన్తరం తదపనయోపాయోఽప్యన్యో వక్తవ్య ఇత్యభిప్రేత్యాఽఽహ—సా హృదితి। శ్రవణమననాభ్యాం ప్రమాప్రమేయాసంభావనానిరాసేఽపి చిత్తస్యానేకాగ్రతాదోషః ప్రతిబన్ధకః సంభవతి తదపనయాయ యోగోఽనుష్ఠాతవ్య ఉపదిశ్యత ఇత్యర్థః। యదనుగతానీతి। యేన యేన మనసాఽధిష్ఠితాని తేన తేన సహావతిష్ఠన్తే నివృత్తవ్యాపారాణి భవన్తీత్యర్థః॥౧౦॥

---

గోం టీం—శ్రుతవేదాన్తానామపి కేషాంచిద్బ్రహ్మాస్మీతిబుద్ధిస్థైయార్దర్శనాదస్తి ప్రతిబన్ధాన్తరం తదపనయనాయాన్యోఽప్యుపాయో వక్తవ్య ఇత్యాహ—సా హృన్మనీడితి। శ్రవణమననాభ్యాం ప్రమేయాసంభావనానిరాసేఽపి చిత్తస్యానేకాగ్రతాదోషః ప్రతిబన్ధకః సంభవతి తదపనయనాయ యోగోఽనుష్ఠేయ ఉపదిశ్యత ఇత్యర్థః। జ్ఞాయతేఽనేనార్థ ఇతి వ్యుత్పత్త్యా జ్ఞానశబ్దేన శ్రోత్రాద్యుచ్యత ఇత్యాహ—జ్ఞానేతి। యదనుగతాని సంకల్పాద్యాత్మకం యదన్తఃకరణం తేనానుగ తాని తేనాన్తఃకరణేన సహావతిష్ఠన్తే నివృత్తవ్యాపారాణి భవన్తీత్యన్వయః। బుద్ధిశ్చేతి। యేన యేనేన్ద్రియేణ సహకృతా విషయపరిచ్ఛేదాయ ప్రభవతి తేన తేన సహావతిష్ఠతే నివృత్తవ్యాపారా భవతీత్యర్థశ్చకారాద్గమ్యతే। పరమాం గతిమితి। ఉత్కృష్టఫలసాధనత్వాత్పరమత్వమ్॥౧౦॥

తాం యోగమితి మన్యన్తే స్థిరామిన్ద్రియధారణామ్॥

అప్రమత్తస్తదా భవతి యోగో హి ప్రభవాప్యయౌ॥౧౧॥

తామీదృశీం తదవస్థాం యోగమితి మన్యన్తే వియోగమేవ సన్తమ్। సర్వానర్థసంయోగవియోగలక్షణా హీయమవస్థా యోగినః। ఏతస్యాం హ్యవస్థాయామవిద్యాధ్యారోపణవర్జితస్వరూపప్రతిష్ఠ ఆత్మా। స్థిరామిన్ద్రియధారణాం స్థిరామచలామిన్ద్రియధారణాం బాహ్యాన్తఃకరణానాం ధారణమిత్యర్థః। అప్రమత్తః ప్రమాదవర్జితః సమాధానం ప్రతి నిత్యం యత్నవాంస్తదా తస్మిన్కాలే యదైవ ప్రవృత్తయోగో భవతీతి సామర్థ్యాదవగమ్యతే। న హి బుద్ధ్యాదిచేష్టాభావే ప్రమాదసంభవోఽస్తి। తస్మాత్ప్రాగేవ బుద్ధ్యాదిచేష్టోపరమాదప్రమాదో విధీయతే। అథవా యదైవేన్ద్రియాణాం స్థిరా ధారణా తదానీమేవ నిరఙ్కుశమప్రప్రత్తత్వమిత్యతోఽభిధీయతేఽప్రమత్తస్తదా భవతీతి। కుతః। యోగో హి యస్మాత్ప్రభవాప్యయావుపజనాపాయధర్మక ఇత్యర్థోఽతోఽపాయపరిహారాయాప్రమాదః కర్తవ్య ఇత్యభిప్రాయః॥౧౧॥

---

ఆం టీం—వియోగమేవ సన్తం యోగమితి విరుద్ధలక్షణయా మన్యన్త ఇత్యుక్తం తత్స్ఫుటయతి—సర్వానర్థేతి। ఉపసంహృతం మనో యది సుషుప్తిం గచ్ఛేత్తదా సాఽనర్థబీజావస్థా భవతి। తద్వ్యావృత్తయే పూర్ణం బ్రహ్మాస్మీత్యావృత్తౌ యోజయేదావృత్తౌ నియుక్తం విషయేషు విక్షిప్తం చేత్స్యాత్తద్దోషదర్శనేన తతోఽపి వ్యావర్తయేత్। వ్యావృత్తమపి తతస్తటస్థం చేత్స్యాత్సాఽపి యావత్కషాయావస్థా తతో నిరుద్ధం మనో యదా న జాగర్తి న స్వపితి న చాన్తరాలావస్థం భవతి పూర్ణబ్రహ్మావభాసకతయైవ క్షీణం భవతి తదా సర్వానర్థవియోగలక్షణా సాఽవస్థా భవతీత్యర్థః। యోగారమ్భకాలే ప్రమాదవర్జనం విధేయతయా వ్యాఖ్యాయానువాదపరతయా వ్యాచష్టే—అథవేతి। విధిపక్షే హేతుం పృచ్ఛతి—కుత ఇతి॥౧౧॥

---

గోం టీం—వియోగమేవ సన్తం యోగమితి విరుద్ధలక్షణయా మన్యన్త ఇత్యుక్తం తత్స్ఫుటయతి—సర్వానర్థేతి। యద్యద్బాహ్యం ఘటాది తత్తదహం న భవామి యథా తథాఽస్మిన్నపి సంఘాతే యద్యద్దృశ్యం తత్తదహం న భవామి కింతు పూర్ణం బ్రహ్మాస్మీత్యేవమాకారవృత్తౌ చిత్తం యోజయేత్తచ్చిత్తం విషయేషు విక్షిప్తం చేత్స్యాద్విషయదోషదర్శనేన వ్యావర్తయేద్వ్యావృత్తం రాగాదిమచ్చేత్స్యాత్సాఽపి కషాయావస్థా తతో నిరుద్ధం మనో యదా న జాగర్తి న స్వపితి న చాన్తరాలావస్థం భవతి న చ

రసస్వాదయుక్తం పూర్ణబ్రహ్మావభాసకతయైవ క్షీణం భవతి తదా సర్వేభ్యోఽనర్థేభ్యో వియోగోఽసంబన్ధ ఏవం(వ) లక్షణం స్వరూపం యస్యాః సా తాదృశీ భవతీత్యర్థః। హిశబ్దో వేదాన్తప్రసిద్ధ్యవద్యోతకః। అస్యా అవస్థాయాః ప్రయోజనమాహ—ఏతస్యామితి। లయవిక్షేపకషాయరసస్వాదవర్జితాయామ్। ఆత్మా జ్ఞాతుం శక్యత ఇతి శేషః। కథంభూత ఆత్మేత్యత ఆహ—అవిద్యాధ్యారోపణేతి। క్వచిదవిద్యాధ్యారోపణవర్జితా స్వరూపప్రతిష్ఠాఽఽత్మన ఇతి పాఠాన్తరమ్। పూర్వోక్తామవస్థాం విశినష్టి—స్థిరామితి। యోగారమ్భకాలే ప్రమాదవర్జనం శ్రుతిర్విధత్త ఇత్యాహ—అప్రమత్త ఇతి। సామర్థ్యాదితి। ప్రమాదవర్జనమన్తరా యోగస్య దుష్ప్రాపత్వాదిత్యర్థః। నను యోగోత్తరకాలమేవాప్రమాదో విధీయతామిత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—న హీత్యాదినా। అభావ ఇతి పదచ్ఛేదః। యోగారమ్భకాలే ప్రమాదవర్జనం విధేయతయా వ్యాఖ్యాయానువాదపరతయా వ్యాచష్టే— అథవేతి। విధిపక్షే హేతుం పృచ్ఛతి—కుత ఇతి॥౧౧॥

బుద్ధ్యాదిచేష్టావిషయం చేద్బ్రహ్మేదం తదితి విశేషతో గృహ్యేత బుద్ధ్యాద్యుపరమే చ గ్రహణకారణాభావాదనుపలభ్యమానం నాస్త్యేవ బ్రహ్మ। యద్ధి కరణగోచరం తదస్తీతి ప్రసిద్ధం లోకే విపరీతం చాసదిత్యతశ్చానర్థకో యోగోఽనుపలభ్యమానత్వాద్వా నాస్తీత్యుపలబ్ధవ్యం బ్రహ్మేత్యేవం ప్రాప్త ఇదముచ్యతే। సత్యమ్—

నైవ వాచా న మనసా ప్రాప్తుం శక్యో న చక్షుషా॥

అస్తీతి బ్రువతోఽన్యత్ర కథం తదుపలభ్యతే॥౧౨॥

నైవ వాచా న మనసా న చక్షుషా నాన్యైరపీన్ద్రియైః ప్రాప్తుం శక్యత ఇత్యర్థః। తథాఽపి సర్వవిశేషరహితోఽపి జగతో మూలమిత్యవగతత్వాదస్త్యేవ కార్యప్రవిలాపనస్యాస్తిత్వనిష్ఠత్వాత్। తథా హీదం కార్యం సూక్ష్మతారతమ్యపారమ్పర్యేణానుగమ్యమానం సద్బుద్ధినిష్ఠామేవావగమయతి। యదాఽపి విషయప్రవిలాపనేన ప్రవిలాప్యమానా బుద్ధిస్తదాఽపి సా సత్ప్రత్యయగర్భైవ విలీయతే। బుద్ధిర్హి నః ప్రమాణం సదసతోర్యాథాత్మ్యావగమే। మూలం చేజ్జగతో న స్యాదసదన్వితమేవేదం కార్యమసదిత్యేవం గృహ్యేత న త్వేతదస్తి సత్సదిత్యేవ తు గృహ్యతే। యథా మృదాదికార్యం ఘటాది మృదాద్యన్వితమ్। తస్మాజ్జగతో మూలమాత్మాఽస్తీత్యేవోపలబ్ధవ్యః। కస్మాత్। అస్తీతి బ్రువతోఽస్తిత్వవాదిన ఆగమార్థానుసారిణః శ్రద్దధానాదన్యత్ర నాస్తికవాదిని నాస్తి జగతో మూలమాత్మా

నిరన్వయమేవేదం కార్యమభావాన్తం ప్రవిలీయత ఇతి మన్యమానే విపరీతదర్శిని కథం తద్బ్రహ్మ తత్త్వత ఉపలభ్యతే న కథంచనోపలభ్యత ఇత్యర్థః॥౧౨॥

---

ఆం టీం—ఉత్తరమన్త్రమవతారయితుం శఙ్కాముద్భావయతి—బుద్ధ్యాదిచేష్టావిషయం చేదితి। ఘటోఽస్తీతి ప్రతిపన్నస్య ఘటస్య ముద్గరాభిఘాతాద్విలాపనే ఘటాకార ఏవ విలీయతే నాస్తిత్వాంశస్తస్య కపాలాదావప్యనువృత్తిదర్శనాత్। అతః కార్యప్రవిలాపనస్యాస్తిత్వనిష్ఠత్వాన్న శూన్యతాపర్యవసాయీ లయ ఇత్యుక్తమేతత్స్ఫుటయతి—తథా హీతి। స్థూలస్య కార్యస్య విలయే సూక్ష్మం తత్కారణమవశిష్యతే తస్యాపి విలయే తతః సూక్ష్మమితి యావద్దర్శనవ్యాప్తిముపలభ్య యత్ర న దృశ్యతే తత్రాపి మూర్తవిలయస్యావశ్యంభావిత్వాత్సన్మాత్రమేవామూర్తమవతిష్ఠత ఇతి కార్యమేవ సౌ(సూ)క్ష్మతారతమ్యపారమ్పర్యేణానుశ్రియమాణం సద్బుద్ధినిష్ఠాం పురుషస్య గ(ష్యా)వగ)మయతీత్యర్థః। నను యద్దృశ్యం తదసద్యథా స్వప్నదర్శనమితి వ్యాప్తిదర్శనాదస్తిత్వేన దృశ్యస్యాసత్త్వాత్సద్బుద్ధిరపి నాస్త్యేవేత్యాశఙ్క్యాఽఽహ—యదాఽపీతి। సద్బుద్ధిరపి నాస్తీత్యేవంభూతః ప్రత్యయోఽవశ్యమస్తీత్యభ్యుపగన్తవ్యమ్। అన్యథా నిషేధవ్యవహారాయోగాత్। అతోఽన్తతో గత్వా సద్బుద్ధిః స్వీకృతా స్యాదిత్యర్థః। తతః కిమిత్యత ఆహ—బుద్ధిర్హీతి। వ్యభిచారిష్వపి విషయేషు సన్మాత్రబుద్ధేరవ్యభిచారదర్శనాద్బుద్ధేశ్చ స్వతః ప్రామాణ్యాత్సన్మాత్రం వస్త్వభ్యుపగన్తవ్యమిత్యర్థః। ఇతశ్చ సదేవ మూలం జగతో వాచ్యమిత్యాహ—మూలం చేదితి। నాస్తి జగతో మూలం బ్రహ్మేత్యవగమేఽపి ప్రతియోగితయా బ్రహ్మజ్ఞానసంభవాత్కిమితి ముముక్షుణా బ్రహ్మజ్ఞానకా మేనాస్తీత్యేవోపలబ్ధవ్యమిత్యాహ—కస్మాదితి। ప్రతియోగితయా జ్ఞానస్య నిషేధ్యత్వాదాత్మతయా జ్ఞానం న స్యాదతో బ్రహ్మజ్ఞానకామేనాస్తి జగన్మూలమిత్యవగన్తవ్యమేవేత్యాహ— అస్తీతి బ్రువత ఇత్యాదినా॥౧౨॥

---

గోం టీం—ఉత్తరమన్త్రమవతారయితుం శఙ్కాముద్భావయతి—బుద్ధ్యాదిచేష్టావిషయం చేదితి। ఘటోఽస్తీతి ప్రతిపన్నస్య ఘటస్య ముద్గరప్రహారాద్విలాపనే ఘటాకార ఏవ ప్రవిలీయతే నాస్తిత్వాంశస్తస్య కపాలాదావప్యనువృత్తిదర్శనాదతః కార్యప్రవిలాపస్యాస్తిత్వనిష్ఠత్వాన్న శూన్యతాపర్యవసాయీ లయ

ఇత్యుక్తమేతత్స్ఫుటయతి—తథా హీతి। స్థూలస్య కార్యస్య విలయే సూక్ష్మం తత్కారణమవశిష్యతే తస్యాపి విలయే తతః సూక్ష్మమితి యావద్దర్శనవ్యాప్తిముపలభ్య యత్ర న దృశ్యతే తత్రాప్య(పి?) మూర్తవిషయత్వావశ్యంభావిత్వాత్సన్మాత్రమేవామూర్తమవతిష్ఠత ఇతి కార్యమేవ సూక్ష్మతారతమ్యపారమ్పర్యేణానుభూయమానం సత్త్వబుద్ధినిష్ఠాం పురుషస్య గ(షస్యావగ)మయతీత్యర్థః। నను యదదృశ్యం తదసద్యథా స్వప్నదృశ్యమితి వ్యాప్తిదర్శనాదస్తిత్వేన దృశ్యస్య సర్వస్యాసత్త్వాత్సద్బుద్ధిరపి నాస్త్యేవేత్యాశఙ్క్యాऽऽహ—యదాऽపీతి। సద్బుద్ధిరపి నాస్తీత్యేవం ప్రత్యయోऽవశ్యమభ్యుపగన్తవ్యోऽన్యథా నిషేధవ్యవహారాయోగాత్। అన్తతో గత్వా సద్బుద్ధిః స్వీకృతా స్యాదిత్యర్థః। తతః కిమిత్యత ఆహ—బుద్ధిర్హీతి। వ్యభిచారిష్వపి విశేషేషు సన్మాత్రబుద్ధేరవ్యభిచారదర్శనాద్బుద్ధేశ్చ స్వతః ప్రామాణ్యాత్సన్మాత్రం వస్త్వభ్యుపగన్తవ్యమిత్యర్థః। ఇతశ్చ సదేవ జగతో మూలం వాచ్యమిత్యాహ—మూలం చేదితి। నను నాస్తి యజ్జగతో మూలం బ్రహ్మేత్యవగమేऽపి ప్రతియోగితయా బ్రహ్మజ్ఞానసంభవాత్కిమితి ముముక్షుణా బ్రహ్మజ్ఞానకామేనాస్తీత్యేవోపలబ్ధవ్యమిత్యత ఆహ—త(క)స్మాదితి। ప్రతియోగితయా జ్ఞాతస్య నిషిద్ధత్వాదాత్మతయా జ్ఞానం న స్యాదతో బ్రహ్మజ్ఞానకామేనాస్తి మూలం జగత ఇత్యవగన్తవ్యమిత్యాహ—అస్తీతి బ్రువత ఇత్యాదినా। తస్మాదస్తీతి బ్రువత ఇతి పాఠస్త్వనారూఢః॥౧౨॥

అస్తీత్యేవోపలబ్ధవ్యస్తత్త్వభావేన చోభయోః॥

అస్తీత్యేవోపలబ్ధస్య తత్త్వభావః ప్రసీదతి॥౧౩॥

తస్మాదపోహ్యాసద్వాదిపక్షమాసురమస్తీత్యేవాऽऽత్మోపలబ్ధవ్యః సత్కార్యో బుద్ధ్యాద్యుపాధిః। యదా తు తద్రహితోऽవిక్రియ ఆత్మా కార్యం చ కారణవ్యతిరేకేణ నాస్తి వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం మృత్తికేత్యేవ సత్యమితి శ్రుతేస్తదా తస్య నిరుపాధికస్యాలిఙ్గస్య సదసదాదిప్రత్యయవిషయత్వవర్జితస్యాऽऽత్మనస్తత్త్వభావో భవతి। తేన చ రూపేణాऽऽత్మోపలబ్ధవ్య ఇత్యనువర్తతే। తత్రాప్యుభయోః సోపాధికనిరుపాధికయోరస్తిత్వతత్త్వభా-

వయోః। నిర్ధారణార్థా షష్ఠీ। పూర్వమస్తీత్యేవోపలబ్ధస్యాऽऽత్మనః సత్కార్యోపాధికృతాస్తిత్వప్రత్యయేనోపలబ్ధస్యేత్యర్థః। పశ్చాత్ప్రత్యస్తమితసర్వోపాధిరూప ఆత్మనస్తత్త్వభావో విదితావిదితాభ్యామన్యోऽద్వయస్వభావో నేతి

నేతీత్యస్థూలమనణ్వహ్రస్వమదృశ్యేఽనాత్మ్యేఽనిలయన ఇత్యాదిశ్రుతినిర్దిష్టః ప్రసీదత్యభిముఖీ భవతి। ఆత్మప్రకాశనాయ పూర్వమస్తీత్యుపలబ్ధవత ఇత్యేతత్॥౧౩॥

---

ఆం టీం—సోపాధికస్యాఽఽత్మనో జ్ఞానాన్ముక్త్యసంభవాన్నిరుపాధికజ్ఞానాయాపి ప్రయతితవ్యమిత్యాహ—యదా త్వితి। సోపాధికే ప్రథమం స్థిరీభూతస్య తద్ద్వారేణ లక్ష్యపదార్థావగమే సతి క్రమేణ వాక్యార్థావగతిః సంభావ్యత ఇత్యాహ—తత్రాప్యుభయోరిత్యాదినా। సదుపలభ్యమానం కార్యముపాధిర్యస్య కారణత్వస్య తత్కృతో యోఽస్తిత్వప్రత్యయః కారణత్వాదస్తి పర ఆత్మేతి తేనోపలబ్ధస్యేతి యోజనా॥౧౩॥

---

గోం టీం—సోపాధికస్యాఽఽత్మనో జ్ఞానాన్ముక్త్యసంభవాన్నిరుపాధికజ్ఞానాయ ప్రయతితవ్యమిత్యాహ—యదా త్వితి। సోపాధికస్య ప్రథమం స్థిరీభూతస్య తద్ద్వారేణ లక్ష్యపదార్థావగమే సతి క్రమేణ వాక్యార్థావగమః సంభవతీత్యాహ—తత్రాప్యుభయోరిత్యాదినా। సదుపలభ్యమానం కార్యముపాధిర్యస్య కారణత్వస్య తత్కృతోఽస్తిత్వప్రత్యయః కారణత్వాదస్తి పర ఆత్మేత్యుపలబ్ధస్యేతి యోజనా॥౧౩॥

యదా సర్వే ప్రముచ్యన్తే కామా యేఽస్య హృది శ్రితాః॥

అథ మర్త్యోఽమృతో భవత్యత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుతే॥౧౪॥

ఏవం పరమార్థదర్శినో యదా యస్మిన్కాలే సర్వే కామాః కామయితవ్యస్యాన్యస్యాభావాత్ప్రముచ్యన్తే విశీర్యన్తే యేఽస్య ప్రాక్ప్రతిబోధాద్విదుషో హృది బుద్ధౌ శ్రితా ఆశ్రితాః। బుద్ధిర్హి కామానామాశ్రయో నాఽఽత్మా। కామః సంకల్ప ఇత్యాదిశ్రుత్యన్తరాచ్చ। అథ తదా మర్త్యః ప్రాక్ప్రబోధాదాసీత్స ప్రబోధోత్తరకాలమవిద్యాకామకర్మలక్షణస్య మృత్యోర్వినాశాదమృతో భవతి, గమనప్రయోజకస్య మృత్యోర్వినాశాద్గమనానుపపత్తేరత్రేహైవ ప్రదీపనిర్వాణవత్సర్వబన్ధనోపశమాద్బ్రహ్మ సమశ్నుతే బ్రహ్మైవ భవతీత్యర్థః॥౧౪॥

ఆం టీం—సర్వే కామా ఇతి। ప్రవృత్తఫలకర్మోపస్థాపితే శరీరస్థితినిమిత్తాన్నపానాదౌ ప్రవృత్తికారణేచ్ఛావ్యతిరిక్తాః సర్వే కామాః కామ్యేన జ్యోతిష్టోమాదినా స్వర్గం ప్రాప్స్యామి త్రైపుర్యా(రా?)రాధనేన జనం వశీ కరిష్యామీత్యేవమాదయః స్వర్గాదిదేహేష్వప్యహమేవ తిష్ఠామి తద్భోగాశ్చ ప్రాప్తా ఏవాప్రాప్తవిషయశ్చ కామో వ్యర్థో మిథ్యా చాసావితి విచారేణ విశీర్యన్త ఇత్యర్థః। కామాశ్రయ ఆత్మేతి వైశేషికమతం శ్రుతిబాహ్యత్వాన్నాऽऽదరణీయమేవేత్యాహ—బుద్ధిర్హీతి॥౧౪॥

---

గోం టీం—సర్వే కామా ఇతి। ప్రవృత్తకర్మతత్ఫలోపస్థాపితే శారీరస్థితినిమిత్తాన్నపానాదౌ ప్రవృత్తికారణేచ్ఛావ్యతిరిక్తాః సర్వే కామాః కామ్యేన జ్యోతిష్టోమాదినా స్వర్గం ప్రాప్స్యామీతి త్రిపుర్యా(రా) రాధనేన జనం చ వశీ కరిష్యామీత్యేవమాదయః స్వర్గాదిదేహేష్వహమేవ తిష్ఠామి భోగశ్చ ప్రాప్తే విషయేऽప్రాప్తవిషయశ్చ కామో వ్యర్థో మిథ్యా చాసావితి విచారేణ విశీర్యన్త ఇత్యర్థః। కామాద్యాశ్రయ ఆత్మేతి వైశేషికమతం శ్రుతివాహ్యత్వాదనాదరణీయమిత్యాహ—బుద్ధిర్హీతి॥౧౪॥

కదా పునః కామానాం మూలతో వినాశ ఇత్యుచ్యతే—

యదా సర్వే ప్రభిద్యన్తే హృదయస్యేహ గ్రన్థయః॥ అథ
మర్త్యోऽమృతో భవత్యేతావద్ధ్యనుశాసనమ్॥౧౫॥

యదా సర్వే ప్రభిద్యన్తే భేదముపయాన్తి వినశ్యన్తి హృదయస్య బుద్ధేరిహ జీవత ఏవ గ్రన్థయో గ్రన్థివద్దృఢబన్ధనరూపా అవిద్యాప్రత్యయా ఇత్యర్థః। అహమిదం శరీరం మమేదం ధనం సుఖీ దుఃఖీ చాహమిత్యేవమాదిలక్షణాస్తద్విపరీతబ్రహ్మాత్మప్రత్యయోపజననాద్బ్రహ్మైవాహమస్మ్యసంసారీతి వినష్టేష్వవిద్యాగ్రన్థిషు తన్నిమిత్తాః కామా మూలతో వినశ్యన్తి। అథ మర్త్యోऽమృతో భవత్యేతావద్ధ్యేతాచదేవైతావన్మాత్రం నాధికమస్తీత్యాశఙ్కా కర్తవ్యా। అనుశాసనమనుశిష్టిరుపదేశః సర్వవేదాన్తానామితి వాక్యశేషః॥౧౫॥

---

ఆం టీం—కామప్రవిలయస్య సుషుప్తేఽపి భావాదమృతత్వచిహ్నత్వం న భవతీతి మత్వాఽఽహ—కదా పునరితి॥౧౮॥

గోం టీం—కామప్రవిలయస్య సుషుప్తేఽపి భావాదమృతత్వజ్ఞాపకత్వం న సంభవతీతి మత్వాఽఽహ—కదా పునరితి। అవిద్యాప్రత్యయాన్విశినష్టి—అహమిదమిత్యాదినా। ఆత్మప్రత్యయేన తన్నాశం దర్శయన్కామోచ్ఛిత్తిమాహ—తద్విపరీతేత్యాదినా। ఇతి ప్రత్యయోపజననాదితి సంబన్ధః। అథ తదేత్యర్థః। ఉపదిశ్యత ఇతి వ్యుత్పత్త్యా ప్రత్యగభిన్నః పరమాత్మాఽభిధీయతే॥౧౫॥

నిరస్తాశేషవిశేషవ్యాపిబ్రహ్మాత్మప్రతిపత్త్యా ప్రభిన్నసమస్తావిద్యాదిగ్రన్థేర్జీవత ఏవ బ్రహ్మభూతస్య విదుషో న గతిర్విద్యత ఇత్యుక్తమత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుత ఇత్యుక్తత్వాన్న తస్య ప్రాణా ఉత్క్రామన్తి బ్రహ్మైవ సన్బ్రహ్మాప్యేతీతి శ్రుత్యన్తరాచ్చ। యే పునర్మన్దబ్రహ్మవిదో విద్యాన్తరశీలినశ్చ బ్రహ్మలోకభాజో యే చ తద్విపరీతాః సంసారభాజస్తేషామేష గతివిశేష ఉచ్యతే ప్రకృతోత్కృష్టబ్రహ్మవిద్యాఫలస్తుతయే। కించాన్యదగ్నివిద్యా పృష్టా ప్రత్యుక్తా చ। తస్యాశ్చ ఫలప్రాప్తిప్రకారో వక్తవ్య ఇతి మన్త్రారమ్భః। తత్ర—

శతం చైకా చ హృదయస్య నాడ్యస్తాసాం మూర్ధానమ-

భినిఃసృతైకా। తయోర్ధ్వమాయన్నమృతత్వమేతి విష్వ-

ఙ్ఙన్యా ఉత్క్రమణే భవన్తి॥౧౬॥

శతం చ శతసంఖ్యాకా ఏకా చ సుషుమ్నా నామ పురుషస్య హృదయాద్వినిః సృతా నాడ్యః శిరాస్తాసాం మధ్యే మూర్ధానం భిత్త్వాఽభినిఃసృతా నిర్గతా సుషుమ్నా నామ। తయాఽన్తకాలే హృదయ ఆత్మానం వశీకృత్య యోజయేత్। తయా నాడ్యోర్ధ్వముపర్యాయన్గచ్ఛన్నాదిత్యద్వారేణామృతత్వమమరణధర్మత్వమాపేక్షికమ్। ఆభూతసంప్లవం స్థానమమృతత్వం హి భాష్యత ఇతి స్మృతేః। బ్రహ్మణా వా సహ కాలాన్తరేణ

ముఖ్యమమృతత్వమేతి భుక్త్వా భోగాననుపమాన్బ్రహ్మలోకగతాన్। విష్వఙ్నానావిధగతయోఽన్యా నాడ్య ఉత్క్రమణే నిమిత్తం భవన్తి సంసారప్రతిపత్త్యర్థా ఏవ భవన్తీత్యర్థః॥౧౬॥

---

ఆం టీం—ప్రకరణవిచ్ఛేదేనోక్తస్య సంబన్ధం దర్శయతి—నిరస్తాశేషేత్యాదినా। యదభాణి భాస్కరేణ ప్రకరణాద్బ్రహ్మవిద్విషయైవేయం గతిరితి తదసద్గతిశ్రవణేన లిఙ్గేన పరిచ్ఛిన్నే గమనయోగ్యేఽస్యా గతేః సంబన్ధావగమే సతి దుర్బలేన ప్రకరణేన ప్రకృతబ్రహ్మవిత్సంబన్ధానుపపత్తేః। నాడ్యన్తరాణామపి తత్సంబన్ధప్రసఙ్గాచ్ఛ్రుతివిరుద్ధత్వప్రసఙ్గాచ్చ। విస్తరశ్చ ప్రకటార్థే ద్రష్టవ్యః॥౧౬॥

---

గోం టీం—ప్రకరణవిచ్ఛేదోక్తస్య సంబన్ధం దర్శయతి—నిరస్తాశేషేత్యాదినా। నిరస్తా అశేషవిశేషా యస్మాత్తథా తచ్చ తద్వ్యాపి చ తదేవ బ్రహ్మ తస్యాఽఽత్మత్వేన ప్రతిపత్తిరుపలబ్ధిస్తయా, ప్రభిన్నాః సమస్తా అవిద్యాకామకర్మాదయ ఏవ గ్రన్థయో యస్మాత్స తథోక్తస్తస్య॥౧౬॥

ఇదానీం సర్వవల్ల్యర్థోపసంహారార్థమాహ—

అఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుషోఽన్తరాత్మా సదా జనానాం

హృదయే సంనివిష్టః॥ తం స్వాచ్ఛరీరాత్ప్రవృహేన్ము-

ఞ్జాదివేషీకాం ధైర్యేణ॥ తం విద్యాచ్ఛుక్రమమృతం

తం విద్యాచ్ఛుక్రమమృతమితి॥౧౭॥

అఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుషోఽన్తరాత్మా సదా జనానాం సంబన్ధిని హృదయే సంనివిష్టో యథావ్యాఖ్యాతస్తం
స్వాదాత్మీయాచ్ఛరీరాత్ప్రవృహేదుద్యచ్ఛేన్నిష్కర్షేత్పృథక్కుర్యాదిత్యర్థః। కిమివేత్యుచ్యతే। ముఞ్జాదివేషీకామన్తస్థాం ధైర్యేణాప్రమాదేన। తం శరీరాన్నిష్కృష్టం చిన్మాత్రం విద్యాద్విజానీయాచ్ఛుక్రమమృతం యథోక్తం బ్రహ్మేతి। ద్విర్వచనముపనిషత్పరిసమాప్త్యర్థమితిశబ్దశ్చ॥౧౭॥

---

ఆం టీం—॥౧౭॥

---

గోం టీం—॥౧౭॥

విద్యాస్తుత్యర్థోఽయమాఖ్యాయికార్థోపసంహారోఽధునోచ్యతే—

మృత్యుప్రోక్తాం నాచికేతోఽథ లబ్ధ్వా విద్యామేతాం

యోగవిధిం చ కృత్స్నమ్॥ బ్రహ్మప్రాప్తో విరజోఽభూ-

ద్విమృత్యురన్యోఽప్యేవం యో విదధ్యాత్మమేవ॥౧౮॥

మృత్యుప్రోక్తాం యథోక్తామేతాం బ్రహ్మవిద్యాం యోగవిధిం చ కృత్స్నం సమస్తం సోపకరణం సఫలమిత్యేతత్। నాచికేతో వరప్రదానాన్మృత్యోర్లబ్ధ్వా ప్రాప్యేత్యర్థః। కిమ్।బ్రహ్మప్రాప్తోఽభూన్ముక్తోఽభవదిత్యర్థః। కథమ్ + విద్యాప్రాప్త్యా విరజో విగతధర్మాధర్మో విమృత్యుర్విగతకామావిద్యశ్చ సన్పూర్వమిత్యర్థః। న కేవలం నాచికేత ఏవాన్యోఽపి నాచికేతవదాత్మవిదధ్యాత్మమేవ నిరుపచరితం ప్రత్యక్స్వరూపం ప్రాప్య తత్త్వమేవేత్యభిప్రాయః। నాన్యద్రూపమప్రత్యగ్రూపమ్। తదేవమధ్యాత్మమేవముక్తప్రకారేణ వేద విజానాతీత్యేవం విత్సోఽపి విరజః సన్బ్రహ్మప్రాప్త్యా విమృత్యుర్భవతీతి వాక్యశేషః॥౧౮॥

---

ఆం టీం—ఆత్మానం దేహమధికృత్య వర్తత ఇత్యధ్యాత్మమ్। ప్రత్యక్స్వరూపమేవ బ్రహ్మ ప్రాప్య విమృత్యుర్భవతి నాన్యద్రూపమర్చిరాదిమార్గగమ్యం ప్రాప్య సంయోగస్య వియోగావసానత్వాదిత్యర్థః। ఏవంశబ్దస్య విచ్ఛేదేన సహ సంబన్ధ ఏవం విదితి॥౧౮॥

---

గోం టీం—ఆత్మానం దేహమధికృత్య వర్తత ఇత్యధ్యాత్మమ్। ప్రత్యక్స్వరూపం బ్రహ్మ ప్రాప్య విమృత్యుర్భవతి నాన్యద్రూపమర్చిరాదిమార్గగమ్యం ప్రాప్య సంయోగస్య వియోగావసానత్వాదిత్యర్థః॥౧౮॥

శిష్యాచార్యయోః ప్రమాదకృతాన్యాయేన విద్యాగ్రహణప్రతిపాదననిమిత్తదోషప్రశమనార్థేయం శాన్తిరుచ్యతే—

*సహ నావవతు। సహ నౌ భునక్తు। సహ వీర్యే కరవా-

వహై॥ తేజస్వినావధీతమస్తు మా విద్విషావహై॥౧౯॥

ఓం శాన్తిః శాన్తిః శాన్తిః॥

ఇతి కాఠకోపనిషది ద్వితీయాధ్యాయే తృతీయా వల్లీ

సమాప్తా॥3॥ (౬)

+ ఇతి కాఠకోపనిషది ద్వితీయోఽధ్యాయః సమాప్తః॥౨॥

---

* 'సహ నావవతు' ఇత్యస్య సర్వస్య స్థానే సహ నావితి శాన్తిః॥౩॥ఇతి ప్రన్థో వర్తతే ఝ. ఇ. ట. పుస్తకేషు। ఛ. పుస్తకే 'సహ నావవతు' ఇతి సర్వమ్। 'ఇతి ద్వితీయాధ్యాయః' ఇత్యస్య సర్వస్య పశ్చాద్వర్తతే। + ఇతి ద్వితీయాధ్యాయే తృతీయా వల్లీ। ఇతి ఛపుస్తకే వర్తతే।

---

సహ నావావామవతు పాలయతు విద్యాస్వరూపప్రకాశనేన। కః। స ఏవ పరమేశ్వర ఉపనిషత్ప్రకాశితః। కించ సహ నౌ భునక్తు తత్ఫలప్రకాశనేన నౌ పాలయతు। సద్దైవాఽఽవాం విద్యాకృతం వీర్యం సామర్థ్యం కరవావహై నిష్పాదయావహై। కించ తేజస్వినౌ తేజస్వినోరావయోర్యదధీతం తత్స్వధీతమస్తు। అథవా తేజస్వినావావాభ్యాం యదధీతం తదతీవ తేజస్వి వీర్యవదస్త్విత్యర్థః। మా విద్విషావహై శిష్యాచార్యావన్యోన్యం ప్రమాదకృతాన్యాయాధ్యయనాధ్యాపనదోషనిమిత్తం ద్వేషం మా కరవావహా ఇత్యర్థః। శాన్తిః శాన్తిః శాన్తిరితి త్రిర్వచనం సర్వదోషోపశమనార్థమిత్యామితి॥౧౯॥

ఇతి కాఠకోపనిషద్భాష్యే ద్వితీయాధ్యాయే తృతీయా వల్లీ

సమాప్తా॥౩॥ (౬)

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యగోవిన్దభగవత్పూజ్యపాదశిష్య-

శ్రీమదాచార్యశ్రీశంకరభగవతః కృతౌ కాఠకోపనిషద్భాష్యే

ద్వితీయోఽధ్యాయః సమాప్తః॥౨॥

---

ఆం టీం—॥౧౯॥

ఇతి కాఠకోపనిషద్భాష్యటీకాయాం ద్వితీయాధ్యాయే తృతీయా వల్లీ
సమాప్తా॥3॥ (౬)

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమచ్ఛుద్ధానన్దపూజ్యపాదశిష్యానన్దజ్ఞానవిర-
చితే కాఠకోపనిషద్భాష్యవ్యాఖ్యానే ద్వితీయాధ్యాయః సమాప్త ॥౨॥

---

గోం టీం—విద్యాగ్రహణనిమిత్తః శిష్యస్య దోషో విద్యాప్రతిపాదనం ప్రదానం శిష్యేభ్యస్తన్నిమిత్త ఆచార్యస్య దోషస్తదుభయప్రశమనార్థేత్యర్థః। కర్తా క ఇత్యాకాఙ్క్షాయాం ప్రకరణాదీశ్వర ఇత్యాహ—స ఏవేతి। తేజస్వినావిత్యేకం పదం షష్ఠ్యర్థే వ్యాఖ్యాయ నావితిపదం ఛిత్త్వా తృతీయార్థే వ్యాఖ్యానపూర్వకం తేజస్విపదమధీతమిత్యస్య విశేషణం కరోతి—అథవేత్యాదినా। సర్వదోషేతి। ఆధ్యాత్మికాధిభౌతికాధిదైవికదోషప్రశమనార్థమిత్యర్థః।

ఓంశబ్దో మఙ్గలప్రయోజనః కృతోఽన్నుపనిషదర్థస్మారక ఇతిశబ్దో భాష్యసమాప్తిద్యోతనప్రయోజన ఇతి బోధ్యమ్॥౧౯॥

కఠవల్లీభాష్యటీకా కృతా గోపాలయోగినా॥
అనయా ప్రీయతాం దేవో దక్షిణాశాముఖః శివః॥౧॥

ఇతి ద్వితీయాధ్యాయే తృతీయా వల్లీ సమాప్తా॥3॥(౬)

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యవర్యశ్రీమద్బాలగోపాలేన్ద్రయతీశ్వరవిరచితే

కాఠకోపనిషద్భాష్యవివరణే ద్వితీయోఽధ్యాయః సమాప్తః ॥ ౨ ॥

ఇతి పరిసమాప్తేయం సటీకాద్వయభాష్యోపేతా

కాఠకోపనిషత్ ॥

---